

تحقیقی مجلہ

کھوج

لاہور

پہلی جلد

سلسلہ شمارہ نمبر 65

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زائد



شعبہ پنجابی یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور

ISSN: 1992-6545

مدیر	:	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد
نائب مدیر	:	ڈاکٹر نوید شہزاد
مجلس ادارت	:	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمن، ڈاکٹر انجم رحمانی، ڈاکٹر یونس احقر (پاکستان)، ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مجلس مشاورت	:	ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ثریا احمد ڈاکٹر شاہد کاشمیری، عمران خالد (پاکستان)، ڈاکٹر ستیش کمار ورما (بھارت)
کمپوزنگ	:	محمد سدھیر
چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیسپس، لاہور (پاکستان)
ای میل	:	info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-99210834
شمارے داخل	:	250/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

چھپما ہی کھوج وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ
کھوج دا متفق ہونا ضروری نہیں..... (مدیر)
چھپما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے
مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1 مورخہ 2 جنوری 1980ء
دے مطابق سارے پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

تحقیق مجلہ
چھیماہی
کھوج

شماره نمبر 1

جولائی - دسمبر 2010ء

جلد 33

مسلسل شماره نمبر 65

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد



شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ کھوج وچ اچیھے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھنوگھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔
- 5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔
- 8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں: کتاب داناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیٹی جاوے۔

مدیر:

مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ہے دنیا دید دی طالب تمامی
”فقم قم یا حبیبی کم تنامی“
ہے تیرا ہر لقب سوہنے توں سوہنا
قریشی ، ہاشمی ، عربی ، تہامی
ہے جتھوں تک خدا دی بادشاہی
ہے اوٹھوں تیک تیرا نام نامی

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

	مدیر	اداریہ	☆
7	ڈاکٹر افضل احمد انور	منیر نیازی دی شاعری دے کچھ مڈھلے عناصر	1
9	ڈاکٹر محمد اقبال شاہد	فارسی ماہیا گوئی: پنجابی ماہیے دی پیروی وچ	2
31	ڈاکٹر محمد ریاض شاہد	حضرت سلطان باہو تے میاں محمد بخش دی فکری سانجھ	3
39	ڈاکٹر سعادت علی ثاقب	پنجابی صوفیانہ شاعری دے موسیقیاں پہلو	4
55	ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق	مادری زبان راہیں مڈھلی تعلیم (تجزیاتی مطالعہ)	5
71	ڈاکٹر عاصمہ قادری	عشق دی کہانی میاں محمد بخش دے نظریے موجب	6
83	ڈاکٹر مجاہدہ	’پورن بھگت‘ وچ ہندو دھرم	7
89	ڈاکٹر نگہت خورشید	برصغیر وچ ڈرامے دی روایت تے بدھ ڈراما	8
99	محمد یوسف ملک	جمالیات تے پنجابی کلاسیکی شاعری	9
119	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	اشرف مچری دا قصہ کماد: برٹش لائبریری لندن	10
131		وچ موجود نادر تے نایاب قلمی نسخہ	
153	ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز	کشمیر، پنجاب اور پنجابی ادب	11



اداریہ

معزز قارئین!

تحقیقی مجلہ کھوج لئی جیہڑے مقالے سانوں ملدے نیں اوہناں نوں دو ماہراں دی جانچ پرکھ (Blind Review) توں بعد کھوج وچ شامل کیتا جاندا اے۔ تاں جے تحقیق دا معیار قائم رہوے۔

65 نمبر ”کھوج“ دا پہلا لیکھ منیر نیازی دی شاعری دے کجھ اہم پکھاں دے حوالے نال اے۔ کھوج کارڈاکٹر افضال احمد انور اردو زبان و ادب دے استاد نیں تے اک لمے عرصے توں زبان و ادب نال جڑے ہوئے نیں۔ اوہناں ایس لیکھ وچ منیر نیازی دی پنجابی شاعری دے موضوعات دا تحقیقی تنقیدی مطالعہ پیش کیتا جاندا اے۔ ڈاکٹر محمد اقبال شاہد فارسی زبان و ادب دے استاد نیں۔ اوہناں اپنے لیکھ وچ فارسی ماہیا گوئی تے پنجابی ماہیے دی گل کردیاں دسیا اے کہ فارسی ماہیے دی روایت پنجابی ماہیے دی عینہ اُتے اُسری تے تول وی گھٹ ودھ اوہوای اے۔ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد پنجابی زبان و ادب دے اساتذہ وچوں نیں اوہناں اپنے لیکھ وچ سلطان باہو تے میاں محمد بخش دیاں پنجابی شعری تخلیقات راہیں فکری سانجھ اُتے گل کیتی اے۔ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب جیہڑے کلاسیکی موسیقی دے واہوا جانو نیں، اوہناں اپنے تحقیقی مقالے وچ پنجابی صوفیانہ شاعری دے موسیقیا نہ پہلو نوں سرناواں بنایا اے۔ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق دا لیکھ ماں بولی دی اہمیت تے خاص طور تے مڈھلیاں جماعتاں وچ ماں بولی بطور ذریعہ تعلیم دی لوڑ نوں سامنے لیاندا اے۔ ڈاکٹر عاصمہ قادری نے میاں محمد بخش دے کلام راہیں عشق دے آفاقی نظریے نوں گل بات

دا موضوع بنایا اے۔ ڈاکٹر مجاہدہ نے قصہ ”پورن بھگت“ وچ ہندو دھرم دی ہوندنوں خاص کر سرناواں بنایا اے۔ ڈاکٹر نگہت خورشید نے برصغیر وچ ڈرامے دی روایت دے پس منظر وچ بدھ ڈرامے بارے گل کیتی اے تے اوہدی قدامت تے اہمیت نوں سامنے لیاندا اے۔ محمد یوسف ملک دا مقالہ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ جمالیات دے غالب عناصر دے حوالے نال اے۔ راقم (ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد) نے اپنے تحقیقی مقالے وچ اشرف مچری دے ”قصہ کماڈ“ نوں سودھ کے پہلی واری متعارف کروایا اے۔ برٹش لائبریری لندن وچ موجود ایس قلمی نسخے دا عکس دین توں وکھ ایس بارے بھرویں جانکاری وی دتی اے۔ ”کشمیر، پنجاب اور پنجابی ادب“ ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز دا مقالہ اے جس وچ کشمیر دی دھرتی دے حوالے نال پنجابی ادب دی تخلیق تے تخلیق کاراں دا مڈھلا تعارف کروایا گیا اے۔ ایس طرح مختلف سرناویاں پٹھ لکھے تحقیقی مقالیاں دا ایہہ گلدستہ تہاڈے ہتھاں وچ اے۔ اُمید اے کہ آن ویلے وچ ایہناں مقالیاں راہیں تحقیق دے نویں دروازے کھلن گے۔

_____ مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:65, July-Dece. 2010, pp 09-30

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

منیر نیازی دی شاعری دے گچھ مڈھلے عناصر

☆ ڈاکٹر افضل احمد انور

Abstract

Munir Niazi is a rare and unique poet of Urdu and Punjabi literature. Some people think that he is a poet of fear and his poems present scenes of graveyards, genii, spirits, ghosts and ugly ruined places etc.

In fact, Munir Niazi has presented the pictures of our society in a different way of deep thinking. In this research article some basic elements of his poetry has discussed.

ایہہ سوال ہن بڑا عام ہو رہیا اے بنی کیہ منیر احمد خاں نیازی اک ڈراؤنا کوی اے، تے کیہ اوہدی شاعری بڑی خوفناک اے؟ ایہدے جواب دی ٹول ایس لئی وی ضروری اے بنی کئی ایانے پڑھا کو (تے کئی ایانیاں ورگی سوچ رکھن والے سیانے پارکھ وی) جدوں منیر نیازی دے شعر نگر ول جھا کدے نیں، اوہناں نوں سوائے خوف دے ہو کوئی قدر نہیں لبھدی۔

☆ صدر شعبہ اُردو، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج آف سائنس، سمن آباد، فیصل آباد

خوف (یاں ڈر) اک نفسیاتی اصطلاح ای نہیں، سگوں ساڈے دین، فلسفے تے سماجی ورتوں دا اک عام لفظ وی اے۔ نفسیات دے سیانے آکھدے نیں بئی خوف اک قسم دا ذہنی تاثر اے جیہدا تعلق جذبات نال ہوندا اے۔ جدوں کسے دا واہ تلخ تجربات نال پچے، آلے دوالے دے خارجی تاثرات، ودھن پھلکن دے قدرتی تے فطری تقاضیاں دے نال کھین تے آدمی دے ذہن اُتے اک بوجھ جیہا پیندا اے، جیہدے نال اک خاص قسم دی جذباتی ہلچل (یاں عدم سکون) دی حالت پیدا ہوندی اے، خوف ایہو جیہی ذہنی حالت تے ہلچل دا ناں اے۔ ایس خوف تے ڈر پاروں بندہ سہم کے ایہہ محسوس کر دا اے، بئی اوہ غیر محفوظ اے۔ اوہدی اپنی حیثیت کوئی نہیں تے اوہدے مقابلے تے ہولناک طاقتاں نیں، اوہ کئی خدشے تے خطرے محسوس کر دا اے۔ ایہہ خدشے اوہنوں بے وی تے محرومیاں دا احساس دے کے ذہنی کرب وچ مبتلا کر دیندے نیں۔ خوف شعور تے لاشعور، دونہاں پرتاں وچ داخل ہو جاندا اے تے انج ذہنی، روحانی تے جسمانی بے چینی پیدا کر دا اے۔ خوف دے محرک، افراد توں اڈ فطری عناصر وی ہوندے نیں تے فوق الفطرت وی۔ پاگل، جنونی، قاتل، درندے، گجے بدل، کڑکدی بجلی، بے آباد تھاواں (جیوں قبرستان، جنگل، تھل، ڈیناں، بھوت، بڈاؤے تے بدروحاں وغیرہ دے خیال خوف دے محرک ہو سکدے نیں۔ خوف دے احساس دا تعلق کسے نہ کسے نقصان نال ہوندا اے تے سب توں وڈا خوف موت دا سمجھیا جاندا اے۔

نفسیات والے ایہوں اک روگ آکھدے نیں، پر ساڈے دین اسلام وچ خوف بارے دورویئے ملدے نیں۔

الف: دنیا تے دنیا دی کسے وی شے دا خوف اک روحانی روگ اے تے اللہ دے مخلص لوک اس توں پاک ہوندے نیں، اوہناں نوں دنیا اُتے کیہ، آخرت دا وی کوئی روگ نہیں ہوندا۔ دونہاں جہاناں دا کوئی خوف تے غم اوہناں دے نیڑے نہیں لگدا۔

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١﴾

ترجمہ: خبردار! بے شک جیہڑے اللہ دے بیلی ہوندے نیں اوہناں نوں کوئی خوف تے حُزن (غم) نہیں ہوندا۔

ب: رب دا خوف، انسانیت دی سب توں چنگی قدر اے، تے رب دا خوف رکھن والیاں

نوں قرآن مجید وچ اک دی تھان دو جنتاں دی بشارت دتی گئی اے۔

وَلَمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ (2)

ترجمہ: تے جیہڑا اپنے رب دے حضور کھڑے ہون توں ڈریا، اوہدے لئی دو جنتاں نیں۔
دینی حوالے نال دنیا دے خوف توں بچن تے رب دے خوف نوں دل وچ پالن دی تاکید ملدی اے۔

شوین ہار (1788ء توں 1860ء تک مشہور جرمن فلاسفر) نوں زندگی وچ ایناں ڈرتے خوف لہجائی بعض لوکاں نے اوہنوں دنیا داسب توں وڈا بے آسا (قنوطی) فلسفی مٹھیا۔
مشہور فلسفی ارسطو (384 ق م تا 323 ق م، مشہور یونانی فلسفی) نے ڈراے دے حوالے نال ایسے تے بحث کردیاں ہویاں ایہہ دس پائی کہ جے شاعری، پڑھن والے وچ، خوف تے رحم دے جذبات پیدا کرے تے ایہہ کوئی ماڑی گل نہیں سگوں ایس نال بندے دا تزکیہ نفس (Catharsis) ہوندا اے تے ہیجانی کیفیت دی تھان جذبات وچ نظم تے ضبط پیدا ہو جاندا اے جیہدے نال اک طرح دی سکون بخش کیفیت پیدا ہوندی اے۔ (3)

ساڈی رہت بہت وچ کجھ ماں پیو، بچیاں دیاں بعض ضدّاں نوں خوف دا، احساس دوا کے ڈکا لاندے نیں، تے ایسے حربے ناں روندے ولکدے بالاں نوں چپ کران دا جتن کراندے نیں۔ ہاؤ، ہوا، بابا، جن، بلی، رچھ، شینہ، مینہ، ورگے کتے ای لفظ نیں جیہڑے اچیے موقعیاں تے ورتدے نیں۔

ایہہ تمہید ذہن وچ رکھ کے اسیں ایہہ پرکھن دی کوشش کراں گے ہی منیر نیازی دے کول خوف دی نوعیت کیہہ اے؟ اوہ اپنے خوف نوں ظاہر کردا اے یا دو جیاں وچ خوف دے احساس نوں پیدا کرنا چاہندا اے، یاں اصل گل کوئی ہو اے۔

استھے ایہہ گل دسنا ضروری اے، ہی ایس مقالے نوں لکھن لگیاں منیر نیازی ہو راں دے ایہہ فن پارے مکھ رکھے گئے نیں:

- 1- سفر دی رات
- 2- چارچپ چیزاں
- 3- رستہ دس والے تارے

4- اوہ تازہ کلام جیہڑا منیر نیازی دے ”گل کلام“ دے چھیکڑتے دتا گیا اے۔

5- کلیات منیر (اردو)

منیر نیازی دی فکر دا مرکزی نقطہ سفر اے۔ ایہہ حیاتی دا اوہ سفر اے جیہڑا ازل توں ابد تک اے۔ منیر تسلیم کردا اے بنی الیس سفر وچ پاندھی نوں پیر پیر تے خوف نال واء پیندا اے:

رہندا اے پہرا خوف دا قدماں دے نال نال

چلدا اے دشت، دشت نورداں دے نال نال⁽⁴⁾

اودھی اک ہور نظم: ”علم دا پہلا عمل“ وچ علم تے خوف دا تعلق انج دسیا گیا اے:

علم دے آن توں پہلاں اودھے ڈردا جھولا پیندا اے

ہر نویں علم دے بوہے اُتے خوف دا پہرا رہندا اے⁽⁵⁾

ایہناں شعراں توں ایہہ پتہ لگدا اے بنی منیر دے نزدیک خوف ساڈی حیاتی دا حصہ بن چکیا اے۔ ایہہ خوف ساڈی حیاتی وچ کیہڑے کیہڑے روپاں وچ سامنے آندا اے۔ منیر نیازی نے اپنی شاعری وچ ایہدے تے کھل کے چانن پایا اے۔

جیکر اوس ساد مرادے تے شریف بندے دا تصور کیتا جاوے، جیہڑا کلم کلا کسے ایسے جنگل وچ پھسیا ہووے، جتھے رات دا سخت ہنیرا ہووے، ہر پاسے خوفناک درندے ہون، شیر، بگھیاڑ، چیتے، تے سب تھان تھان گھات لا کے بیٹھے ہون، منظر بڑا ڈراؤنا تے خوفناک ہووے، واء دیاں شوکاں وکھ ڈران تے رکھاں دے سائے جن بھوت لکّن، نالے ایس جنگل وچ جادو دا راج وی ہووے، ڈیناں، چڑیلاں، چھلیڈے، بڈاوے، تے بدروحاں ہسدیاں چانگراں ماردیاں پھرن تے جے بندہ چکھے مُڑ کے کوئی شے تک لئے، تے پتھر دا ہو جاوے..... تے اودھی خوف دی حالت دا گویڑ کوئی اوکھا نہیں رہندا۔

اوپری جاچے، واقعی ایہہ اک بڑا ای خوفناک منظر اے، بڑا ای ڈراؤنا، جے کدے اسیں ایس حالت نال دوچار ہوئیے تے شاید پیر تے ای مر جائیے پر سوچن والی گل تے ایہہ وی اے بنی کیہ اسیں سارے ای سچ مچ حیاتی دے ایسے ای جنگل وچ ڈراؤنا سفر نہیں کر رہے..... کیہ ساڈے معاشرے وچ جنگل دے قانون دا راج رواج نہیں؟ کیہ ڈاڈے داستیں و بہیں سو نہیں ہوندا؟ کیہ اسیں جیہناں نوں عقیدتاں دا پیکر سمجھ لیندے آں اوہ چیتے تے بگھیاڑ ثابت نہیں

ہوندے؟ کیہ ساڈے اپنے ای سکے سو دھرے سَپ بن بن کے ڈنگ تے ڈنگ نہیں مار دے؟ کیہ نوں تہذیب دی روشنی اصل وچ کالج نہیں؟ تے کیہ اسیں اپنے آپ نوں کلیاں محسوس نہیں کر دے؟ کیہ مایوسیاں، محرومیاں تے لاجعلیاں، چڑھیاں وانگ ساڈے کچھے نہیں پئیاں ہونیاں؟ کیہ قاتل، بدمعاش تے لُٹے سب توں اُچے نہیں سداندے؟ جے بندہ سحر دوپہرے بھرے بازار وچ کسے نوں قتل کر کے شاموں پہلے تھانیوں چھٹ آئے تے کیہ قانون، جادو نہیں سمجھیا جائے گا؟ ایہتوں ایہہ گویڑ لانا اوکھا نہیں ہی منیر اپنی شاعری وچ کجھ نہیں کہتا اوہنے تے سانوں بس شیشہ دکھایا اے۔ ایسے لئی احمد ندیم قاسمی ہو ریں آکھدے نیں:

”جس شاعر کے ہاں خارجی کائنات انسان کی باطنی کائنات کا ایک ناگزیر

حصہ بن کر رہ گئی ہے وہ اس دور میں منیر نیازی ہی ہے۔“⁽⁶⁾

منیر نے دسیا اے ہی اہج دے انساں نوں حیاتی کیوں ہنڈھا رہی اے۔ انتظار حسین

دے نزدیک:

”اس نے اپنے عہد کے اندر رہ کر ایک آفت زدہ شہر دریافت کیا ہے۔ منیر

نیازی کا عہد منیر نیازی کا کوفہ ہے۔“⁽⁷⁾

ایہدیاں کجھ مثالیں منیر دے کلام وچوں وی پیش نیں:

نظم: ”ہوٹل دا دروازہ کھول کے نظارہ“

آدم نہیں کوئی جانور سن

روٹیاں کھائی جان دے سن

رولا پائی جان دے سن⁽⁸⁾

ساڈے ہاں درگا ہواں دو قسم دیاں ہوندیاں نیں۔ ایہناں چوں اوہ جیہناں نوں ”خالی

درگا ہواں“ آکھیا جاسکدا اے، او تھے جا کے ہُن وی ہو زیا دہ خالی ہو جائی دا اے کہ نہیں؟ شاعر

کتے دکھناں کہندا اے:

دل نوں ہو وی خالی کر دے

در خالی درگا ہواں دے⁽⁹⁾

اک معصوم حسن شماں ویلے سفر کرے تے راہ وچ جنور کنج چکھے لگدے نیں تے جے

اوہناں دے خوف توں حُسن رُک جائے، تے منیر نیازی نے کیہڑا خوف پیدا کر دتا اے؟ اوہنے تے بس اوس خوف دا اک لشکارا ای دکھایا اے جیہڑا، جوان دھیاں دے مایاں دیاں اکھاں اگوں کدی نہیں ہٹدا۔ نظم ”گل اک شام دی“ ایس خوف دا منظر انچ پیش کر دی اے:

اُچا قد تے شان نرالی ، نظراں وانگ خیال
رنگ قمیض دا بھجیا ہویا ، گرم پسینے نال!
بُکھ سن اوس کڑی دے جیویں ، لال لہو دا جال
سپ دی طرحاں ہوشیار بدن سی ، بے پرواہ جہی چال

کویں اوہ خوش خوش چلے سی گھرنوں، ڈرنے دتا روک

(10) ایسا حسن سی شاماں ویلے چپ جے ہو گئے لوک

داستاناں موجب آدمی جادو نال پتھر بن سکدا اے پراج دے دور، دے جادو نے تے انسان نوں لوہے دا بنا چھڈیا اے۔ اوہدی سوچ مشینی ہو گئی اے تے جذبے تے احساس مرک گئے نیں۔ علامہ اقبال نے وی گلہ کیتا سی بی:

ہے دل کے لئے موت، مشینوں کی حکومت

(11) احساسِ مرّوت کو کچل دیتے ہیں آلات

منیر نیازی نوں دکھ اے بی انسان جیوں جیوں ودھیرے توں ودھیرا علم حاصل کر دا جا

رہیا اے، اوہ احساس توں عاری، نری مشین کیوں بن دا جا رہیا اے:

آدم لوہا بن دا جاوے جوں جوں سمجھے راز (12)

انج ساڈی عام میل ورتن دا نقشہ منیر نے کیہ کھچیا اے، دو غلے پن تے منافقت نوں

ظاہر کر دتا اے۔ ظاہر تے باطن دی دوئی دا نقشہ اوہدی اک نظم ”ظاہر نوں غیب دا ڈر“ وچ نکھر کے سامنے اوند اے:

ظاہر ساڈا ہور کتے اے ، باطن ہوراں پاسے

دل وچ ڈر جیہڑا کڈھیا نہ جاوے ، شکلاں اُتے ہاسے

کٹھے ہو ہو بیٹھن لوکی ، دشمن کولوں ڈر کے

اک دوجے ول ویکھ نہ سکّن سامنے اکھاں کر کے (13)

ابتھوں صاف نکھیڑا ہوندا اے ہئی منیر نے خاص علامتاں راہیں اج دے دور دا سچا
 نقشہ اُلکیا اے۔ جے گل اپنی گواہی ہووے ہئی اسیں سارے جبر منافقت تے جھوٹھ دی رہتل وچ
 ای ساہ لے رہے آں تے فیر منیر وچ تے اک عام شاعر وچ کیہ فرق رہ جاندا اے۔ منیر اک عام
 شاعر نہیں، اوہ بڑا ای حساس شاعر اے۔ شاعر وی اوہ جیہڑا اپنے نونکلے فن دا موجد وی اے۔ اوس
 ساڈے معاشرے دیاں تصویراں اپنے خاص فن نال کھچ کے لوک چوپال دی ساہمی کندھ تے لا
 دتیاں نیں۔

اوہ عام بیانیہ انداز وچ گل نہیں کردا، بے شک گل اوہ لفظاں دی مدد نال ای کردا اے،
 پر لفظاں توں اوس اک خاص کم لیا اے، اوہ لفظاں تے اوہدے حقیقی یاں مجازی معنیاں نال تعلق
 نہیں رکھدا۔ اوس لفظ توں اک خاص تصویر کاری دا کم لیا اے۔ جنگل، گھپ ہنیری رات، سپ،
 زہر، مسان، لہو وچ جھبے وال، واء دیاں شوکراں تے شیر یا چیتیاں تے بگھیاڑاں دیاں چانگراں،
 ایہہ بس اکھر ای نہیں، ایہناں نال کجھ تصویراں وی ساڈے ذہن وچ آندیاں نیں، تے ایہناں
 تصویراں توں جیہڑا احساس پنکرا دا اے اوہ منیر دراصل اوہنوں ای اپنے قاری تک اپڑانا چاہندا
 اے۔ اوہ لفظ توں استعاریاں تے علامتاں دا کم ای نہیں لیندا، سگوں چلدیاں پھر دیاں تے
 بولدیاں تصویراں دا کم لیندا اے، ایہدی اک سوہنی وگی اوہدی نظم ’اک پئی رات‘ اے:

گھر دیاں کندھاں اُتے دِن چھٹاں لال پھووار دیاں
 اڈھی راتی بوہے کھر کن ، ڈیناں چیرکاں مار دیاں
 سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گھبے پیار دیاں
 ایدھر اودھر لُک لُک ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
 رُوحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دیاں
 قبرستان دے رستے دسن کوکاں پھرے دار دیاں⁽¹⁴⁾

گھر دیاں کندھاں تے لال پھووار دیاں چھٹاں ایہہ داستان وی ساندیاں نیں ہئی
 استھے کسے نوں کوہیا گیا اے۔ ڈیناں وانگ چانگراں مار دے ڈاکو اڈھی راتیں چندرے توڑتے
 گنڈے مروڑ کے عزت، مال، جان سب لٹ کے لے جان دے نیں، دوست سپ تے پھرے
 دار قاتل بنے ہوئے نیں۔ ایس منظر دے پچھے بڑا کھلار اے تے ایہہ کھلار ایہناں لفظی تصویراں

نوں ذہنی اکھ نال وکھ کے سامنے آ جاندا اے۔ لفظاں دا ایہہ ورتاوا، منیر دا خاص فن اے۔ اتھے ایہہ سوال ابھر دا اے ہی منیر نے لفظاں تے خاص طور تے ایہو جیسے لفظاں توں انج دا کم کیوں لیا؟ سدھے ساویں انداز نال گل کیوں نہیں کہیتی؟ ایہہ مختصر جیہا جواب تے ایہہ وے ہی منیر انج نہ کردا تے منیر ای نہ ہوندا۔ منیر نیازی نے کھل کے سدھی ساویں گل کرن دی نسبت اختصار، ایمائیت تے علامت کاری توں کم لیا اے۔

ایمائیت نے اک تحریک دی شکل فرانس دے زوال توں بعد حاصل کیتی۔ فرانسیسی شاعراں نوں ڈرسی ہی سدھی گل کرن تے حکومت پھڑ نہ لوے، ایس لئی اوہناں اشاریاں کنایاں نال گل کرن دا ڈھنگ ورتیا۔ فرانس دی تحریک ایمائیت یاں علامتیت (Symbolism) دے تحت بادیلیر نوں بڑی شہرت ملی، اوہنوں علامت پسنداں تے تمثیل نگاراں (Imagists) دا امام آکھیا جاندا اے۔ ایس تحریک پاروں جولی لیفارن، آر تھر رمباؤ، ملارے تے پال ورلین وغیرہ نوں وی خاص شہرت ملی۔ ایس تحریک دے اثرات فرانس توں انگلستان دے دو جے خطیاں وچ پہنچے، تے فیر ساری دنیا وچ پھیل گئے۔

پنجابی شاعری ایس تمثیل نگاری یا علامت پسندی دے زیور نال مڈھ قدیم توں ای سچی پھہسی ہوئی اے۔ بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ، سلطان باہو، وارث شاہ، مولوی غلام رسول، ہاشم شاہ، خواجہ فرید، پیر فضل، استاد دامن تے دائم اقبال دائم توں صائم چشتی تک کیہڑا شاعر اے جینے کتے نہ کتے علامت نگاری توں کم نہیں لیا۔ سگوں شاہ حسین تے پنجابی شاعری دی روایت وچ علامت نگاری دا جیویں باوا آدم اے۔ اوس چرخہ، سوت، کپاہ، اٹی، مکلاوا، ڈولی، پیکے، سوہرے، کہار..... غرض بہت سارے سامنے دے لفظ، علامت بنا کے ورتے، اوہناں توں بعد بلھے شاہ علامت نگاری دے فن دا بادشاہ بنیا۔ ایہہ علامت نگاری پنجابی شاعری لئی بھاری لئی اچھی نہیں پر منیر نیازی دا خاص کارنامہ ایہہ وے ہی اوہ عام طور تے اوہناں لفظاں نوں علامتاں بناندا اے جیناں دے پلے خوف دا اک احساس بدھا ہوندا اے۔ جیویں شیر، چیتے، بگھیلے، سوراں دی قطار، سپ، پکیاں تھاداں، اجاڑ حویلیاں، پرانے محل، سُنجے کوٹھے، جنگل، دشت، قبرستان، موت دے تلا، پاگل، قاتل، بدروحاں، بھوت، جن، چھلیڈے، گپ ہنیرا، لمی رات، شاں شاں کردے رُکھ، کالے پہاڑ، کالے بدل، کالا ناگ، زہر وچ بھجے تیر، لہو وچ بھجے وال، تنکیاں چڑھیاں، چچکاں

ماریاں ڈیناں، خون دی ہولی، زہر، جادو، تماشے، موت، چیکاں، ہاواں، کوکاں۔ ایہہ لفظ
 جیوندیاں جاگدیاں شیواں بن کے خیال دی اکھ اگے آن کھلوندے نیں۔ ایہناں دے ڈراؤنے
 چہرے ای ذہن دی سکریں تے نہیں آؤندے سگول ایہناں نال منسوب رنگ، آوازاں، مہکاراں
 تے خون ریزیاں دے تصورات وی اوسے پل وچ ساڈے ذہن وچ آجاندے نیں۔ انج منیر
 نیازی مادی حقیقتاں نوں ماورائی عنصران دی مدد نال پیش کر دا اے۔ بقول ڈاکٹر سید اختر جعفری:

”اوہ اچھے لفظ ورتدا اے جیہناں وچ ڈر، خوف، تجسس تے حیران کر دین
 والی گل اے۔“ (15)

ڈاکٹر اسلم رانا ایس بارے بڑی سونی گل کہتی اے:

”منیر نیازی دا لفظ جیوں اک چھوت دی بیماری ہووے جیہڑی چُپ چہتے
 پڑھن والے دی رت وچ اوہو اثر گھول دیندی اے، جیہدے توں کسے
 ویلے منیر آپوں متاثر ہو یا سی۔“ (16)

لفظاں دی مینا کاری، علامت نگاری تے تصویر سازی دی اک سونی ونکی اوہدی نظم ”وحشی

عورت“ اے:

گوہڑے بڈل، شوکدیاں واواں
 کالے کٹھن پہاڑ
 مہندی ورگے لال بیچے
 ہرے تھور دی واڑ
 ڈب کھڑتا جسم اوسدا
 مکھڑا وانگ بہار (17)

انجے اک ہور نظم ”اک اجاڑ شہر“ وی دیکھن جوگ اے:

سارے لوکی ٹر گئے، لے گئی نال قضا
 گلپیاں ہوئے کے بھر دیاں، روندی پھرے ہوا
 کندھاں سنج مسنجیاں، کوٹھے وانگ بلا
 گوکاں دین حویلیاں، ساڈے ول نہ آ

اُجڑے پئے مدان وچ بادشاواں دے رتھ

قبراں وچ سوں گئے مہندیاں والے ہتھ (18)

منیر کدھرے تقریر نہیں کر دا، اوہ نکلیاں نکلیاں نظماں وچ لفظی تصویراں تے علامتاں
راہیں دل دی گل وی کھل کے نہیں دسدا بس اشارا کر دا اے۔ ڈاکٹر سہیل احمد خاں دے کہن
موجب:

”اگر آپ چاہیں تو ان تصویروں سے معانی کی طویل داستانیں مرتب کر
سکتے ہیں۔ معانی کی انہی امکانی سمتوں کی وجہ سے منیر کی شاعری کو کسی ایک
سطح یا عمر کے کسی ایک حصے سے وابستہ نہیں کیا جاسکتا۔ ہر سطح کا انسان اس
شاعری میں اپنے ذہن کے مطابق سمتیں تلاش کر سکتا ہے۔“ (19)

عام طور تے اشاریاں والی یاں علامتی زبان تے طریق کار او تھے ورتیا جاندا اے جتھے:

1- شاعروں ڈر ہووے بئی جے اوہدی گل کھل کے سب دے سامنے آ گئی تے اوہدی
گرفت ہوئے گی۔

2- یاں اوہ کوئی خاص گل خاص بندیاں تک ای اڑانا چاہوے۔ (جیویں فلسفی شاعر اوکھے
اکھراں وچ خطاب کر دے نیں)

پر منیر ناں پہلی گل تے بالکل نہیں، اوہنوں کوئی ڈر نہیں۔ پر کوئی شے لکان دی حاجت ضرور اے۔
اوہدا مسئلہ بس ایہہ وے بئی اوہدے کول کہن لئی بہت کجھ اے پر لفظ اوہدی فکری تیزی تے ذہنی
ڈونگھ تے تپش دا ساتھ نہیں دے سکدے۔ اوہ کیویں جے اپنے اپنے احساس نوں پوری طرح
دو جے تک اڑانا چاہندا اے ایس لئی صرف کجھ تصویراں دے ذریعے اپنی سوچ، جذبے تے
احساس نوں دوجیاں تک اڑانا اے۔ ایہدا اک لازمی امر ایہہ وی اے بئی ہر بندہ ایہناں
تصویراں نوں ویکھ کے اپنے ذہن، علم تے مشاہدے موجب مطلب کڈھدا اے۔ اوہ دل دا
بھیت دو جے تک اڑانا ضرور اے پر لکا کے:

میں جیہڑا مشہور ہاں ایناں

دل دے بھید لکاؤن وچ!

غم دی تکتھی چیک نوں گھٹ کے

اُپروں ہسدا جاون وچ! (20)

اوہ بعض گلاں، بعض لوکاں توں کیوں کانا چاہندا اے، ایہدی دس اوہدی نظم ”خدا توں
وَدھ خدا دی مخلوق دا ڈر“ وچ پیندی اے:

اک گل ہے میرے دل دے اندر، جیہڑی باہر نہ آوے
یاد نہیں رکھنا چاہندا اوہنوں پر بھلّی نہ جاوے
کافر نہ کہتے سمجھن مینوں، دل لوکاں توں ڈر دا
ایسے گلوں ڈر دا میں، کہتے دل دی گل نہیں کردا (21)

”کافر نہ کہتے سمجھن مینوں“ توں صاف جھلکدا اے بئی اوہنوں اپنی گل دے غلط مطلب
اخذ کیتے جان دا ڈراے۔ اوہدے نزدیک سب توں سچ مچ دا سب ای مراد نہیں سگوں اوہ بندہ
مراد اے جیہڑا سب دی خصلت رکھدا اے۔ اوہدیاں کجھ علامتاں نوں ایہہ معنوی جیسے پوائے جا
سکدے نیں:

- 1- شیر، چیتے، بگھیلے، سب، بدروحاں، چڑیلاں، ڈیناں، بھوت، چھلیڈے، بلاواں تے
اس طرح دیاں دو جیاں بد بلاواں توں اوس دی مراد: معاشرے دے درندہ صفت
انسان نیں، جیہناں ہتھوں معاشرتی قدراں تباہ ہو رہیاں نیں۔ ظالم تے جابر لوک،
بے وجہ اذیت اڑان والے بد خصلت، مال، جان، عزتاں دے ڈاکو وغیرہ۔ مکدی گل
ایہہ وے کہ سارے ظالم بے انصاف تے موذی لوک جیہڑے محبت، امن تے اطمینان
دے ویری نیں، مراد لئے جاسکدے نیں۔
- 2- چیکاں، ہاواں، کوکاں، محرومیاں، احتجاج، مجبوراں دی حالت۔
- 3- سفر: آدم دا ازل توں ابد تک دا پنڈا، انسان دی انا دا سفر۔
- 4- پرانیاں حویلیاں، اجاڑ میدان، پکیاں تھاواں، سُنّے کوٹھے، قبرستان، پکے درخت وغیرہ:
ساڈے معاشرے وچ مجبوراں دیاں رہائش گاہواں۔
- 5- رات، گپ ہنیرا: ایس دور دا دن، معکوس ترقی۔
- 6- تیر، زہر، جادو: جابراں دے حربے، ظالماں دے ہتھیار۔
- 7- لہو وچ بکھے وال، لال پھوار دیاں چھٹاں، گوڑھے لال عطر دی مہک، کوکدی بنسری:

بے بسی دیاں تصویریاں، مظلوماں دیاں حالتاں جیہناں کولوں ڈروی آوے۔
 منیر نیازی نے اپنے دور دے معاشرے دا بڑا تکھاتے ڈونگھا مشاہدہ کیتا اے۔ اوس
 سارے زمانے دیاں بڑیاں قدرانوں ویکھیا اے، بے وس لوکاں دیاں چیرکاں، مظلوماں دے
 ہاڑے تے معصوم دل جذبیاں دی ٹٹ بھج نوں اپنا روگ بنا لیا اے۔ اوہنوں لوکاں دی وسوں وچ
 ڈرتے خوف دا عنصر لہدا اے تے اوہ اللہ دی مخلوق دیاں اوکڑاں، مجبوراں دیاں مجبوریاں تے
 ظالماں دے ظلم نوں اک نویکلے علامتی رنگ نال پیش کر دا اے۔ انج لگدا اے اوہنے ساری دنیا
 دیاں مصیبتاں نوں زہر سمجھ کے پی لیا اے۔ ایہہ مصیبتاں، اوکڑاں، پریشانیاں، دکھ، غم اوہدی روح
 دا حصہ بن گئے نیں پر اوہ نہ تے آپ روند اے تے نہ کسے دوجے نوں روند اے۔ اپنے بارے
 منیر نے آکھیا اے:

میری طراں فیر کون اس جگ دے
 سارے زہرنوں پیوے!

دل وچ بلدے بھانڑ لے کے
 ہسدیاں ہسدیاں جیوے⁽²²⁾

ہُن اوہدی شاعری وچ موجود خوف دے کجھ عنصر اں تے اک جہات وی ضروری اے:
 1- موت: موت اک اٹل حقیقت اے، جیہدا علاج منیر نیازی تے کیہ، کسے کول وی نہیں
 پر اوہ موت دے ہتھوں ہون ولی بربادی توں پریشان اے۔ دنیا دے وڈے وڈے مفکراں وانگ
 منیر نیازی نے وی موت بارے اپنیاں سوچاں پیش کیتیاں نیں۔ اوہدی نظم ”ہو نال ٹکراں“
 ویکھن جوگ اے:

اُپر قہر خدا میرے دا
 پٹھاں لکھ بلاواں
 سب راہواں تے موت کھلوتی
 کیہڑے پاسے جاواں⁽²³⁾

ڈاکٹر شہباز ملک دا کہنا اے ہی:

”موت توں منیر نیازی دی مراد سچ مچ دی موت نہیں سگوں معاشرے وچ

وسدے بندیاں دیاں سدھراں آساں تے امیدیاں دی موت اے،
 جیہڑیاں ایس ہوس بھرے ماحول وچ پوریاں نہیں ہوندیاں۔“ (24)
 بھاویں منیر دا وس نہیں چلد اپراوہ کسے نوں مردیاں ویکھ وی نہیں سکدا۔ اتھے اوہدے
 اندر دا ہمدردانسان سامنے آندا اے۔ نظم ”اک موقعے تے“ ملاحظہ کرو:

ایڈیاں دردی اکھاں دے وچ

ہنجو بھرن نہ دیواں

وس چلے تے ایس جہان وچ

کسے نوں مرن نہ دیواں (25)

2- ہونی: ہونی توں مراد، اوہ ڈاہڈی تقدیر اے جیہڑی ٹل نہیں سکدی۔ منیر نیازی دے
 نزدیک ہونی ہر بندے نال اپنی مرضی کردی اے، تے اوہدے اگے سب لوکائی مجبور تے بے وس
 اے۔ ہونی بندے نوں حیاتی بھر اوہدی بے وس دا احساس دواندی اے۔ نظم ”ہونی دا ڈر“ وچ
 ایس حقیقت نوں دسیا اے ہی ہونی دا ڈر، ہمیش:

”سفر اں وچ پر چھاویں وانگوں پچھے پچھے رہندا اے“ (26)

اک ہور نظم ”ہونی دے میاں“ وچ آکھدا اے:

جو ہو یا ، ایہہ ہونا ای سی

تے ہونی روکیاں رُکدی نہیں

اک واری جدوں شروع ہو جاوے

گل فیر ایویں مگدی نہیں

گجھ اُنج بھی راہواں اوکھیاں سن

گجھ گل وچ غم دا طوق وی سی

گجھ شہر دے لوک وی ظالم سن

گجھ مینوں مرن دا شوق وی سی (27)

3- سفر: سفر منیر دی شاعری دا مرکزی نقطہ اے۔ ایہہ سفر صرف ظاہری حیاتی وچ اک تھاں توں
 دوجی تھاں تک دا ای سفر نہیں بلکہ ایہد ا مطلب بڑا ڈونگھا اے۔ بقول پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد:

”منیر دی شاعری وچ جیہڑا سفر جاری اے ایہہ آدم دا اوہ سفر اے جیہڑا ازل
توں شروع ہویتے ابد تک رہوے گا۔“ (28)

ایہہ سفر رات دی تاریکی وچ وی جاری رہندا اے۔ اپنی اک نظم ”سفر دی رات“ وچ
آکھدا اے:

ورہدے مینہ وچ ٹریا جاواں رات سی بوہت ای کالی
اپنے ہی پرچھاویں کولوں ، دل نوں ڈراون والی!
شاں شاں کر دے رُکھ پھیل دے، انھیاں کر دیاں واواں
اوس رات تے بوہتے لوکی ، بھل گئے گھر دیاں راہواں (29)

ایس نظم دا اک حوالہ 1947 عیسوی دی ہندوستانی ونڈ دا اک واقعہ بھی بن دا اے۔
جیہدے وچ منیر نوں وی اپنا آبائی ضلع ہوشیار پور چھڈنا پیا، تے اوس راہ وچ لوکاں نوں ، اوہ اوہ
بے رحم، جنونی تے قاتل حرکتاں کر دیاں دیکھیا بی توہ ای بھلی۔ ڈاکٹر سہیل احمد خان دے بقول
اودے سفر دا اک حوالہ پاکستان ول ہجرت دا سفر وی اے، جینے منیر نوں بہت حیران کیتا:

”منیر دا سفر کائنات وچ انسانی انا دا سفر اے تے ایس سفر دی راہ وچ لکھ
بلاواں تے لکھ عذاب نیں۔ اوہ اک پل وچ ہزار منظر دیکھدا اے تے
لکھاں آوازاں سُن دا اے۔ کائنات تے پھیلے ہوئے منظر نامے وچ کلم کلا
آدم، منیر نیازی دے شعری سفر دا نقطہ آغاز اے..... منیر دی حیرانی دا سبب
ایہہ امر اے کہ چنگے بھلے انسان یکا یک چڑیلاں تے بھوتاں وچ کیوں
تبدیل ہو گئے۔“ (30)

منیر نیازی دے سفر وچ پیر پیر تے خوفناک شیواں سامنے آندیاں نیں۔ ایہہ سچ مچ
دی زندگی دے سماجی مسئلے وی نیں، نفسیاتی دھڑکو وی تے روحانی اوکڑاں وی نیں۔ پر ایہہ مسئلے،
ایہہ دھڑکو تے ایہہ اوکڑاں انسان دے باطنی تے روحانی سفر نوں روک دیاں نہیں سگوں اگانہہ
ودھن تے ہمیش ودھ توں ودھ، جانن دا سبق دیندیاں نیں۔ اپنی نظم ”میری عادت“ وچ لکھدا
اے:

مینوں جیہڑی دھن لگ جاندی فیر نہ اوس توں ہندا میں!

راتاں وچ وی سفر اے مینوں دن وی ٹردیاں کھدا میں
 کدے نہ رُک کے کنڈے کڈھے، زخم کدے نہ سیتا میں
 کدے نہ پچھتے مُر کے تکیا کوچ جدوں وی کیتا میں! (31)
 سفر دے وچ اوہنوں جیہڑے عجائب ملدے نیں اوہناں دے بیان لئی منیر نیازی ایہو
 جیہے لفظ، تشبیہاں تے استعارے ورتد اے جیہناں نال خوف دا اک احساس جڑیا ہووے:
 گجھی گجھی بھ شیراں دی بن دے اندروں آندی رہی
 دہشت لکیاں چیزاں دی چوراں دے وانگ ڈراندی رہی
 چپ سی کھڑے پہاڑاں وانگوں دل دے اندر بھندی گئی
 کالے ہو گئے چاروں پاسے، شام سفر دی پیندی گئی (32)
 منیر دا سفر باطن دا سفر ہون پاروں بہت ساریاں حقیقتاں نوں ظاہر کردا اے۔ محمد سلیم الرحمن نے
 منیر نیازی دے اُردو مجموعے ”دشمنوں کے درمیان شام“ وچ آکھیا اے:
 ”کہتے ہیں سفر وسیلہ ظفر ہے، ہوگا..... منیر کے ہاں تو سفر وسیلہ خبر
 ہے۔“ (33)

4- اکلاپا: اج پینڈے مک گئے نیں تے دنیا جہان دیاں قوماں اک قبیلہ جا پدیاں نیں۔
 ریڈیو، ٹی وی، موبائل فون، کمپیوٹر، ڈش، جہازاں تے دو جیاں سائنسی ایجاداں نے دنیا نوں اک
 جانے پچھانے لاگے دے پینڈ دی شکل دے دتی اے، پر دکھ دی گل ایہہ وے بئی زمینی تے
 جسمانی پینڈے مکن دے باوجود روحانی فاصلے حدوں ودھ گئے نیں۔ ہر بندہ اپنے جیسے لوکاں دے
 ہجوم تے بھیر وچ کلم کلا کھلوتا ہو یا اے۔ کسے نوں کسے دی سار نہیں، ہر بندہ دو بے نوں مدد
 مدھول کے اگے لنگھنا چاہو ندا اے۔ اپنیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی دو جیاں دے گالے لاہن توں
 وی نہیں سنگدا۔ ایس طرح اک ایہو جیہا اکلاپا ہر آدمی نوں عام طور تے احساس تے آنکھی لوکاں
 نوں خاص طور تے اپنے گھیرے وچ لے رہیا اے جیہد اُپاء کسے کول نہیں۔ لوکی منزل تے پہنچ کے
 وی بے مرادے ای رہندے نیں۔ اکلاپے دی ایہہ کیفیت منیر نیازی دے ہاں اُنج تے جگہ جگہ
 نظر آؤندی اے۔ پراودھی نظم ”اک بہادر دی موت“ وچ نکھر کے سامنے آندی اے۔ جیہدے
 وچ اک شاہ زور کسے قلعے تے چڑھائی کردا اے تے دشمن دے، تے اپنے سارے ساتھی مروا

کے لاشاں توں لنگھدیاں ہیرے نوں چک لیندا اے پرہن ایس ہیرے دا کیہ فیہ؟ کیوں جے ہیرا لے کے اوہ خود ہیرے ورگا بے جان پتھر بن جاندا اے، ہیرا تے اوہ خود اک دو بے لئی کجھ نہیں کر سگدے۔ منیر دے اپنے لفظاں وچ:

دُور آسمان تے رب سی میرا چار چو فیہ لاشاں سن

میں اوہ جیہڑا آناں والے

سورمیاں دا پوتا ساں

اپنے موئے ہوئے ساتھیاں دے وچ

پتھر وانگ کھلوتا ساں! (34)

اپنی اک نظم ”وقت توں اگے لنگھن دی سزا“ منیر نیازی نے ایہہ دسی اے:

”آدمی کلا رہ جاندا اے“، (35)

محمد صفدر دے نزدیک، منیر نیازی دے ہاں خوف دے عنصر اں وچ اک اہم عنصر ایہہ

اکلا پاوی اے۔

”ایہہ اکل منیر نیازی دی شخصیت دی اصل وی اے تے، اوہدی شاعری

دی تحریک وی اے۔ ایہہ اوسدیاں نظماں وچ جاری خوف دا سرچشمہ وی

اے۔“، (36)

5- جدائی: منیر نیازی دی شاعری وچ جدائی وی اک اہم موضوع اے۔ ایہہ جدائی رومانی

تے معاشرتی درداں دے حوالیاں نال سامنے آندی اے۔ اوہدے سفر دیاں راہواں داسارا خوف

ساتھیاں توں جدا ہون پاروں پیدا ہوندا اے۔ ہر بندہ اپنی اپنی ذات وچ جدائی پاروں ای

اکلا پے دا سفر کرن تے مجبور اے۔ تے ایہہ حیاتی فراق دی لمی رات توں گھٹ نہیں جا پدی۔

6- خوف دے کجھ مناظر: منیر نیازی شیواں تے منظر اں دے ظاہر توں اڈ اوہناں وچ

لکھیاں حقیقتاں تے نظر پاندا اے۔ اوہ چنگی طرح جاندا اے بئی شہر دے مکان اپنے ای ڈرتوں

اک دو بے نال جڑے ہوئے نیں۔ عدم تحفظ دا ایہہ خیال اوہدی شاعری وچ نمایاں موضوع دی

حیثیت رکھدا اے:

راتاں نوں بوہے کھڑکاندی

واعتوں ڈرناں پیندا اے

روز شام نوں نوں قبر تے

ہو کا بھرنا پیندا اے⁽³⁷⁾

اپنی نظم ”چار چپ چیزاں“ وچ اوہ لکھدا اے:

بر بر جنگل ، دشت ، سمندر ، سوچاں وچ پہاڑ

جیہڑے شہر دے کول ایہہ ہون اوں نوں دین بگاڑ

اندروں پاگل کر دیندی اے ایہناں دی گرم ہواڑ⁽³⁸⁾

اتھے سانوں سوچناں پیندا اے بئی کیہ اوہدے خوف دے عناصر ماورائی نہیں؟ ایہدا

جواب مجید امجد نے انج دتا اے۔

”اسکے احساسات کسی عالم بالا کی چیزیں نہیں ہیں بلکہ اس کی اپنی زندگی کی

سطح پر کھیلنے والی لہریں ہیں۔“⁽³⁹⁾

منیر نیازی دا بچپن ہندوستانی علاقہ خانپور ضلع ہوشیار پور وچ گزریا۔ پٹھاناں دی ایہہ بستی اپنے ماحول پاروں بڑی منفرد سی۔ اتھے شام ہوندیاں ای تیز ہواواں چلن لگ پیندیاں تے بچے بچوگڑے سہم کے ماواں دی گودی جا بہندے۔ دور سامنے اک پہاڑ پوری ہیبت تے شوکت نال کھلوتا دسدا۔ پہاڑ ولوں آن والیاں تیز ہواواں دیاں سیٹیاں جتاں بھوتاں دیاں چانگراں لگدیاں۔ منیر نے اپنی نظم ”میں تے خانپور دے ہور لوک“ وچ ایس بستی تے آل دوالے دے منظر تے چانن پایا اے۔ بستی دے نیڑے شاہ نور جمال دامزار جیہڑا گندھک دے چشمے دے کول سی۔ مزار تے پہاڑ مل کے اک عجیب جیہا منظر پیش کر دے۔ مزار دے اُتے اک درخت سی جیہدے پھل دی شکل سیب ورگی سی، مزار توں بستی تک درختاں دیاں قطاراں تے امباں دے باغ سن۔ سامنے بیریاں دے ذخیرے وچ مور پیلاں پاندے تے جے کدے مزار دے وچ ایہہ درخت تیز ہواواں دے گھیرے وچ آ جاندے تے سچ مچ اوہو ای منظر بن جاندا جیہڑا منیر نیازی دی شاعری وچ لکھدا اے۔ ایہتوں ایہہ گل بٹر کے سامنے آندی اے بئی منیر دی شاعری وچ خوف دے جیہڑے عناصر نہیں اوہ اپنا اک باقاعدہ پس منظر رکھدے نیں۔ انج لگدا اے جیویں منیر نیازی نے اپنے بچپن تے لڑکپن وچ جیہڑے جنگل تے پہاڑ، پرانیاں حویلیاں، ات

کالے بدل، بدلیاں تے جنگلاں دے جانور ویکھے سن اوہ اوہدے ذہن وچ محفوظ ہو کے رہ گئے۔ اوہنے پاکستان آ کے اپنے بچپن دے ویکھے ہوئے ایہہ منظر بھلائے نہیں، سگوں ایہناں توں شاعری دا اک نواں جہان پیدا کرن دا کم لیا۔ اوہدی لفظیات (Diction) دی اکثر ایہناں منظرناں نال ای تعلق رکھدی اے تے تشبیہاں استعارے دی ایہناں منظرناں نال ای وابستہ نیں۔ منیر نیازی نے کارنامہ ایہہ دکھایا بئی اوہنے اپنے بچپن دے خوف دے حوالے نال دنیا جہان دے خوف دا گویڑ لالیا تے معاشرے دیاں غلط تے منفی قدراں نوں ڈراؤنیاں شیواں قرار دتا۔ اندر تے باہر دے خوف دی اکائی تلاش کیتی تے لوکاں نوں دس پائی ساڈا معاشرہ ایہناں منفی قدراں تے شیطانی طاقتاں توں بچیاں بغیر سکون تے امن دا گوارہ نہیں بن سکدا۔ خود غرض تے مطلبی بھاویں جنسی ہون، بھاویں دولت دے بھکھے، منیر دوہاں دی ننڈیا کر دا اے۔ اوہ مطلبی تے خود غرض یاراں نال رہن نالوں کلیاں رہن نوں ترجیح دیندا اے۔ اوہنوں نہ جان دا خوف اے تے نہ دنیا دا غم۔ ایہو ای وجہ اے بئی اوہدا خوف مریضا نہ نہیں:

وہم نہ رکھیا جان دا ، نہ دُنیا دا غم
فکر نہ فاقد ہور دا ، تے کلم کلّا دم! (40)

استھے اک سوال ایہہ وی سامنے آندا اے بئی منیر نیازی دی شاعری وچ خوف تے ڈر دے عنصر دا مقصد کیہ اے۔ ایہدا جواب منیر دی شاعری نوں دھیان تے گوہ نال پڑھیاں مل سکدا اے۔ اوہدے نزدیک ایہہ دنیا خوف دے عنصرناں، جابر قوتاں تے منفی قدراں نال بھری ہوئی اے۔ اوہ ساڈے اندر تے باہر دے خوف سامنے لیا کے سانوں کجھ کرن دا درس دیندا اے:

سرتے گھپ ہنیر تے دھرتی اُتے کال
پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بھجے وال
جتن کرو کجھ دوستو، توڑو موت دا جال
پھڑ مری اوئے رانجھیا کڈھ کوئی تکتھی تان
مار کوئی تیر، اوئے مرزیا کھج کے ول آسان (41)

ایہناں شعراں وچ جے مری ساڈا دھیان رومانی افسانیاں ول لے جاندی اے تے، تیر، جہاد دیاں حقیقتاں ول اشارہ کر دے نیں۔ ثابت ہوندا بئی منیر نیازی صرف گلاں دا ای نہیں

عمل دا شاعر اے۔ اوہ نہ تے آپ خوف زدہ اے تے نہ دو جیاں نوں خوفزدہ کردا اے۔ اوہ تے ساڈی رہتل وچ خوف دی نشان دہی کر کے خوف تے ڈرتوں پاک اک نوں معاشرے دی تشکیل چاہندا اے:

شبِ دہجور ہے اور سوچتا ہوں
فلک کو کہکشاں کیسے کروں میں! (42)

بانو قدسیہ دا آکھنا اے:

”جیہڑے لوکی ایہہ کہندے نیں ہی منیر دی شاعری جتاں بھوتاں تے چھلیڈیاں دی شاعری اے، اوہ یاں تے کمپلیکس دا شکار نیں یاں اوہ نانی ہوراں دے ویلے دے نیں۔ منیر دی شاعری وچ آبتے ہوراں دے اخبارتوں لے کے ساڈے کا کے تے اوہدی ہون والی منگ دے ”لاکٹ میک آپ“ ویلے تیکر دیاں گلّاں نیں۔ ایہہ ضرور اے ہی اوہدے گل کرن دارنگ وکھرا اے۔ اوہ غم جاناں یا غم دوراں نوں سدھاناں لے کے نہیں بلاندا، چڑیلاں، جادوگر نیاں، سپنیاں تے بھوتنیاں کہہ کے سددا اے۔“ (43)

کمال ایہہ وے کہ ایہناں ڈراؤنیاں شیواں دے باوجود اوہدے کلام دا نہ رنگ پھکا پیندا اے، نہ کوئی بد صورتی پیدا ہوندی اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”ایہہ (خوفناک) علامتاں اوہدے کلام نوں خوبصورت تے پراثر بناؤندیاں نیں۔“ (44)

مزید آکھدے نیں:

”جے..... ایہناں ڈراؤنیاں شکلاں، چڑیلاں، بھوتاں تے سَپاں، شیراں، گدڑاں دے مونہاں توں خول لہ کے دیکھیے تے سانوں اپنے وسیے تے سماج دیاں برائیاں، بھیڑیاں قدراں تے دکھ وکھائی دین گے جیہناں نوں منیر نیازی مختلف تمثیلاں تے شکلاں راہیں بیان کردا اے۔“ (45)

ڈاکٹر اسلم رانا آکھدے نیں:

”جیہڑے لوک اوہدی شاعری وچوں صرف ڈر، خوف تے جنس ای تلاش کر

سکے نیں اوہ ذہنی سطح اتے بونے نظر آؤندے نیں۔“ (46)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے نزدیک:

”منیر نیازی دی شاعری نوں خوف، ڈردی شاعری متھ لینا اوہدے نال کسے

طرح وی انصاف دے تقاضے پورے نہیں کردا۔“ (47)

ایس ساری بحث تے مختلف نقاداں دی رائے توں بعد ایہہ نتیجہ اخذ ہوندا اے ہی منیر نیازی دی شاعری وچ ڈرتے خوف دے عناصر دراصل ساڈے معاشرے دیاں ای تصویریاں نیں، جیہڑیاں شاعر دے اک خاص فن دے کمال (رمزیت تے علامت نگاری) پاروں وجود وچ آئیاں نیں۔ ایہناں دا ظاہر بھانویں ڈراؤنا اے پر ایہناں نوں بیان کرن دا اصل مقصد ایہناں ڈراؤنیاں شیواں نوں اصلوں ای مار مکانا اے۔ بد صورتی دی تھاں خوبصورتی تے حرمیاں، جبر، منافقت، خود غرضی، جھوٹھ تے ایہو جہیاں منفی قدراں تے جاہر توں تاں دی تھاں امن، خوشحالی تے دلی سکون نوں عام کرن لئی جتن کرنا اے۔ ایہو ای اوہدی فکر تے ایہو اوہدافن وی اے۔ اوہ آپ آکھدا اے:

”میں اپنی شاعری دی معرفت لوکاں دے ذہن ایسے خوبصورت بنا دینا

چاہندا آں کہ اللہ دی ایہہ زمین بہشت دا اک ٹکڑا بن جائے۔“ (48)

اُتے درج کیتے گئے شواہد توں ایہہ گل بتر کے سامنے آجاندی اے ہی منیر نیازی خوف دا شاعر نہیں سگوں حقیقتاں دا شاعر اے۔ مہان سیہان والے ایس شاعر نے اپنے لئی اک وکھرا میدان تلاش کیتا تے انوکھے انداز نال اپنے خیالاں دا پرچار کیتا۔ ڈونگھی سوچ، وسیع مشاہدہ، باریک بینی، معاشرے تے تنقیدی نظر، حق سچ دی حمایت، مثبت قدراں دا پرچار، منفی قدراں دا انکار تے سماج دی اصلاح منیر نیازی دی نویکلی شاعری دے ڈھلے عناصر نیں۔ اوہنے قاری دی سوچ نوں تیز ای نہیں کیتا سگوں انوکھے منظران نوں پیش کر کے ایس سوچ نوں تکھی وی کر چھڈیا اے۔ ایسے لئی پنجابی ادب وچ منیر نیازی دی شاعری اپنی مثال آپ اے۔

حوالے

- 1- قرآن مجید، پارہ 11، رکوع 7، آیت 26
- 2- قرآن مجید، پارہ 27، رکوع 3، آیت 46
- 3- سجاد باقر رضوی پروفیسر: مغرب کے تنقیدی اصول؛ اظہار سنز لاہور: 1971ء ص 24
- 4- منیر نیازی: رستہ دسن والے تارے؛ مشمولہ ”کل کلام“ ماوراء پبلشرز، لاہور: 1988ء ص 146
- 5- ایضاً ص 199
- 6- احمد ندیم قاسمی: منیر کی منور شاعری؛ دیباچہ، چھ رنگین دروازے، مشمولہ کلیات منیر، ماوراء پبلشرز، لاہور: 1986ء ص 12
- 7- انتظار حسین: تعارف ”دشمنوں کے درمیان شام“؛ مشمولہ کلیات منیر، ماوراء پبلشرز، لاہور: 1986ء ص 6
- 8- منیر نیازی: چار چپ چیزاں؛ مشمولہ ”کل کلام“ ماوراء پبلشرز، لاہور: 1988ء ص 121
- 9- ایضاً ص 91
- 10- ایضاً ص 101
- 11- محمد اقبال، علامہ، ڈاکٹر: بال جبریل؛ (مشمولہ کلیات اقبال، اردو)، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز پبلشرز، 1973ء ص 108/400
- 12- ایضاً ص 109
- 13- ایضاً ص 118
- 14- منیر نیازی: ”سفر دی رات“؛ مشمولہ ”کل کلام“ ص 19
- 15- اختر حسین جعفری سید پروفیسر ڈاکٹر: ادبی پرچھانویں؛ لاہور: 1990ء ص 177
- 16- اسلم رانا ڈاکٹر: رنگ سنگ؛ عزیز پبلشرز، لاہور: 1987ء ص 51
- 17- منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ ”کل کلام“ ماوراء پبلشرز، لاہور: 1988ء ص 41
- 18- ایضاً ص 29
- 19- سہیل احمد خاں پروفیسر ڈاکٹر: کھلے منظروں کی دنیا، دیباچہ ماہ منیر، مشمولہ کلیات منیر، لاہور: ص 9
- 20- منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 40
- 21- منیر نیازی: رستہ دسن والے تارے، مشمولہ کل کلام ص 145
- 22- منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 39

- 23 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 56
- 24 شہباز ملک ڈاکٹر: تارے، تاج بک ڈپو، لاہور: 1986ء ص 215
- 25 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 52
- 26 منیر نیازی: چار چپ چیزاں، مشمولہ کل کلام ص 104
- 27 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 28
- 28 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز، لاہور: 1989ء ص 302
- 29 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 32
- 30 سہیل احمد خاں پروفیسر ڈاکٹر: دیباچہ، منیر نیازی دی شاعری بارے مشمولہ سفر دی رات ص 73
- 31 منیر نیازی: چار چپ چیزاں، مشمولہ کل کلام ص 81
- 32 ایضاً ص 89
- 33 محمد سلیم الرحمن: تعارف، دشمنوں کے درمیان شام، مشمولہ کلیات منیر، لاہور: ص 4
- 34 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 71
- 35 منیر نیازی: چار چپ چیزاں، مشمولہ کل کلام ص 92
- 36 محمد صفدر: دیباچہ، چار چپ چیزاں، مشمولہ کل کلام ص 128
- 37 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 27
- 38 منیر نیازی: چار چپ چیزاں، مشمولہ کل کلام ص 82
- 39 مجید امجد: تعارف، جنگل میں دھنک، مشمولہ کلیات منیر ص 7
- 40 منیر نیازی: سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 26
- 41 ایضاً ص 25
- 42 منیر نیازی: پہلی بات ہی آخری تھی، مشمولہ کلیات منیر ص 84
- 43 بانو قدسیہ: پہلا پڑا ”تعارف“ سفر دی رات، مشمولہ کل کلام ص 78
- 44 اختر جعفری پروفیسر ڈاکٹر: ادبی پرچھانویں؛ لاہور: 1990ء ص 177
- 45 ایضاً
- 46 اسلم رانا ڈاکٹر: رنگ سنگ؛ عزیز پبلشرز لاہور: 1987ء ص 58
- 47 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: ادب سمندر؛ لاہور: 1989ء ص 289
- 48 منیر نیازی: سفر دی رات، فلیپ، میری لاہور لائبریری لاہور: 1972ء

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dec. 2010, pp 31-38

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

فارسی ماہیا گوئی: پنجابی ماہیے دی پیروی و پیچ

☆ ڈاکٹر محمد اقبال شاہد

Abstract

The most popular genre of folk song of the Punjab "Mahiya" in its form is not found in the history of Persian poetry but it starts from Bashir Hussain Nazim in Punjab, Pakistan. However in ancient Persian poetry some similar genre (Mahiya goone) has been observed like "Gasa'ha" in Old Persian language in "Awista" and modern poems of Maryam Haider Zadeh.

In this article basic focus is to introduce Persian "Mahiyas" of Bashir Hussain Nazim and Ali Baba Taj along with the Persian ancient and modern verses example.

Keyword: Persian Mahiya, Punjabi Mahiya, Folk, Geet, Genre of Punjabi Poetry.

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ فارسی، پنجاب یونیورسٹی اور یونیورسٹی آف کالج، لاہور

ماہیامڈ ہلے طور تے پنجابی لوک شاعری دی صنف اے۔ جس وچ عام کر کے رومانوی تے عشقیہ موضوعات نوں بیان کیتا جاندا اے۔ ایس توں وکھ پنجابی ماہیہ وچ عصری شعور دے جھلکارے وی ملدے نیں۔ جس وچ رہتلی مسئلے مسائل توں لے کے سیاسی تے مذہبی معاملات نوں وی سرناواں بنایا جاندا اے۔ پنجابی لوک گیتاں دی ایس صنف اُتے بھاویں بوہتے شاعراں نے طبع آزمائی نہیں کیتی پر ایہدی تخلیق دا سلسلہ آج وی جاری اے۔

پنجابی ماہیہ دو تے بعض اوقات تناں مصرعیاں وچ لکھیا جاندا اے (ہیئت تبدیل ہون نال ایہدے تول وچ کوئی فرق نہیں پیندا) جیہدے وچ اک مکمل خیال تے واردات پیش کیتی جاندی اے۔ ایس طرح ہر ماہیہ موضوع دے اعتبار نال مکمل اکائی دی حیثیت رکھدا اے۔

عام طور تے پہلا مصرعہ نکا، بے معنی تے بھرتی دا ہوندا اے تے دو بے لے مصرعے وچ مکمل خیال، کہانی تے موضوع بیان کیتا جاندا اے۔ البتہ پہلا مصرعہ جتھے وزن نوں سہارا دیندا اے اوتھے رہتل دے پس منظر وچ بھرپور تاثر پیدا کرن لئی ضروری تے انوکھا کردار وی ادا کردا اے۔ کجھ ماہیاں وچ موضوع دے اعتبار نال پہلا مصرعہ وی دو بے نال جڑیا ہویا ہوندا اے۔⁽¹⁾

فارسی ادب وچ ایس ناں تے شکل (ہیئت) دی کوئی صنف نہیں لہدی، البتہ زرتشتیاں دی مذہبی کتاب ”اوستائی“ دا پہلا حصہ گانا/گاتھا، صوتی تے (ساخت) شکلی اعتبار نال پنجابی گیت (گانا) دے قریب اے۔ تاریخ طبری وچ عرب سردار اسد بن علم دی ”ختلان“ شہر وچ شکست دے موقع تے ایہہ ہجو نقل کیتی اے۔ جیہڑی قدیم ترانے (گیت) دی ہک شکل اے:

از ختلان آندیہ

بروتاہ آندیہ

آوارہ باز آندیہ⁽²⁾

جدید فارسی شاعرہ مریم حیدر زادہ دیاں نظماں وی مفہوم پاروں گیت دے قریب نظر دیاں نیں۔ ہیئت پکھوں ایہہ نظماں مکمل طور تے ماہیہ دا تول نہیں رکھدیاں پر ایہناں نوں ماہیہ ورگیاں آکھیا جاسکدا اے:

می خواہم یہ قصری بسازم

پنجرہ هاش آبی باشه

من باشم و تو باشی و یک شب ماہتابی باشہ (3)

پنجابی ترجمہ:

چاہندا ہاں ہک محل بناواں

جیہدیاں کھڑکیاں روشن ہوں

میں ہوواں تے توں ہوویں تے چاننی رات دے درشن ہوں (4)

ایران توں بعد برصغیر پاکستان و ہند فارسی زبان و ادب دا سبھ توں وڈا مرکز رہیا اے تے آج وی پاکستان وچ فارسی زبان تے ادب دی تعلیم، تدریس توں وکھ تحقیق تے شعر و ادب دا بھرواں قافلہ ایس میدان وچ اپنے تخلیقی موتی کھلا رہیا اے۔ ایہہ گل توجہ جوگ اے جے فارسی ماہیا جیہڑا سرے توں فارسی ادب وچ موجود ای نہیں سی۔ ایس دامنڈھ وی پنجاب دی دھرتی دے اک سپوت بشیر حسین ناظم کولوں بچھا۔

بشیر حسین ناظم ہوری 20۔ اکتوبر 1932ء وچ گوجرانوالہ دے محلہ بخشئی والا وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد میاں غلام حسین کم کار دی تلاش وچ گوجرانوالہ توں شریپور شریف، ضلع شیخوپورہ آن وسے۔ بشیر حسین ناظم نے ڈھلی تعلیم شریپور وچ حاصل کیتی تے فیلا ہور آگئے۔ اوہناں سرکاری نوکری دے نال نال تعلیم دا سلسلہ وی جاری رکھیا تے منشی فاضل اردو، فارسی، درس نظامی توں علاوہ پنجابی تے فارسی زبان وچ ایم۔ اے تے ایم۔ او۔ ایل دیاں ڈگریاں حاصل کیتیاں۔ بشیر حسین ناظم ہوراں نوں چھوٹی عمر توں ای شاعری دا شوق سی تے نوں ورھیاں دی عمر وچ نبی کریم علیہ السلام دی شان وچ نعت لکھی۔ اوہناں پنجابی، اردو تے فارسی زبان وچ غزل، نظم تے باقی صنفیاں وچ وی طبع آزمائی کیتی، ادبی حوالے نال اپنی خاص پہچان رکھدے نیں۔

پنجابی ماہیے دا پہلا مصرعہ اکثر بے معنی ہوندا اے، ناظم ہوراں فارسی ماہیاں وچ پہلا مصرعہ بامعنی مصرعے دے طور تے ورتیا تے دوجی اہم گل ایہہ کہ اوہناں نے ماہیاں دے اصلی مفہوم عشق، محبت، رومان تے رہتل رسم و رواج توں وکھ ایس صنف وچ نعت، حمد تے منقبت دے مضمون وی بنھے۔ بشیر حسین ناظم دے فارسی ماہیاں دیاں مثاللاں، محمد یعقوب آسی دے پنجابی ترجمے نال ملاحظہ کرو: (5)

فارسی ماہیا

اے نام تو زیب زباں
شکرِ تومی گویم بر نعمتِ نطق و بیاں

احساں چہ گراں کردی
مشیتِ غبارے را ممتاز جہاں کردی

من مستِ ازل ہستم
حرفِ بلی گفتم از جام وفا مستم

بے باک و عیاں نوشم
شربتِ دیدارت در رطلِ گراں نوشم

از بخشِ ضیا خیزد
ریزی چوں خونِ مرا ز نقشِ وفا خیزد

ہر سمت خدا بینم
لیک بدستِ صنم شمشیرِ جفا بینم

قدحِ را سلام کنم
صہبا کہ مے نوشم از چشمِ تو وام کنم

گلہائے چمن چہ بینم
نور و ضیائے حرم در میکدہ ی بیم

پنجابی ترجمہ

ناں تیرا زبان اُتے
شکرانے پڑھدی اے قربان بیان اُتے

ڈاڈا بھار چکایا ای
خاک دے پتے نوں سردار بنایا ای

میں از لوں مست ہو یا
حرف بلی کہہ کے میں جام وفا پیتا

تینوں تک تک جیندے آں
دیدار ترا شربت کھل ڈلھ کے پیندے آں

کوئی روشنی سورج دی
رت یار و گائی میری تصویر وفا بن گئی

ہر پاسے خدا دسدا
شمشیر بدستِ صنم اج ڈاڈا خفا دسدا

کیہ کرناں شراباں نوں
مست کمال ہویم پی نین کٹوریاں چوں

پھل باغوں توڑے نیں
مے خانے چوں کعبے دے لشکارے دسدے نیں

از لطفِ تو گردانم
مہر بدامانم انجم بگرینانم
تیری مہر لئی پھردی
جھولی وچ سورج گل مالا تاریاں دی

نے غافل و سہا ہی را
دنیا بود جیفہ مردانِ الہی را
ایہ گل نہ وسار سخن
مولادے جوانان لئی دنیا مردار سخن

توحید بیاں داری
مہر بتاں ناظم در سینہ نہاں داری⁽⁶⁾
تکو ناظم کیہ کردا
سینے وچ بت خانہ توحید دادم بھردا⁽⁷⁾

پنجابی ماہیے دی لطافت توں متاثر ہو کے بشیر حسین ناظم ہوراں دے تجربے دی پیروی وچ علی بابا تاج نے وی ایس بھرویں تے لطیف صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔ ایہ گل بڑی ای اچھی، سوتنی تے توجہ جوگ اے جے علی بابا دی مادری زبان پنجابی نہیں، ہزاروی/دری اے پر پنجابی ماہیے نے اوہناں تے اوہ جادو کیتا جے اوہناں نے فارسی زبان وچ ایس صنف نوں بڑی خوبصورتی نال پیش کیتا اے۔

علی بابا تاج، حاجی محمد حسین صاحب دے گھر 23۔ مارچ 1977ء وچ کوئٹہ، بلوچستان وچ پیدا ہوئے۔ دسویں جماعت دا امتحان گورنمنٹ ہائی سکول ہزارہ سوسائٹی، ایف۔ اے تے بی۔ اے گورنمنٹ کالج کوئٹہ تے فارسی زبان تے ادب وچ ایم۔ اے دا امتحان بلوچستان یونیورسٹی کوئٹہ توں پاس کیتا۔ اج کل گورنمنٹ کالج کوئٹہ وچ فارسی دے استاد دے طور خدمات انجام دے رہے نیں تے شعبہ فارسی بلوچستان یونیورسٹی کوئٹہ نال وی وابستہ نیں۔⁽⁸⁾

علی بابا دے متعدد مقالے اردو تے فارسی زبان وچ ملکی تے غیر ملکی رسالیاں وچ چھپ چکے نیں۔ اوہناں دی اصل پہچان اوہناں دی اردو تے فارسی زبان وچ شاعری اے تے ”مٹھی میں کچھ سانسیں“ دے سرناویں نال اردو نظماں دا مجموعہ وی چھپ چکیا اے۔⁽⁹⁾

ویکھو علی بابا تاج دے فارسی ماہیاں دے نمونے:

پنجابی ترجمہ

فارسی ماہیے

باشوق و طرب چاہویں
رب کولوں ہمیشہ توں
توفیق ادب چاہویں

باشوق و طرب خواہی
باید کہ ہمیشہ تو
توفیق ادب خواہی

کل شب بخدا ڈٹھا
عشقی دی وادی وچ
میں خود نوں گدا ڈٹھا

دیشب بخدا دیدم
درکشور شوق خود
من خود را گدا دیدم

انج جا پے ہما پکڑاں
جد تیریاں زلفاں نوں
میں کولوں صبا پکڑاں

این است کہ ہما گیرم
من زلف پریشانت
از دست صبا گیرم

غم عشق دا ڈاڈھا اے
عاشق نوں دسدے او
احسان تہا ڈا اے

عاشق را ہمیں گفتہ ست
کین عشق است چنین دردی
دردی کہ بلا گشتہ ست

مجنوں کرلا اٹھدا
لیلیٰ دے نازاں توں
سارا جگ بھرما اٹھدا

مجنون بہ نغان آید
گر لیلیٰ ناز داندہ
ذکرش بہ زبان آید

ظالم اکھواندا ایں
ہک وار نہ آکھیا ای
میرے درد نوں جان دا ایں

دائم کہ ستمکاری
ای وای نگفتی کہ
از دردم خبر داری

ازکوه و دمن آوے	ازکوه و دمن آید
خاهاں دے جنگلاں وچ	دردشت خیال من
آھوئے ختن آوے (11)	آھوی ختن آید (10)

مکدی گل ایہہ کہ ماہیا خالصتاً پنجابی لوک شاعری دی صنف اے۔ جیہڑی بعدوں طبع زاد پنجابی شاعری دا وی حصہ بنی۔ فارسی شاعری وچ ایس صنفِ سخن دا سرا باقاعدہ صنفِ سخن دے طور نہیں لہدا۔ البتہ فارسی نظم شاعری وچ ایس نال رلدیاں ملدیاں شکلاں لہجہ جانڈیاں نیں۔ فارسی ماہیے دا موڈھی شاعر بشیر حسین ناظم اے۔ جیہنے پنجابی شاعری دی ایس صنف نوں شعوری سطح تے فارسی شاعری دا حصہ بنایا تے ایس طرح فارسی شاعری وچ اک نویں صنفِ سخن دا واڈھا ہویا۔

○

حواشی

- 1 اسلم رانا، ڈاکٹر: حرف حقیقت؛ عظیم اکیڈمی اردو بازار لاہور، ص 267-276،
عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز اردو بازار لاہور، 1997ء ص 526-535،
Prof. Sharib: Mahiya, Ferozesons (Pvt.) Ltd. Lahore, 1994
- 2 شاہد، ڈاکٹر محمد اقبال: فارسی زبان کی تاریخ ”فارسی زبان و ادب“؛ علامہ اقبال اوپن
یونیورسٹی، اسلام آباد، 2002ء ص 29
- 3 حیدر زاہد، مریم: مثل ھچکس؛ تہران، 1377 ش، ص 43
- 4 منظوم ترجمہ از مقالہ نگار
- 5 رضا اللہ شاہ (عارف نوشاہی): آغاز ماہیا گوی در فارسی؛ ماہنامہ سروش، اسلام آباد، اگست
1976ء ص 31
- 6 ایضاً ص 33-32، آسی، محمد یعقوب (پنجابی منظوم ترجمہ)، مہینہ وار لہراں، مئی 1999ء
ص 29
- 7 آسی، محمد یعقوب (پنجابی منظوم ترجمہ)، مہینہ وار لہراں، مئی 1999ء ص 29
- 8 کوثر علی کوثر: تاریخ و ثقافت ہزارا؛ کوئٹہ اپریل 2003ء ص 82-281
- 9 انور سدید: تعارف ”مٹھی میں کچھ سانسیں“؛ روزنامہ نوائے وقت، لاہور، 30 مارچ 2008ء
- 10 شاہد، محمد اقبال: انٹرویو علی بابا تاج، مورخہ 25-نومبر 2010
- 11 منظوم ترجمہ مقالہ نگار

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 39-54

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

حضرت سلطان باہوتے میاں محمد بخش دی فکری سانجھ

☆ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد

Abstract

Conceptual, intellectual, intuitional, culture and social structure of poetical expression of both the Punjabi Poets Mian Muhammad Bukhsh and Hazrat Sultan Baho is too congruent to be dealt with separately; So far as the high fidelity of human values are concerned, ie, mysticism. Philosophy, sociology, aestheticism and ethics, both of these ever-running fountains of Punjabi literature are the most conspicuous ones.

Mian Muhammad Bukhsh is well versed in Arabic, Persian, Islamic Jurisprudence and all other related paths of knowledge, Mian Sahib not only demonstrated practical aspects of mysticism, but also depicted its subtle implication which were considered

☆ صدر شعبہ پنجابی زبان و ادب، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد

aloof and bearing mere transcendental facts of mysticism. His written works comprises with Mirza Sahiban, Sohni Mahiwal, Shireen Farhad and Shah Mansoor. But his most prominent work is his magna-opus Saifal Malook, which enjoys high reputation in Pothohar as is held by Heer Ranjha in central Punjab.

Hazrat Sultan Baho and Mian Muhammad Bukhsh bear significant position in their respective sphere. Sultan Bahu composed "See Harfi" in which he has composed his intellectual treasure with gem-like words too impressive to be resisted, whereas Mian Muhammad Bukhsh wrote extensively for the uplift of human being so far as the higher values are concerned. The works of both of these poets are the sparkling pearls of Punjabi literature. The intensity of passion, universal truth, literary aesthetics and best impressive taste of language are the brilliant merits of both of these poets.

حضرت سلطان باہوؒ بازید محمدؒ دے گھر 1039 ہجری بمطابق 1624ء نوں پنڈا عوان تحصیل احمد پور سیال ضلع جھنگ وچ پیدا ہوئے۔ سلطان باہوؒ ہوراں کسے مدرسے وچوں باقاعدہ طور تے تعلیم حاصل نہیں کیتی، سگوں آپ دی والدہ صاحبہ نے ای اپنے پتر دی علمی تے اخلاقی تربیت کیتی۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں اپنے زمانے دے عالم فاضل لوکاں نال ملاقاتاں کیتیاں تے اوہناں دے کردار تے خیالاں توں متاثر ہو کے اپنے آپ دی اصلاح کیتی۔ نوجوانی وچ ای شورکوٹ دے نیڑے راوی دے کنڈھے آباد بغداد پنڈ دے مشہور روحانی بزرگ حضرت حبیب اللہ

قادری دے حلقہ ارادت وچ شامل ہوئے۔ بعد وچ دلی جا کے شاہ عبدالرحمان ہوراں دے مرید ہو گئے۔ اصل وچ ایہناں نوجوانی وچ ای فقر داراہ اختیار کر لیا سی۔ آپ نوں عربی تے فارسی زبانوں دا چوکھا علم سی۔ آپ نے 140 دے نیڑے کتاباں لکھیاں۔ پنجابی وچ سی حرنی دا اک مجموعہ اے، جیہڑا آپ دی فکر تے فن دا منہ بولدا ثبوت اے۔ سلطان باہو دے کلام دی اک خاص پچھان اے جے اوہناں دے ہر مصرعے دے آخر تے 'ہو' دالفظ بطور ردیف دے آوندا اے۔ آپ دا وصال 1102 ہجری بمطابق 1691ء وچ ہویا۔

میاں محمد بخش[ؒ] 1246 ہجری بمطابق 1830 عیسوی نوں میاں شمس الدین دے گھر پنڈ کھڑی شریف ضلع میرپور آزاد کشمیر وچ پیدا ہوئے۔⁽³⁾ میاں محمد بخش[ؒ] عربی فقہ حدیث تے تفسیر دے علماں دے جانوسن۔ میاں محمد بخش[ؒ] دیاں تصنیفاں وچ قصہ مرزا صاحبان، قصہ سوہنی مہینوال، قصہ شیریں فرہاد، قصہ شاہ منصور تے تحفہ رسولیہ ورگیاں کتاباں شامل نیں۔ ایہناں دی مشہور تصنیف قصہ سیف الملوک اے۔ پوٹھوہار وچ قصہ سیف الملوک نوں اوہودرجہ حاصل اے جیہڑا (وستی پنجاب) سید وارث شاہ دے قصہ ہیرا بھانوں حاصل اے۔⁽⁴⁾

میاں محمد بخش[ؒ] اوہناں صوفی شاعراں وچ شمار ہوندے نیں۔ جیہڑے تصوف نوں نرا روحانی تے علمی مسئلہ ای نہیں سگوں ایس نوں معاشرتی زندگی دا لازمی حصہ قرار دیندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں دے کلام وچ اخلاقیات اتے بوہتا زور دتا گیا اے۔⁽⁵⁾ تصوف دے دو جے مضمون توحید رسالت تے فنا بقادے مسئلایاں بارے وی اوہناں دے بہت سارے شعر ملدے نیں۔⁽⁶⁾ آپ دا وصال 1907ء وچ کھڑی شریف وچ ای ہویا۔⁽⁷⁾

حضرت سلطان باہو تے میاں محمد بخش[ؒ] ہوراں دا اپنا اپنا اسلوب تے رنگ ڈھنگ اے۔ سلطان باہو ہوراں سی حرنی وچ اپنیاں سوچاں نوں اکھراں دی لڑی وچ پرویا اے، جد کہ میاں محمد بخش[ؒ] ہوراں سی حرنی توں وکھ دو جیاں صنفاں وچ وی ڈھیر لکھیا اے۔ خاص طور تے مثنوی وچ اوہناں دی اپنی اک وکھری شناخت اے۔

ایہناں دوہاں شاعراں دا کلام کلاسیک دا درجہ رکھدا اے۔ دوہاں دے کلام وچ جذبیان دی شدت، آفاقی سچائیاں، ادبی حُسن تے زبان دانی ورگیاں خوبیاں موجود نیں۔ کلاسیکی کلام وچ جیہڑی وڈیائی تے اُچیائی ہوندی اے، اوہدے بارے لان جائی نس (Longinus) دی اک

لکھت دا ترجمہ ویکھو:

”انسان ایس نوں مُڑ مُڑ پڑھ سکدا اے۔ پارکھ ایس اُتے مُڑ مُڑ غور
کر سکدے نیں۔ ایس دا اثرات درجہ ہوندا اے تے ہر قسم دا بندہ ایس نوں
پڑھ کے خوش ہوندا اے۔“ (8)

لان جائی نس (Longinus) دی گل نوں حضرت سلطان باہو تے میاں محمد بخش
دے کلام نال جوڑ کے دیکھئے تاں سانوں دوہاں شاعراں دے کلام وچ ایہناں سچائیاں تے
حقیقتاں دا ادراک ہوندا اے۔

اپنے سچے پاک خیالاں راہیں جتھے ایہہ اپنی اک دکھری اہمیت تے پہچان رکھدے
نیں، اوتھے دوہاں شاعراں دی فکری سوچ دے کئی اک دھارے اک دوجے وچ رچے وسے نظر
آوندے نیں۔ دوہاں شاعراں اپنے خیالاں دے اظہار لئی پنجابی دیاں معروف بحر نوں چنیا
اے۔ جے اسیں سلطان باہو دے کلام وچوں ”ہو“ دی ردیف دکھری کر دیتے تاں دوہاں دے
طرز بیان نوں دکھرا سمجھنا ناممکن نہ سہی مشکل ضرور لگے گا۔ آؤ دیکھئے جے اوہ کیہڑے مشترک
دھارے نیں جتھوں دوہاں شاعراں دی فکر تے سوچ اک دوجے دی ہاں وچ ہاں ملاؤندی نظر
آؤندی اے۔

حمد

حمد اچھی نظم ہوندی اے جیہدے وچ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک دی وڈیائی کیتی گئی
ہووے۔ (9) حضرت سلطان باہو تے میاں محمد بخش دے کلام وچ سوہنے سائیں نال انتاں دی
محبت تے عقیدت دا اظہار ملدا اے۔ سلطان باہو تھیں تھیں رب تعالیٰ دی وحدت دے گن
گاؤندے نظر آؤندے نیں:

الف احد جد دتی دکھالی از خود ہو یا فانی ہو
قرب، وصال مقام نہ منزل نہ اُتھ جسم نہ جانی ہو
نہ اٹھ عشق محبت کائی نہ اُتھ کون مکانی ہو
عیوں عین تھیو سے باہو سر وحدت سبحانی ہو (10)

حضرت سلطان باہوؒ اک پل وی رب تعالیٰ دی یادوں اپنے منوں نہیں وسار دے۔
 اوہناں ”جو دم غافل سو دم کافر“ والی گل پلے پنھ کے حقیقت دی بھال وچ اپنا سفر جاری رکھیا۔
 ”ہو“ دے وردنوں اوہناں اپنی حیاتی دا جز بنا لیا، تاہیں تاں اوہ دوجیاں نول وی وحدت دے
 رنگ وچ رگن دی تاکید کردے نیں:

عشق اللہ وچ ہو مستانہ ہو ہو سد الاین ہو⁽¹¹⁾

میاں محمد بخشؒ وی رب قادر دی تعریف تے توصیف وچ کسے پکھوں کچھے نہیں رہے۔
 اوہناں رب تعالیٰ دیاں مہربانیاں تے کرم نوازیاں دا بھرواں اظہار کیتا اے۔ اوہناں حمد دے
 سرناویں پٹھ 60 شعر لکھ کے اپنی رواں طبع دا ثبوت دتا اے۔⁽¹²⁾ رب تعالیٰ دی وڈیائی بیان
 کردیاں میاں محمد بخشؒ لکھدے نیں:

آپے دانا آپے پینا ہر کم کردا آپے

واحد لا شریک الہی صفتاں نال سیاتے

رب جبار قہار سُنیدا خوف بھلا اس بابوں

ہے ستار غفار ہمیشہ رحم اُمید جنابوں⁽¹³⁾

رب تعالیٰ دی قدرت دے کئی کئی روپ سروپ نیں:

نَحْنُ أَقْرَبُ آپ کو کیندا ہک دم دُور نہ وسدا

اُس دے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوڑاؤ جس دا⁽¹⁴⁾

حضرت سلطان باہوؒ وی اجیہی رمز دی گل کر گئے نیں:

ع ایہہ تن رب سچے دا حجرہ وچ پافقیرا جھاتی ہو⁽¹⁵⁾

اللہ تعالیٰ دی ذات دے اگے سب چیزاں ہیج نیں۔ سدھی جیہی گل اے پئی:

جاں اوہ ہو ستھا آہا نقش گئے بھج سارے

ہو ہک محمد بخشا میں توں کون وچارے⁽¹⁶⁾

نعت

حضرت محمدؐ دی شان سیرت تے کردار بارے لکھی گئی ہر قسم دی شاعری نول نعت

دے زمرے وچ شمار کیتا جاسکدا اے۔ نعت دے لغوی معنی تعریف، صفت ثنائے خوبیاں دا بیان اے۔⁽¹⁷⁾ شاعراں جی کھول کے نبی سوہارے ایسے دیاں شانناں بیان کیتیاں نیں، کیوں جے آپ دی عظمت دیاں خبراں پہلیاں نبیاں تے کتاباں راہیں ازلوں توں آ رہیاں سن۔⁽¹⁸⁾ سوائس پاروں ہر شاعر نے نعت لکھنا سعادت جانیا۔ ایہہ اک ایہو جیہی پاک تے پوتر صنف اے، جیہدے وچ پنجابی شاعراں اپنی سوچ تے بلند خیالی نال سچی سرکار حضرت محمد ﷺ دی شان بیان کرن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی۔ پنجابی دے تقریباً ہر شاعر نے ایس میدان وچ طبع آزمائی کیتی اے۔⁽¹⁹⁾

حضرت سلطان باہوؒ ہوراں حضرت محمد ﷺ دی ذات نوں ربّ تعالیٰ تیکر اپڑن دا وسیلہ قرار دتا اے۔ سچی گل وی ایہو ای اے جے اُمت دے والی حشر دیہاڑے ساڈی نجات تے بخشش دا وسیلہ بن گے۔ ایس سلسلے وچ حضرت سلطان باہوؒ فرماندے نیں:

سچا راہ محمد والا جس وچ ربّ لبھیوے ہو⁽²⁰⁾

اک ہور مقام تے سچی سرکار ﷺ دا اُمت دے نال لاڈ تے پیار دا اظہار ایس طرح آیا اے:

نال شفاعت سرور عالم چھٹھی عالم سارا ہو⁽²¹⁾

ایہو سوچ میاں محمد بخشؒ ہوراں دے کلام وچ ایس انداز وچ ملدی اے:

واہ کریم اُمت دا والی مہر شفاعت کردا

جبرائیل جیسے جس چا کرنیاں دا سر کردا⁽²²⁾

مرشد دی سک

سلطان باہوؒ تے میاں محمد بخشؒ دے کلام وچ صوفیاں تے اللہ دے ولیاں نال ڈاڈھی محبت، اُلقت تے چاہت دے جذبے ملدے نیں۔ سلطان باہوؒ ہوراں حضرت سید موسیٰ شاہ جیلانیؒ تے شیخ عبدالقادر جیلانیؒ ورگے بزرگاں نوں خراج عقیدت پیش کیتا اے۔

میاں محمد بخشؒ ہوراں حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ، حضرت میراں محمد مقیمؒ، حضرت پیر پیرا شاہ غازی قلندرؒ، دمڑی والی سرکار تے کئی ہور بزرگاں دی منقبت سرائی کیتی اے۔

حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی ظاہری بیعت پیر عبدالرحمان دہلوی گیلانیؒ ہوراں نال سی جد کہ میاں محمد بخشؒ ہوراں دی بیعت پیر حضرت سائیں غلام محمدؒ ہوراں نال سی۔ دوہاں شاعراں اپنے اپنے کلام وچ اپنے مرشد تے دُوبے مہان بزرگاں نوں عقیدت بھریاں لفظاں نال یاد کیتا اے۔

دوہاں صوفی شاعراں دے کلام وچ فکر تے خیالاں دی جیہڑی ایکتا ملدی اے، اوس دا اک بھرواں رُوپ مرشد دی سک سدھرا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ مرشد دی اہمیت تے اوس نال اپنی لگن دا اظہار بڑی عقیدت تے محبت نال کردے نیں۔ آکھدے نیں:

ایہہ تن میرا چشماں ہووے مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لوں لوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں ہک کھولاں ہک کجاں ہو
ایتناں ڈٹھیاں صبر نہ آوے ہور کتے ول بھجاں ہو
مرشد دا دیدار ہے مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو⁽²³⁾

ادہ کامل مرشد توں بغیر ہر قسم دی عبادت تے ریاضت نوں بے کار تے فضول جاندے نیں۔ مرشد دی سک من وچ جیہڑی دھونی دھماندی اے۔ اوس دا نشہ بیان توں باہر اے۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

ل) اللہ چنے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہو
نفی اثبات دا پانی مل سی ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا جاں پھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو⁽²⁴⁾

حضرت سلطان باہوؒ، شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دی شان ایہناں لفظاں وچ بیان کردے

نیں:

س: سن فریاد پیراں دیا پیرا عرض سنیں کن دہر کے ہو
بیڑا اڑیا وچ کپراں جتھ چھ نہ ہندے ڈر کے ہو
شاہ جیلاں محبوب سبحانی خبر لیو جھٹ کر کے ہو
پیر جنہاں دا میراں اوہی کدھی لگدے تر کے ہو⁽²⁵⁾

میاں محمد بخشؒ دے کلام وِچ وی پیراں فقیراں تے غوثاں قطباں دی شان وِچ لکھی
مدحِ مددی اے۔ حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دی تعریف تے توصیف وِچ میاں محمد بخشؒ جی
لکھدے نیں:

واہ وا میراں شاہ شہاں دا سید دوہیں جہانی
غوث الاعظم پیر پیراں دا ہے محبوب سبحانی
نانک دادک ولوں اُچا سچا حسبوں نسبوں
نبیاں نالوں گھٹ نہ رہیا ہر صفتوں ہر وسیوں⁽²⁶⁾

میاں محمد بخشؒ ہوراں حضرت میراں محمد مقیمؒ ہوراں دی تعریف ایس انداز وِچ کہتی اے:

حضرت میراں شاہ مقیمماں تیرا شان زیادہ
سوہنا سخی جدھے گھر جایا علی امیر شہزادہ⁽²⁷⁾

اپنے مرشد ہادی حضرت پیر پیراں شاہ غازی دی مدح وِچ میاں جی لکھدے نیں:

بادشہاں دا پیر کہاوے پیراں شاہ کر جاتا
پیراں شاہ قلندر غازی نت سوا لکھ داتا
سک لگے جد سیوک تائیں تر ت سنے فریاداں
پہنچے کر تاکید محمد پان مرید مراداں⁽²⁸⁾

عشق دی رنگن

حضرت سلطان باہوؒ تے میاں محمد بخشؒ دے کلام وِچ عشق دی قدر و منزلت ورگے
مضمون سا تجھے طور تے آئے نیں۔ پروفیسر محمد اکرم رضا دے آکھن موجب:

”عشق ایمان وی اے تے ایمان دی پہچان وی۔ عشق زندگی دا حاصل وی
اے تے بندگی دا کمال وی۔ عشق نار، وی اے تے نیاز وی۔ عشق دا تصور
قربانی دا جذبہ بخشدا تے محبوب دی رضاتے راضی ہون دی توفیق بخشدا
اے۔“⁽²⁹⁾

عشق حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دا اک خاص مضمون اے، پر جیہڑی گل صرف اوہناں

نال مخصوص اے اوہ ایہہ اے کہ اوہناں عشق دے مقابلے تے ایمان لیاندا اے۔⁽³⁰⁾ سلطان باہو ایمان تے عشق دی ونڈ کردیاں فرماندے نیں:

ل۔ ایمان سلامت ہر کوئی مئے عشق سلامت کوئی ہو
 منکن ایمان شرامون عشقوں دل نون غیرت ہوئی ہو
 جس منزل نون عشق پچاوے ایمان خبر نہ کوئی ہو
 عشق سلامت رکھیں باہو دیاں ایمان دھروئی ہو⁽³¹⁾

عشق دا مقام عقل توں کدھرے بلند اے۔ عقل سوچدی اے۔ ایمان محسوس کردا اے، پر عشق کرگزر دا اے۔ ایسے پاروں اک عالم دے دیکھن تے اک عاشق دے دیکھن وچ زمین آسمان دا فرق اے۔ عالم اپنے علم تے ناز تے گھمنڈا کردا اے۔ اوہ اپنے علم دے زور تے لوکاں نون قربان کردا اے۔ جد کہ اک سچا عاشق عشق دی اک رشم تے اپنا سب کجھ قربان کر دیندا اے۔ عالم تے عاشق دی نگاہ تے عشق تے عقل دے مقام بارے سلطان باہو فرماندے نیں:

پ۔ پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے بھارے ہو
 حرف اک عشق دا پڑھ نہ جان بھلے پھرن وچارے ہو
 اک نگاہ بے عاشق دیکھے لکھ ہزاراں تارے ہو
 لکھ نگاہ بے عالم دیکھے کسے نہ کدھی چاڑے ہو
 عشق عقل وچ منزل بھاری سیاں کوہاں دے پاڑے ہو
 جہناں عشق خرید نہ کیتا دوہیں جہانیں مارے ہو⁽³²⁾

حضرت سلطان باہو اک دوجے مقام تے ایس طرح ارشاد کردے نیں:

ع۔ جیں دل عشق خرید نہ کیتا گیا جہانوں خالی ہو⁽³³⁾
 اک ہو بیت وچ آپ لکھدے نیں:

ع۔ جیں دل عشق خرید نہ کیتا سو دل درد نہ پھٹی ہو⁽³⁴⁾

ایہو گل اک ہو رانداز وچ:

ع۔ جیں دل عشق خرید نہ کیتا سو دل درد نہ جانے ہو⁽³⁵⁾

میاں محمد بخش وی حضرت سلطان باہو طرح عشق دی اچھ دے قائل نیں۔ اک سچا

عاشق اپنا تن من وار کے ایہہ بازی جت لید اے۔ ایس لافانی جذبے دا عکس میاں محمد بخش دے شعراں وچ تھان تھان آیا اے۔ جیویں:

جہاں درد عشق دا ناہیں کد پھل پان دیداروں

جے رب روگ عشق دا لاوے لوڑ نہیں کوئی داروں (36)

عشق دا ایہہ جذبہ ایک کامیابی تے فتح دی ضمانت اے۔ ہو اُچی ذات دی آس دل وچ رکھ کے اوس نوں حاصل کرن وچ جیہڑی لذت اے اوس نوں اک عاشق صادق ای جان سکدا اے، کیوں جے عشق وچ سڑ کے کندن ہون وچ اپنا اک لطف اے:

جے لکھ زُہد عبادت کریئے بن عشقوں کس کاری

جاں جاں عشق نہ ساڑے تینوں تاں تاں نیجے نہ یاری (37)

سچے عاشق دی تاں اکو تاگھ ہوندى اے:

کامل عشق خدایا بخشیش غیر دلوں مکھ موڑاں

ہو جاناں ہو تنکاں ہو آکھاں لوڑاں (38)

میاں محمد بخش ہوراں عشق دے جیہڑے گلشن دی آبیاری کہتی اے، اوس دی ہر پتی تے ہر پھل اپنی تھاویں پیار پریم تے عشق محبت دا ای پیغام دے رہیا اے۔ میاں محمد بخش اپنے من نوں عشق دی رنگن وچ رنگنا چاہندے نیں:

جس دل اندر عشق نہ رچیا گئے اس تھیں چنگے

خاوند دے در راکھی کردے صابر بھکھے ننگے (39)

عشق دی ایسے فضیلت دا اظہار میاں محمد بخش اک ہور تھان تے ایس طرح کردے نیں:

جہاں عشق خرید نہ کیتا ایویں آگتے

عشقے باجھ محمد بخشا کیا آدم کیا گئے (40)

اک سچا عاشق جان دا اے جے اوس دا مرنا بے کار نہیں۔ اوہ اک خاص مقصد لے کے عشق دے پڑ وچ آن وارد ہوندا اے۔ اوہ اک ایسے نور دا متلاشی ہوندا اے جیہڑا اوس دے تن من وچ اپنا وسیرا کر چکیا اے۔ اوہ نور دی بھال وچ اوہ زمانے دیاں سختیاں نوں کوئی اہمیت نہیں دیندا۔ اصل وچ عاشقاں نوں ایس راہ توں ہوڑنا کسے دے وس وچ ای نہیں ہوندا:

ع۔ عشق دی گل اوٹی جیہڑا شرع تھیں دُور ہٹاوے ہو

قاضی چھوڑ قضا ئیں جاوے جد عشق طمانچہ لاوے ہو

لوک ایانے متیں دیون عاشق مت نہ بھاوے ہو

مژن محال تہاں نوں جہاں صاحب آپ بلاوے ہو (41)

حضرت سلطان باہو ایس پریم دی راہ دے پاندھی نیں۔ اوہ عشق سمندر وچ اپنا بیڑا

ٹھیل دیندے نیں:

ع۔ عشق سمندر چڑھ گیا فلکیں کت ول جہاز گھتیوے ہو

عشق فکر دی ڈونڈی نوں جا پہلے پور بوڑیوے ہو

کڑکن کپر ، پون لہراں جد وحدت وچ وڑیوے ہو

جس مرنے تھیں خلقت ڈردی عاشق مرے تاں جیوے ہو (42)

اوہ عشق ولوں کنڈ نہیں کردے۔ اوہناں نوں ایس گل تے یقین اے پئی:

مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا وَالْأَحْرَفُ صَحَّحْ جَسْ پڑھیا

اس میدان محمد بخشا سر دتا پڑ کھڑیا (43)

میاں محمد بخش عشق دے پاندھیاں نوں درس دیندے ہوئے آکھدے نیں:

جے توں عاشق بنیاں لوڑیں پلا پکڑ سجن دا

جان منگے تاں دے شتابی صرفہ کریں نہ تن دا (44)

میاں محمد بخش ہوراں داوی پکا یقین اے جے عشق دے پینڈے پے کے جیہڑی موت

آوئی اے اوہ تاں ہمیش دی زندگی اے۔ اوس کولوں خوف کاہدا:

پاک شہادت قتل ہووے گا جے کر اس تلواروں

سدا حیاتی جان محمد مرنا ایس ازاروں (45)

اوہ عشق دی ایسے آگ وچ سڑدے بلدے پئے نیں۔ عشق دا ایہو جذبہ عشق دا ایہو

رنگ تے عشق دی ایہو مستی حضرت سلطان باہو تے میاں محمد بخش دے کلام وچ سانوں تھاں

تھاں دکھالی دیندی اے۔ فکری طور تے ایہہ دوں پاک ہستیاں اک مقام تے کھلوتیاں نظر

آوندیاں نیں۔

سلطان باہوتے میاں محمد بخشؒ دی فکر دیاں کئی ہور سانجھاں وی وچار جوگ میں جیویں
دُنیا دی بے ثباتی دی گل حضرت سلطان باہوؒ وی کردے میں تے میاں محمد بخشؒ وی۔
حضرت سلطان باہوؒ فرماندے میں:

ع کوڑا تخت دُنیا دا باہو فقر سچی پنتشاہی ہو (46)

یا

ع تاڑی ماراڈانہ باہو اسیں آپے اڈن ہارے ہو (47)

یا

ع سر پر سوہرے ونجناں کڑیئے سدا نہ رہنا پیکے ہو (48)

میاں محمد بخشؒ ایہو نقطہ اپنے انداز وچ ایس طرح پیش کردے میں:

مان نہ کیجئے رُوپ گھنے دا وارث کون حسن دا
سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھول چمن دا
سدا نہ بھور ہزاراں پھر سن سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دئے محمد کیوں آج سیر کرن دا

سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اڈاراں نال قطاراں رہسن کد کلنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمد رل مل بہنا سنگاں (49)

ایسے طرح حضرت سلطان باہوؒ تے میاں محمد بخشؒ ہوراں اللہ تعالیٰ دیاں مہربانیاں تے
انعاماں دا ذکر اپنے اپنے انداز وچ رقم کیتا اے۔ سلطان باہوؒ فرماندے میں:

ع مولا رزق پچاوے باہو جو پتھر وچ کیڑا ہو (50)

میاں محمد بخشؒ رب تعالیٰ دے انعاماں تے کریبی شان دا اظہار ایس طرح کردے میں:

مان کریندیاں مان تروڑے مسکیناں دا ساتھی
کوہ کاغاں وچ روزی دیندا سی مرغاں نوں ہاتھی (51)

مکدی گل ایہہ پی حضرت سلطان باہوتے میاں محمد بخش سوچ، خیال، فکر تے تصوف
دے حوالے نال اکوٹری وچ پروئے نظر آوندے نیں۔ دوہاں شاعراں سچیاں قدراں دی پالنا کیتی
اے۔ دوہاں دے فکری دھارے اک دوجے دے سنگ سنگ چلدے دکھالی دیندے نیں۔
دوہاں شاعراں دے کلام اُتے جھاتی پایاں کئی ہو رکڑیاں وی مل سکدیاں نیں۔ اَساں
تے بس اک اُچاویں نظر نال تال میل دیاں کجھ مڈھلیاں راہواں بھالیاں نیں۔



حوالے

- 1- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، پہلی واراگست 1987ء ص 258
- 2- سلطان باہو: کلام سلطان باہو؛ مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، پیکیجز لمیٹڈ لاہور، ص 5، ی
- 3- شفیع عقیل: پنجابی کے پانچ قدیم شاعر؛ انجمن ترقی اردو پاکستان کراچی 1970ء ص 199
- 4- مولابخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ میاں مولابخش کشتہ اینڈ سنز لاہور 1955ء ص 198
- 5- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر (مرتب/بہ اشتراک): کلام صوفیا؛ فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان لاہور 1993ء ص 65
- 6- محمد یٰسین ظفر ڈاکٹر: پٹھوہار دی پنجابی شاعری؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، پہلی وارجون 1987ء ص 136
- 7- رزاق شاہد: سچے موتی؛ انسان دوست (شعبہ اشاعت) ملتان 1996ء ص 69
- 8- عابد علی عابد: اسلوب؛ مجلس ترقی ادب لاہور، طبع دوم 1996ء ص 25
- 9- پنجابی ادب دی کہانی؛ ص 70
- 10- کلام سلطان باہو؛ ص 4
- 11- ایضاً ص 95
- 12- تصدیق حسین راجہ، ڈاکٹر (مرتب): نوادرات عرشی امرت سری؛ فروز سنز لمیٹڈ لاہور، پہلی وارجون 1991ء ص 410
- 13- میاں محمد بخش: سفر العشق یعنی قصہ سیف المملوک و بدیع الجمال؛ شیخ غلام حسین اینڈ سنز لاہور، س-ن، ص 3
- 14- ایضاً ص 33
- 15- کلام سلطان باہو؛ ص 9
- 16- سفر العشق یعنی قصہ سیف المملوک و بدیع الجمال؛ ص 40
- 17- پنجابی شاعری وچ نعت گوئی؛ مضمون ڈاکٹر رشید انور، مہینہ وار لکھاری (نعت نمبر) ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی لاہور، کتاب لٹری 29-28، ص 55

- 18- نویسن نعت داسرناواں، پروفیسر حفیظ تائب، مہینہ وار لکھاری (نعت نمبر) ادارہ پنجابی لکھاریاں
جیاموسی لاہور، کتاب لڑی 29-28، ص 105
- 19- سعادت علی ثاقب: فیصل آباد دی پنجابی نعت (مقالہ)؛ چھپیمای کھوج، شعبہ پنجابی، ادبی
اینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی لاہور، شمارہ نمبر 39، جولائی، دسمبر 1997ء، ص 96
- 20- کلام سلطان باہو؛ ص 10
- 21- ایضاً ص 21
- 22- سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک و بدیع الجمال؛ ص 10
- 23- کلام سلطان باہو؛ ص 17
- 24- ایضاً ص 1
- 25- ایضاً ص 50
- 26- سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک و بدیع الجمال؛ ص 13
- 27- ایضاً ص 16
- 28- ایضاً ص 17
- 29- پروفیسر محمد اکرام، رضا: تصوف دامہکد انگزار، مضمون در کتاب دلبر اپنے دی گل کرئیے، مرتبہ
احسان اللہ طاہر، وارث پریت پروار گوجرانوالہ 2002ء ص 15
- 30- اسلم رانا، ڈاکٹر: رمز روایت؛ عزیز پبلشرز لاہور دوجی وار 1993ء ص 88
- 31- کلام سلطان باہو؛ ص 9
- 32- ایضاً ص 19
- 33- ایضاً ص 57
- 34- ایضاً ص 31
- 35- ایضاً ص 32
- 36- سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک و بدیع الجمال؛ ص 34
- 37- ایضاً ص 34
- 38- ایضاً ص 34

- 39- سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک و بدیع الجمال؛ ص 34
- 40- ایضاً ص 34
- 41- کلام سلطان باہو؛ ص 64
- 42- ایضاً ص 65
- 43- سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک و بدیع الجمال؛ ص 36
- 44- ایضاً ص 36
- 45- ایضاً ص 34
- 46- کلام سلطان باہو؛ ص 26
- 47- ایضاً ص 34
- 48- ایضاً ص 39
- 49- سفر العشق یعنی قصہ سیف الملوک و بدیع الجمال؛ ص 261
- 50- کلام سلطان باہو؛ ص 36
- 51- نوادراتِ عرشی امرت سری؛ ص 413

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 55-70

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

پنجابی صوفیانہ شاعری دے موسیقیا نہ پہلو

☆ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

Abstract

This article highlights the musical awareness of some leading Sufi poets of the Punjab especially Baba Nanak, Shah Hussain, Waris Shah and Khawaja Farid, after reviewing the biography of aforesaid poets, it has come to know that they were all well learned through Elm-e-mausiqi as well as knew the mystic's theme of music as an art.

Baba Nanak has written "Ashlok" in musical shap of Mysticism. Shah Hussain's poetry consists entirely of short poems know as "Kafis". His Kafis are also composed for and have been set to music deriving from Punjabi folk music. He evokes the symbolic music of the Punjabi folk songs. Waris shah is the best known Sufi poet of the Punjab for his rendition of the tragic story of "Heer Ranjha". He also set the tune of

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور یونیورسٹی آف کالج، لاہور

his "Heer". Khawaja Farid is a well versed Punjabi poet of "Kafies" which are enriched in musical awareness of mysticism.

In the light of above mentioned facts, we claim that our Sufi poets are well versed as well as well learned through the basic knowledge of mystic's musicology. They embarrassed everyone by aspiring to the privilege of learning what they revered guardians of traditional knowledge claimed to teach.

انسان نے جدتوں ایس دھرتی اُتے پیر رکھیا اے بعض شیواں اودھی ڈھلی فطرت وچ شامل نیں۔ گانا و جانا وی ایسے ای فطرت دا حصہ اے۔ گان و جان دے ایس عمل نوں موسیقی آکھیا جانا اے۔ موسیقی یونانی زبان دا لفظ اے۔ جیہڑا دو اکھراں یعنی مو + سیتی توں مل کے بنیا اے۔ مو دا مطلب ہوا تے سیتی دا مطلب ہوندا اے گنڈھ مارنا۔ یعنی ہوا نوں گنڈھ مارنا اصل وچ موسیقی اے⁽¹⁾۔ جنے قدیم عرصے توں موسیقی اک فن دی حیثیت نال سماج وچ پرچلت اے اونه ای چرتوں ایہہ اک علم دی حیثیت نال وی جانیا پچھانیا جا رہیا اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ فطرت دا حصہ ہون پاروں گانا پہلے وجود وچ آیا تے اوس گانے دے سراں دی تمیز، اوہناں دے مقام یا درجے تے اوہناں دے ناں بعد وچ عالم فاضل لوکاں نے کافی کھوج پرکھ توں بعد رکھے۔ فیثا غورث اوہ پہلا عالم سی جینے موسیقی نوں ریاضی دا علم قرار دتا⁽²⁾۔ موسیقی بارے تحقیق و تدقیق دا سلسلہ تاں اج توڑی جاری اے پر اسیں اتھے اوہناں عرب (خاص طور تے مسلمان) عالماں دا ذکر کیتویں بنا نہیں رہ سکدے جیناں موسیقی دے علم بارے حدوں ودھ کے تحقیق کیتی اے۔ ایہناں عالم تے ماہر لوکاں وچ الفارابی، کندی، ابوالفرج اصفہانی، البیرونی تے حکیم بوعلی سینا دے ناں سرکڈھویں نیں۔

پنجابی زبان وچ موسیقی بارے کوئی اچ پدھرا کم تاں سامنے نہیں آندا پر ساڈے صوفی شاعراں نے جتھے دنیا دے وڈے وڈے علماں یعنی شعری فن، عروض، طب، فلسفہ، منطق، ارضیات، تاریخ، فلکیات، نجوم، تصوف، اخلاقیات، الہیات تے ریاضی وغیرہ بارے

ڈونگھی جھات پائی اے او تھے ای اوہناں موسیقی دے علم بارے وی بھروس جا نکاری دا دکھالا
 کیتا اے۔ پنجابی دی باقاعدہ شاعری دا مڈھ بابا فرید توں لہدا اے پر آپ جی توں پہلے
 گورو آں دے جیہڑے کجھ کلام ملدے نیں۔ اوہناں وچ وی موسیقی بارے اشارے موجود
 نیں مثلاً گورو گورکھ ناتھ دی بانی وچوں اک اقتباس دیکھو جیہدا سرناواں ”راگ بھیرو“ (صبح دا
 راگ) دتا گیا اے:

محل کی جب خبر پائی
 سودھ لینے پراں بائی
 بھیا پر جا شٹی دھائی

بناں مورت درشت آئی
 الکھ اگم آ پار⁽³⁾

ایں گل توں قطع نظر کہ پنجابی زبان وچ شعر و ادب دی ابتدا کدوں ہوئی جے اسیں بابا
 فرید جی نوں ای پنجابی دا پہلا شاعر من لینے تاں پتہ چلدا اے کہ آپ 1173ء نوں پنڈ کوٹھیوال
 (اجو کا ضلع و ہاڑی، تحصیل بورے والا) وچ پیدا ہوئے۔ علم حاصل کرن دے شوق وچ دور دراز
 سے ملاں دا سفر کیتا فیئر دلی جا کے خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دے مرید ہو گئے۔ اوتھوں چشتی
 خلافت لے کے اجدھن (موجودہ پاکستان) آ کے وسوں کر لئی۔ اتھے ای انتقال فرمایا⁽⁴⁾۔
 جتھوں تک آپ دے اشلوکاں دا تعلق اے ایہناں اشلوکاں دا موسیقی نال کوئی اینا
 گوڑھا سمبندھ تاں نظر نہیں آندا پر چشتی سلسلے نال تعلق رکھن پاروں آپ سماع نال خاص لگاؤ
 رکھدے سن۔ قوالی سن کے حال تے وجد دی کیفیت آپ اُتے اکثر طاری ہو جاندی سی۔ مولوی
 نور احمد چشتی لکھدے نیں:

”.....کسی نے آپ کی خدمت میں آ کر سوال کیا کہ سماع کی حرمت اور
 اباحت میں آپ کیا فرماتے ہیں۔ تو آپ نے جواب دیا کہ ہائے افسوس
 ایک تو آتش عشق میں جل کر خاکستر ہو گئے اور دوسرے اختلاف اباحت و
 حرمت میں پڑے ہوئے ہیں۔“⁽⁵⁾

بابا جی دے بولاں وچ ہندی چھند دے 24 ماترے پائے جاندے نیں۔ ایہناں بولاں دیاں دھناں ساڈے اکثر گلوکاراں نے بنائیاں ہونیاں نیں۔ ایہہ بول اصل وچ ڈھانیا تال اُتے پورے اتر دے نیں:

سائیں سپوت گل گئی ماس نہ رہیا دیہہ
تب لگ سائیں سیوساں جب لگ ہوسوں کھیہہ⁽⁶⁾

بابا گورونانک دیوجی دیاں بانیاں وکھو وکھ راگاں وچ نیں۔ گورونانک جی نے پنجابی وچ 19 راگاں نوں ورتیا۔ مگروں باقی گوروآں نے ایہناں راگاں دی گنتی 31 تک اڑا دتی۔ اتھے اسیں بانی گرنٹھ صاحب وچوں اک مصرعہ پیش کر رہے آں:

ع راگ ناد سب سچ ہے قیمت کہی نہ جائے⁽⁷⁾

ایسے طرح گور بخش سنگھ کیسری دا ایہہ شعروی دیکھو:

پکھنڈی کھاگے دھرم سبھ

جلسہ کھا گیا راگ

چمٹے کھاگے ساز سبھ

آہودیس در بھاگ⁽⁸⁾

بابا گورونانک دے ورتے راگاں وچ کجھ ناں انج نیں۔ سری، ہنڈول، بھیرو، دیوگندھاری، وڈنس، مالکونس، جے جے ونٹی تے کانہڑا وغیرہ۔⁽⁹⁾ پنجابی دے اگلے اہم شاعر شاہ حسین لہوری نیں۔ ناں حسین، باپ داناں شیخ عثمان، لاہور دے ٹیکسالی گیٹ وچ 945 ہجری/1539ء نوں پیدا ہوئے تے 1008 ہجری بمطابق 1599ء نوں وفات پائی⁽¹⁰⁾۔

مولوی ابوبکر کولوں ڈھلی دینی تعلیم حاصل کیتی تے شیخ بہلول دریائی کولوں باطنی اصلاح کرا کے سخت عبادت و دریاضت وچ لگن ہو گئے۔ کجھ عرصے بعد مجزوبی حالت وچ چلے گئے تے باقی عمر ربی پیار دی مستی تے رندی وچ گزار دتی۔ شاہ حسین موسیقی بارے نہ صرف چوکھا علم رکھدے سن سگوں اوہناں نوں ایس فن اُتے کافی عبور وی حاصل سی۔ آپ نے ہر کافی نوں کسے نہ کسے راگ دے تحت لکھیا اے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ جیہڑا انتاں دا درد تے سوز پایا جاندا اے، اوہدا کارن وی موسیقی دے علم نال اوہناں دا شغف ای اے۔ اکبر بادشاہ دے دربار تک

رسائی تے اوس سے دے عظیم گائیک میاں تان سین نال اوہناں دی ملاقات پاروں آپ نے اپنیاں کافیاں وچ صرف سندھ پنجاب دے ای نہیں سگوں اوہ راگ وی ورتوں وچ لیاندے نیں جیہڑے چڑھدے ہندوستان وچ بوہتا گائے جاندے سن⁽¹¹⁾۔ اسیں اتھے ایہناں وچوں کجھ راگاں دے ناں وی دینا چاہواں گے مثلاً سری راگ، جھنجھوٹی، دیوگندھاری، وڈہنس، جے جے، وئی، رام کلی، ہنڈول تے لنت وغیرہ۔ پنجاب دے راگاں وچوں آپ نے آسا، سورٹھ، تلنگ، سندھڑا، پرج تے جوگ وغیرہ وچ کافیاں لکھیاں نیں۔ پر زیادہ تر کافیاں کافی ٹھاٹھ وچ لکھیاں گئیاں نیں۔

شاہ حسین راگ نوں اوہدی گہرائی تک پرکھن دی کوشش کردے نیں۔ اوہ راگاں دے گرام، لچھن، مورچھنا، نانکد تے ٹھاٹھ دی جانکاری توں وکھ اوہدے موسیقی اثرات اُتے وی غور کردے نیں حتیٰ کہ قدیم ہندی گرتھیاں وچ دتیاں ہوئیاں ایہناں راگاں دیاں تصویریاں نوں وی مکھ رکھ کے فیر کافی دے بول بھدے نیں مثلاً اک کافی دے بول انج نیں:

اک دن تینوں سپنا تھیں گلیاں بابل والیاں وو
اڈ گئے بھور پھلاں دے کولوں سن پتراں سن ڈالیاں وو⁽¹²⁾

ایس کافی اُتے گل کردیاں عنایت الہی ملک لکھدے نیں:

”اس کافی میں آساوری راگ کے بنیادی جذبے یعنی کروں رس (غم انگیزی)
کی کیفیت ضرور ملتی ہے،“⁽¹³⁾

اتھے اسیں شاہ حسین دی راگداری دیاں اک دو مثالیں پیش کر کے اگے ٹراں گے مثلاً بھیروں راگ صبح دا اے۔ ایس دا وقت فجر دی اذان دے نال ای شروع ہوندا اے۔ بعض ودوان ایس نوں دن چڑھے (چاشت) تک گاندے نیں تے بعضیاں دے نزدیک سورج نکلن دے نال ای ایہدا ویلا مک جاند اے۔⁽¹⁴⁾ صبح دا راگ ہون پاروں ایہدے وچ اکثر خیال یا ٹھمری وچ حمد، نعت، منقبت، دعا، التجایاں بھجن دے بول بھدے نیں۔ بھیروں دی تصویر پرانیاں کتاباں وچ انج کھچی گئی اے:

”بھیروں ایک حسین سنیا سی فقیر ہے۔ اس کے چہرے پر خاک ملی ہے۔ سر پر جٹا (بالوں کی لٹ) ہے اور اس جٹا سے دریائے گنگا جاری ہے.....“

ماتھے پر ہلائی شکل کا تشقہ کھینچا ہوا ہے۔ ہاتھی کی کھال کچھ کاندھے پر پڑی ہے اور اسی کو بچھائے ہوئے کھال پر بیٹھا ہے۔⁽¹⁵⁾

شاہ حسین نے راگ بھیروں دی تصویر، تاثیرتے مزاج دا ڈونگھی اکھ نال جائزہ لین توں بعد ایہدے وچ کافیاں رچیاں، اک ونگی ویکھو:

جس نگری ٹھا کر جس ناہیں سو کا کر کو کر بہتی ہے

اگر چندن کی سار نہ جانے، پاتھر سیتی گھستی ہے⁽¹⁶⁾

ایسے طرح اک راگ (بعض دے نزدیک راگنی) کیدارا اے جیہدی تصویر عنایت الہی ملک ایس طرح کھچدے نیں:

”جنگل میں آدھی رات کا سماں ہے۔ چاروں طرف خاموشی ہے۔ چاند اپنی پوری تابانی سے چمک رہا ہے۔ چاندنی جنگل کی ہر چیز پر چھائی ہوئی ہے۔ ایسے میں ایک دو شیزہ سفید ساڑھی پہنے جنگل میں کھڑی اپنے محبوب کا انتظار کر رہی ہے۔ اس نے بالوں کا جوڑا کر رکھا ہے۔ جوڑے اور گلے میں موتیوں کے ہار مہک رہے ہیں۔ جوڑے میں سے سانپ نکل کر اس دو شیزہ کو ڈس رہا ہے۔ اور وہ کرب، بے چینی اور انتظار میں مبتلا ہے۔ راگ کیدارا میں یہی کیفیات پائی جاتی ہیں۔“⁽¹⁷⁾

ہُن ایسے کیفیت پٹھاں راگ کیدارا وچ لکھی شاہ حسین دی کافی ملاحظہ کرو:

مائے نی میں کہوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال

دھواں دھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال

دکھاں دی روٹی سولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال

جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی اے نہ پایو لال⁽¹⁸⁾

سلطان العارفين حضرت سلطان باہو 1629ء نوں شورکوٹ وچ پیدا ہوئے۔ والد

صاحب داناں بازید محمد سی۔ آپ نے پنجابی وچ دوہڑے یا بیت لکھے نیں۔ فارسی وچ آپ دیاں

140 توں ودھ کتاباں نیں۔ آپ عربی، فارسی دے بہت وڈے عالم تے عظیم صوفی درویش سن۔

آپ نے 1691ء وچ وفات پائی تے شورکوٹ وچ آپ دامزاراے۔⁽¹⁹⁾

سلطان باہو سازاں دے خلاف سن۔ ایہو وجہ اے کہ آپ دے عرس اُتے ہن وی صرف میلاد دی محفل دا سر بندھ کیتا جاندا اے تے سماع دی محفل بالکل نہیں ہوندی۔ لیکن ایس دے باوجود آپ لُحْن دے خلاف نہیں سن۔ آپ دے شعر (بیت) پنجابی زبان دا اوہ انملا سرمایہ نہیں جیہناں اُتے پنجابی زبان تے پنجاب وای سدا ای مان کردے رہن گے۔ ایہناں بیتاں وچوں اکثر متدارک وچ نہیں۔ ایہدے اٹھ فعلن بن دے میں صرف آخری اک رکن گھٹ کے فعل یاں فع رہ جاندا اے۔ چھندا بندی وچ ایہدے 27 ماترے بن دے میں۔ ایہناں دی دُھن اکثر شور بجنی تے مالتی راگنیاں وچ رلا کے بنائی جاندی اے۔ حروفِ تنجی دی ترتیب پاروں ایہوں سی حرفی (یعنی تریہاں حرفاں والی نظم) وی آکھیا جاندا اے۔ ایس سی حرفی دے بعض اکھر تاں وزن وچ شامل نہیں جیویں:

(20) الف اللہ چنے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہو
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فَع

پرایس بند وچ حرفِ تنجی وزن توں خارج اے جیویں:

(21) چڑھ چناں تے کر رُشنائی ذکر کریندے تارے ہو

ایہناں بیتاں دی دُھن کجھ ایس طرح اے:

ال ف اللہ - جذبے دی - یو - -
ساگا سارے - سا - دھارے - رے - گا - رے سادھا
مرشد من وچ لائی ہو
ماما گا رے گا سا سادھا سا رے گا گارے سا

انج ای شاہ حسین دیاں کافیاں دیاں دُھناں نوں وی الیکیا جاسکدا اے پر مضمون دی طوالت پاروں اسیں اتھے ای گل سمیڈیاں ہو یاں وارث شاہ ہوراں ول آنے آں۔ جدید ترین تحقیق موجب آپ جنڈیالہ شیرخاں (ضلع شیخوپورہ) وچ 1120 ہجری / 1706ء نوں پیدا ہوئے۔ والد صاحب داناں گل شیر شاہ سی۔ مڈھلی تعلیم جنڈیالہ شیرخاں توں تے اعلیٰ تعلیم قصور دی عظیم درس گاہ درس نظامیہ توں حاصل کیتی⁽²²⁾۔ وارث شاہ بلاشبہ پنجابی زبان دے اوہ مہان کوی نہیں جیہناں دے دم نال پنجابی زبان تے ثقافت دا مستقبل ہمیشہ لئی محفوظ ہو گیا اے۔ وارث شاہ

دی ہیر دا مطالعہ کر دیاں پتہ چلدا اے کہ اوہ شعر و ادب توں وکھ قرآن، حدیث، فقہ، تفسیر، نجوم، طب، فلکیات، علم الانساب توں وکھ علم موسیقی بارے وی چوکھا درک رکھدے سن۔ بھاویں ساڈے بعض علماء موسیقی توں منع کردے سن۔ پر وارث شاہ دا موسیقیا نہ شعور ویکھدیاں ہویاں اندازہ ہوندا اے کہ درسِ نظامیہ وچ بھاویں موسیقی سکھائی نہ جاندی ہووے لیکن نظری موسیقی دی تعلیم ضرور دتی جاندی ہووے گی۔ اج وی قاہرہ یونیورسٹی مصر وچ قرأت سکھن والے طلباء لئی ضروری ہوندا اے کہ اوہ داخلے توں پہلے موسیقی دے علم وچ مہارت رکھدے ہون۔ درسِ نظامیہ وچ قرأت دا علم وی سکھایا جاندا ہووے گا۔ جیہدے لئی راگ، ٹھاٹھ تے سُر دیاں بنیادی لوڑاں توں واقفی توں بغیر گل نہیں بن دی۔

وارث شاہ دے شعراں دی کولتا تے اوہدی بھر دی گت سانوں دسدی اے کہ وارث نے ایہناں شعراں نوں فاعلن، مفاعلن دے اصول پٹھاں نہیں لکھیا سگوں اوہنوں ہندی ماتراں وچ لکھیا اے جیہدے وچ وسرام توں پہلے ویہہ ماترے تے وسرام توں بعد وی ویہہ ماترے نیں۔ ساڈا دعویٰ اے کہ وارث شاہ نے ای اپنی ہیر نوں بھیر ویں دے کول سُر اں وچ گا کے لکھیا اے۔ ایس دعویٰ دے ثبوت لئی عبدالغفور قریشی دا ایہہ قول کافی گوہ گچرا اے۔

”نرم تے چکدار لفظ آپوں سنگھ وچ لہندے چلے جاندے نیں۔ معلوم ہوندا اے کہ وارث شاہ نے اپنے شعر خود گا گا کے لکھے“ (23)

ایس گل توں قطع نظر کہ ہیر دی دُھن وارث شاہ نے خود ترتیب دتی۔ اوہدے موسیقیا نہ شعور بارے اوہدی کتاب وچ ودھیرے اشارے موجود نیں مثلاً:

وارث شاہ پریم دی ذیل نیاری نیارا انترا عشق دے گیت دا ای (24)

پر وارث شاہ دے موسیقیا نہ شعور بارے اوہناں دی علمیت دا پتہ اوڈوں چلدا اے جدوں اسیں جج دیاں تیاریاں وچ مراسیاں، بھگتیاں، ڈھاڈیاں (ڈھڈ نامی ساز نال گان والے) تے دو جے گان والے لوکاں بارے پڑھدے آں نالے ای مختلف سازاں تے سُر اں توں وی واقفی ملدی اے۔ پر اوہناں دے صحیح جوہر اوڈوں کھلدے نیں جدوں اوہناں اک پورا بند ای موسیقی بارے بنھ چھڈیا اے۔ ایس بند دے پہلے چار مصرعے تاں قدیم مذہبی یا لوک دُھناں دا ویرا کردے نیں جیویں:

کدے اودھوتے کا ہن دے بٹن پدے کدے ماجھ پہاڑی دی لاوندا اے
 کدے ڈھر پتاں دے نال بکت چھوہے وچ سوہلے چا رلاوندا اے⁽²⁵⁾
 اگے چل کے وارث نے جیویں راگاں دا ذکر کیتا اے۔ اوہدے اُتے تبصرہ کردیاں
 عنایت الہی ملک نے ایہوں اک لاحاصل کوشش قرار دتا اے اوہ لکھدے نیں:

”یہاں صرف 13 اشعار میں وارث شاہ نے 43 راگ راگنیوں کے نام گنوا
 ڈالے ہیں۔ راگوں کی اس بے مقصد اور بے موقع افراط کے پیش نظریوں
 محسوس ہوتا ہے جیسے رانجھے کی بانسری کا کمال دکھانے کے ساتھ وارث شاہ
 راگ راگنیوں کے بارے میں اپنی علمیت کا مظاہرہ کرنا چاہتے ہیں۔“⁽²⁶⁾

پر اسیں عنایت الہی ہوراں نال اتفاق نہیں کردے کیوں جے وارث شاہ موسیقی بارے وی دو جے
 علماں وانگ ڈونگھا شعور رکھدے نیں۔ اتھے اسیں پورے بند بارے تاں گل نہیں کر سکدے
 صرف پہلے دو مصرعیاں بارے غور کر لینے آں:

سارنگ نال تلنگ شہانیاں دے راگ سوہے دا بھوگ چا پاؤں دائے
 سوڑھ، گجریاں، پوربی، لنت، بھیروں، دیپک راگ دی ذیل وجاؤں دائے⁽²⁷⁾
 پہلے مصرعے وچ تن راگ سارنگ، شہانیاں سوہا کوٹھاٹھ کافی نال تعلق رکھدے نیں۔
 صرف تلنگ دا تعلق کھماچ ٹھاٹھ نال اے پر وقت دے لحاظ نال دو جے راگاں وانگوں ایہہ وی
 دوپہر ویلے دا راگ ای اے۔ ایہناں راگاں دا قریبی تعلق وارث شاہ دے شعور دی عکاسی کردا
 اے تے دو جے مصرعے اُتے وی غور کرو۔ راگاں دی ترتیب دے حساب نال دیکھیے تے سوڑھ
 دوپہر دا راگ اے۔ گوجری شام ویلے دا پوربی سورج ڈُبن توں بعد شروع ہو کے ادھی رات تک،
 ایس توں بعد لنت تڑکے تک تے بھیروں تڑکے توں شروع ہو کے دن دے چڑھا تک لگا جاندا
 اے۔ دیپک البتہ فیر مغرب توں بعد دا راگ اے پر پہلے پنج راگاں وچ وارث نے دوپہر توں
 لے کے اگلی صبح تک دا اک نقشہ پیش کردتا اے۔ ایس توں بعد وارث اُتے بے مقصدیت دے
 الزام وچ کوئی خاص وزن نہیں رہ جاندا۔

وارث شاہ دے ای اک ہور سماں شاعر بابا بلھے شاہ نیں۔ ایہناں دے والد سخی شاہ محمد
 درویش اُچ گیلانیاں توں ہجرت کر کے پنڈ پانڈو کے (قصور) وچ آ کے آباد ہو گئے۔ اتھے ای

بلھے شاہ 1680ء نوں پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں تے اعلیٰ دینی تعلیم درس نظامیہ (قصور) توں حاصل کیتی۔ فیروز شاہ عنایت قادری دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ سیر وسلوک دیاں منزلاں طے کر کے مرشد دی سیوا وچ لگے رہے۔⁽²⁸⁾

بلھے شاہ نے پنجابی وچ کافی لکھی اے۔ اوہناں اپنی کافی وچ عشق نوں سب توں اچھتا دتی اے تے اپنے مرشد شاہ عنایت قادری نال انتاں دی عقیدت پاروں پہلی واری بلھے شاہ کول عشق دا تصور باقاعدہ ردم تے مترنم انگ نال انج ظاہر ہو یا اے:

تیرے عشق نچایا کر کے تھیا تھیا⁽²⁹⁾

اسیں دس چکے آں کہ کافی آپوں اک ٹھاٹھ اے بلھے شاہ نے ایس ٹھاٹھ وچ اپنے ہجر و فراق، دکھ درد تے غماں دا ساڑ گاگا کے تے رورو کے کڈھیا اے۔ اوہناں کول پنجابی دا ٹھیٹھ لہجہ، اکھراں دی نزول ورتوں تے خیالاں دی گہرائی نے عجیب طرح دا سوز تے سرمستی پیدا کر دتی اے۔ اوہ مشکل توں مشکل تے کدے کدے سخت قافیہ رکھ کے اوہدے وچ وی ترنم تے نغمگی پیدا کرن دا دل جان دے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ پنجاب دے قوالاں نے سب توں ودھ کے بلھے شاہ دی کافی نوں گا کے پیش کیتا اے۔ اوہناں دی اُپروالی کافی ”تیرے عشق نچایا“ زیادہ تر تنگ وچ گائی گئی اے۔ بلھے شاہ کیوں جے خود وی راگ، ٹھاٹھ بارے چوکھا علم رکھدے سن۔ ایس پاروں اوہناں دا اکھر اکھر گاؤندا نظر آندا اے۔ اوہناں دیاں کافیاں دے پٹھلے مصرعے درہیاں توں فنکار گاندے آرہے نیں:

(1) علموں بس کریں او یار⁽³⁰⁾

(2) مری بکل دے وچ چور⁽³¹⁾

(3) گھڑیالی دیہونکال نی میرا پیا گھر آیا⁽³²⁾

(4) عشق دی نویں اونویں بہار⁽³³⁾

بلھے شاہ دی عنایت تے نغمگی دے حسن توں متاثر ہو کے ای ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:

”اس کے کلام کی دادگری کے لئے سامعین کو اس کے نعماتی زیروہم کے

ساتھ ساتھ زبان کے علاوہ ہاتھ پاؤں کو بھی حرکت میں لانا پڑا۔ اس کے

آہنگِ موسیقیت کے سامنے بلبلِ قمری کی نوا سنجیاں، زانغ و زغن کا شور و غوغا

بن کر رہ گئیں،‘ (34)

1830ء نوں موضع ٹھا کرا علاقہ کھڑی ضلع میرپور (آزاد کشمیر) وچ میاں شمس الدین قادری دے باغ وچ اک اجیہا پھل کھڑیا جیہدی واشنا پوٹھوہار دی دھرتی توں ہوندی ہوئی پورے پنجاب نوں مہکان لگ پئی۔ ایہہ سن میاں محمد بخش جیہڑے حضرت پیر شاہ غازی قلندر (المعروف دمڑی والی سرکار) دے مانی تے حضرت سائیں غلام محمد دے مرید سن۔ آپ عربی، فارسی توں وکھ دین تے فقہ دے وڈے عالم سن۔ کل 17 شعری مجموعے لکھے۔ پر سب توں ودھ کے سیف الملوک نوں شہرت حاصل ہوئی۔ (35)

آپ نے اکثر دوہڑے وارث شاہی بحر وچ لکھے۔ پر سیف الملوک نوں 7 فعلن والی بحر وچ لکھیا۔ پنجابی وچ ایہہ بحر 27 ماتراں دی اے۔ ایہہ دوویں بحراں موسیقی دے لحاظ نال چوکھیاں مترنم، رواں تے گاندیاں ہونیاں نیں۔ اتوں میاں صاحب نے اپنے اندر لے درد تے سوز نال ایہناں شعراں نوں اپنا حسن عطا کر دتا اے کہ وارث دی ہیر توں بعد سب توں زیادہ شہرت تے مقبولیت آپ دی کتاب سیف الملوک نوں حاصل ہوئی جیہڑی پنجاب دے بچے بچے دے دل دی دھڑکن بن گئی۔ میاں صاحب دی اپنی آواز وی انتہائی سریلی تے لوچ داری۔ بچپن وچ اپنے وڈے بھرا میاں بہاول شیر نال رل کے حافظ ناصر الدین (جیہڑے میاں صاحب دے استاد حافظ محمد علی دے وڈے بھرا سن تے مجذولی کیفیت رکھدے سن) نوں قصہ یوسف زلیخا ترنم نال پڑھ کے سناندے ہوندے سن۔ (36) ایس لئی میاں صاحب دی سیف الملوک پڑھ کے اسیں ایہہ گل پورے یقین نال آکھ سکے آں کہ وارث شاہ دی طرح اوہناں وی اپنی لکھت سیف الملوک نوں گاگا کے ای لکھیا اے۔ میاں صاحب دی ایس درد تے سوز بھری کتاب نوں عام طور تے پہاڑی تے بھیرویں وچ گایا جاندا اے۔ آپ فرماندے نیں:

باجھ ادا آواز ریلے لگدا شعر الونا
دُده اندر جے کھنڈ رلائیے مٹھا ہوندا دونا (37)

یا فیر:

درد لگے تے ہائے نکلے کوئی کوئی رہندا جر کے
دلبر اپنے دی گل کیجھے ہوراں نوں منہ دھر کے (38)

میاں محمد بخش دے ای اک ہور سمکالی شاعر مولوی غلام رسول عالیپوری نیں۔ آپ 1849ء نوں موضع عالم پور تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیار پور وچ پیدا ہوئے۔ والد صاحب داناں خدا بخش سی۔ آپ نے 1892ء نوں وفات پائی تے دسوہہ وچ دفنائے گئے۔⁽³⁹⁾ آپ وی دوجے صوفی شاعراں وانگوں مختلف علماں جیویں طب، فلکیات، نجوم، فلسفہ، منطق، اخلاقیات تے الہیات وغیرہ علوم بارے چوکھا درک رکھدے سن۔ ایہناں علماں توں وکھ مولوی صاحب داموسیقی دے علم بارے شعور وی ودھیرا اُچاسی۔ آپ دی کتاب احسن القصص وچ بحر تاں میاں محمد بخش والی ای اے پر چھندا بندی دے لحاظ نال ایہہ بحر 28 ماتراں دی بن جاندی اے۔ ایسے لئی ایہنوں اکثر سیف الملوک دی دھن تے گانا اوکھا ہو جاندا اے۔

مولوی غلام رسول عالیپوری عربی تے فارسی توں بے حد متاثر نظر آندے نیں۔ اوہناں دی کتاب وچ جتھے عربی فارسی اکھراں دی ورتوں بے تکان نظر آندی اے او تھے ای علم موسیقی بارے گل کردیاں وی آپ نے ہندی راگاں دی تھان فارسی مقامات نوں زیادہ اہمیت دتی اے۔ آپ دی کتاب وی درد، سوز تے حکمت و معرفت دانہ کن والا نثرانہ اے۔ تھان تھان تے ترنم تے غنا دے بے شمار پہلو نظر آندے نیں پر جتھے آپ موسیقی دے باراں مقاماں دا ذکر کردے نیں او تھے آپ دے موسیقیاں شعور بارے زیادہ جانکاری ملدی اے، جیویں:

تفتن نار برہوں دا جلیا دیندا خبر فراتوں
وقت نوائے، حجاز، رهاوے لُدا صبر عشاقوں
بوسلیک، صفا ہاں، کوچک ہور بزرگ عراقوں
زنگیوں کر راست نغمہ پڑھے حسینی طاقتوں⁽⁴⁰⁾

عربی وچ سُر لئی مقام دالفظ ورتوں وچ آندا اے۔ ایہہ مقام باراں نیں جیہناں دا ذکر منشی محمد کرم امام خاں نے تفصیل نال کیتا اے۔ ایہہ باراں مقام ترتیب وار انج نیں۔ مقام رهاوے، حسینی، راست، حجاز، بزرگ، کوچک، عراق، صفاہاں (اصفہان)، نوا، عشاق، زنگولا، بوسلیک۔⁽⁴¹⁾

مولوی صاحب جیویں اپنی کتاب یوسف زلیخا وچ عربی فارسی توں بے حد متاثر نیں او تھے اوہناں راگداری وچ وی فارسی توں ای اثر لیا اے تے دیسی ناواں دی تھان عربی ناں

(جیہڑے فارسی وچ وی مستعمل نیں) ای ورتوں وچ لیاندے نیں۔

پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری امین خواجہ غلام فرید دا اصلی ناں خورشید عالم تے والد گرامی دا ناں خواجہ خدا بخش سی۔ 1845ء نوں قصبہ چاچڑاں وچ پیدا ہوئے۔ اٹھ سال دے سن جدوں والد صاحب دا انتقال ہو گیا تے فیروڈے بھرا فخر الدین نے آپ دی پرورش کیتی۔ بعد وچ خواجہ صاحب نے ایہناں دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ خواجہ غلام فرید قرآن مجید، حدیث، تفسیر، فقہ، منطق، فلسفہ، طب، نجوم، فلکیات، علم الاعداد، علم الانساب تے عروض توں وکھ موسیقی دے علم بارے وی چوکھا درک رکھدے سن۔ آپ نال نواب آف بہاولپور نوں بے حد عقیدت سی۔ ایس لئی آپ دا بوہتا وقت محل وچ گزریا۔ آپ نے 1901ء وچ وفات پائی۔⁽⁴²⁾

ہر سال عرس دے موقعے اُتے تاں چشتیہ طور طریقے مطابق قوالی دیاں محفلاں منعقد کردے سن پر آستانے اُتے اکثر ای قوال تے دو جے گویے آندے رہندے جس پاروں ہر ویلے سماع دا ایہہ سلسلہ جاری وساری رہندا سی۔ آپ آن والے قوالاں کولوں سن دے تے حسب توفیق اوہناں دی خدمت کردے۔ جدوں وی کوئی نویں کافی لکھدے تے اپنے سب توں قریبی تے محبوب قوال برکت علی نوں بلاندے تے اوہ فوراً ای کسے مخصوص راگ وچ اوہدی دھن تیار کر کے آپ نوں سناندا۔⁽⁴³⁾

خواجہ غلام فرید ہوراں دی کافی خود وی موسیقی دا اعلیٰ نمونہ نظر آندی اے۔ ترنم تے غنائیت دا ایہہ عالم اے کہ ایہناں کافیاں نوں تحت اللفظ وی پڑھیے تے سُر دے سارے سواد اوہناں وچ رچے چکے ہوئے نیں۔ موسیقی بارے جانکاری دا ایہہ حال سی کہ اک واری کوئی شخص خیال گارہیاسی آپ نے سُن کے فرمایا کہ خیال گانمن نشی یعنی غلام حسین ملتانی دی ایجاد اے تے چھلا سید میرن شاہ دی۔ ہندوستانی موسیقی اتے بھرویں دسترس رکھدے سن کہ اک دفعہ موسیقی بارے گل ہو رہی سی تے آپ نے فرمایا ہندوستانی موسیقی دے چھ بنیادی اصول نیں یعنی بھیرو، سری راگ، میگھ، ہنڈول، مالکوس تے دپک۔ باقی سب راگ راگنیاں ایہناں وچوں نکلے نیں۔⁽⁴⁴⁾

صوفیانہ شاعری دے ایس مختصر جیبے مطالعے توں ایہہ گل نتر کے سامنے آجاندی اے کہ پنجابی دے صوفی شاعر اپنے اپنے ویلے دے پرچلت علماں توں وکھ گان و جان دے فن دیاں برکیاں توں وی چنگی طرح جانوسن۔ اوہ نہ صرف راگ، ٹھاٹھ، تال وغیرہ دے اسرار تے رموز

توں کافی واقفیت رکھدے سن سگوں اوہ موسیقی دے علم دے ان گنت پہلوواں بارے وی چوکھا
درک رکھدے سن۔

O

حوالے

- 1- مولوی نور الحسن کا کواری (مرتب): نور اللغات؛ (اردو) جلد چہارم، جنرل پبلشنگ ہاؤس
کراچی، س ن، ص 537
- 2- اردو دائرہ معارف اسلامیہ (جلد 15): دانش گاہ پنجاب لاہور، 1975ء ص 1067
- 3- فقیر، فقیر محمد، ڈاکٹر: پنجابی زبان و ادب کی تاریخ؛ لاہور سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء، ص 31
- 4- مولانا بخش، کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ لاہور، عزیز پبلشرز، 1998ء، ص 33
- 5- چشتی، نور احمد، مولوی: تحقیقات چشتی؛ لاہور، پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء، ص 221
- 6- اشرفی، سمیع اللہ، ڈاکٹر: اردو اور ہندی کے جدید مشترک اوزان؛ کراچی، انجمن ترقی اردو،
1989ء، ص 254
- 7- بابا نانک نے 19 راگاں نوں ورتیا بعد والے گوراں نے 31 (منصور گل نال گل بات)
- 8- گورگرنٹھ صاحب: موجود گوردوارہ ڈیرہ صاحب، لاہور، ص 893
- 9- پچونت سنگھ، بھائی: گورونانک سنگیت پدھتی گرنٹھ؛ لدھیانہ، گورشد سنگیت اکیڈمی، ایڈیشن دو جا،
2006ء، ص 278
- 10- کشتہ، مولانا بخش: پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص 53
- 11- مرزا، شفقت تنویر: شاہ حسین: اسلام آباد، لوک ورثہ کاشاعتی ادارہ، 1989ء، ص 20
- 12- شاہ حسین: کافیاں شاہ حسین؛ مرتبہ محمد آصف خاں، پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1989ء، ص 61
- 13- ملک، عنایت الہی: راگ رنگ؛ لاہور، کتاب نما، ص 67
- 14- قمر دہلوی، پروفیسر: مرتبہ ہارمونیم؛ میرٹھ، گڈھ مکیشٹر، یکم جنوری 1906ء، ص 33
- 15- نواب جانی، محمد اشفاق علی خاں، صاحبزادہ: نعمات الہند؛ لکھنؤ، نظامی پریس، س - ن،
ص 141

- 16- شاہ حسین: کافیاں شاہ حسین؛ ص 111
- 17- ملک، عنایت الہی: راگ رنگ؛ لاہور، 1972ء، ص 112
- 18- شاہ حسین: کافیاں شاہ حسین؛ ص 109
- 19- مولابخش، کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ ص 80
- 20- سلطان باہو: ایبات باہو؛ (مرتبہ ڈاکٹر اسلم رانا)، عزیز پبلشرز، لاہور 1988ء ص 28
- 21- ایضاً ص 35
- 22- عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: مقالہ- ہیر وارث شاہ تے اٹھارویں صدی عیسوی؛ چھپماہی کھوج، جنوری جون 1999ء ص 19
- 23- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی، ص 301
- 24- وارث شاہ، سید: ہیر؛ مرتبہ شیخ عبدالعزیز بار ایٹ لاء، پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1964ء ص 83
- 25- ایضاً ص 61
- 26- ملک، عنایت الہی، راگ رنگ، ص 68
- 27- وارث شاہ: ہیر وارث شاہ؛ ص 61
- 28- کشتہ، مولابخش: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ لاہور، ص 102
- 29- مطیع الرحمن، قریشی: تذکرہ بلھے شاہ (مرتبہ)؛ مکتبہ عالیہ لاہور، بار دوئم 1988ء ص 67
- 30- محمد آصف خاں: آکھیا بلھے شاہ نے؛ پنجابی ادبی بورڈ لاہور، دسمبر 2006ء ص 227
- 31- ایضاً ص 317
- 32- ایضاً ص 289
- 33- ایضاً ص 224
- 34- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: پنجابی زبان و ادب کی تاریخ؛ ص 90
- 35- قریشی، عبدالغفور: پنجابی ادب دی کہانی، ص 372
- 36- اختر جعفری، ڈاکٹر: حضرت میاں محمد بخش (حیاتی تے شاعری)؛ مقصود پبلشرز، لاہور، 2007ء ص 154

- 37 میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ (مرتبہ اقبال صلاح الدین)، عزیز پبلشرز لاہور، 1996ء
ص 30
- 38 ایضاً ص 28
- 39 مولوی غلام رسول، عالمپوری: احسن القصص؛ مرتبہ محمد آصف خاں، برکی آرٹ پرنٹرز لاہور،
جنوری 1993ء ص 6
- 40 ایضاً ص 186
- 41 امام خاں، محمد کرم، منشی: معدن الموسیقی؛ بزم سدا رنگ لاہور، س-ن، ص 212
- 42 مولا بخش کشتیہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ ص 222
- 43 محمد اسلم، میتلا: فرید نامہ؛ بزم ثقافت ملتان، 1999ء ص 87
- 44 ایضاً ص 88

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 71-81

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

مادری زبان راہیں مڈھلی تعلیم (تجزیاتی مطالعہ)

☆ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

Abstract

This article emphasized on the importance of mother languages as a medium of early education. The research has also included the views of various educationists from around the world, who have identified the benefits of native language as a medium for the Childs early education. Researcher has also tried bring to light how in Punjab, Punjabi language has been ignored by using different methods and conspiracies depriving the majority population of the biggest province of the quality education and learning.

دیس پنجاب مڈھ توں ای حملہ آوراں دا نشانہ بن دا رہیا۔ ہندوستان اُتے حملہ کرن والے سب توں پہلاں پنجاب دی دھرتی نوں ای لتاڑ دے۔ کئی واری اوہ لٹ مار کردے اگے

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹیل کالج، لاہور

جان وچ کامیاب ہو جانے تے کدے ایہتوں ای رچ پُچ کے پچھانہہ پرت جانے۔ ایس دوران اوہناں دا کئی واری پنجاب دے سورمیاں نال لکراوی ہوندا۔ عرب حملہ آور اپنے نال اسلام تے دینی زبان عربی لے کے آئے۔ جیہنے ہندوستان نوں وڈے پیمانے تے متاثر کیتا۔ ایہہ اثرات ایہتوں دی تہذیب، ثقافت، رہن سہن تے بول چال اُتے ودھیرے ویکھے جاسکدے نیں۔ خاص کر مسلم آبادی نے عربی نوں دینی زبان ہون پاروں سکھن سکھان دا آہروی کیتا۔ ایرانی/افغانی حملہ آوراں پاروں اتھے فارسی زبان آئی تے ایس زبان نے سرکاری حیثیت وی حاصل کیتی۔ فارسی زبان دی ایہہ سرکاری حیثیت پنجاب اُتے انگریزاں دے قبضے تیکر قائم رہی۔ جد کہ عوامی سطح اُتے ایہتوں دی لوکائی اپنی مادری زبان پنجابی نال جڑی رہی۔ ایہہ اک ثبوت ایہہ وی اے کہ جدوں عیسائی مشنریاں نے ہندوستان وچ تبلیغ دا سلسلہ شروع کیتا تے ایہتوں دی عام لوکائی نوں ایس مذہبی یلغار توں بچان لئی جیہڑے عالم تے فاضل لوک اگے ودھے اوہناں مادری زبان وچ ای سارا مذہبی لٹریچر عام لوکائی تیکر اڑایا۔ جیہناں وچ ”بوہل نماز“ تے ”پکی روٹی“ جیہے پنجابی نثر دے مشہور رسالے ساڈے سامنے نیں۔ انج تے برصغیر وچ اسلام دی تبلیغ دا جنا وی کم ہو یا اوہ سارے دا سارا مادری زبانیں ای ہو یا۔ اوہ بھاری نثری روپ وچ سی یاں نظم دی شکل وچ۔ جتھوں ایہہ اندازہ تے سبجے ای لایا جاسکدا اے کہ پاکستان بن توں پہلاں تیکر دھاڑوی قوماں دیاں سازشاں دے باوجود ایہتوں دی لوکائی دی رابطے دی واحد زبان پنجابی ای سی۔ بہر حال اتھے آؤن والے ہر حملہ آور نے پنجاب واسیاں دا نہ صرف مذہب بدلن دا آہر کیتا سگوں اوہناں دی مادری زبان نوں وی بدلن دا پورا پورا جتن کیتا۔ ایس حوالے نال سب توں تکڑا حملہ انگریزاں دا سی۔ جیہناں نہ صرف اپنی زبان ساڈے اُتے مسلط کیتی بلکہ اپنے صلاح کاراں دی زبان نوں وی پنجاب دی مادری زبان بناؤن لئی پورا زور لایا۔ ساڈی ایس گل دی تائید کردیاں ڈاکٹر نوید شہزاد اپنے اک مضمون ”پنجابی زبان دی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ“ وچ لکھدے نیں کہ: ”فرنگی نے پنجابیاں نال جو چال چلی اوہ کجھ وکھری سی۔ اوس جدوں ایہہ ویکھیا کہ اوہدی زبان انگریزی پنجاب وچ اوس طرح جڑ نہیں پھڑ رہی جو یں اوہ چاہندے سن تاں اوہناں اک ہور غیر مادری زبان نوں پنجاب وچ بیجسن دا آہر کیتا۔ ایس پاروں کئی انجمنیں تے ادارے قائم کیتے گئے۔“ (1)

نیچے وچ پنجاب وچ ان پڑھتا ودھدی گئی۔ پنجابیاں نوں ان پڑھ تے جاہل بنا کے رکھ دتا گیا۔ پنڈاں تے شہراں وچ وسن والی آبادی دی مادری زبان پنجابی سی ایس لئی جدوں بالوں نوں اپنی ابتدائی تعلیم دو جیاں زباناں وچ حاصل کرن اُتے مجبور کیتا گیا تے اوہ تعلیم نوں اپنے لئی بوجھ سمجھ کے اوہدے توں دور ہوندے گئے۔ کیوں جے ماں دی لکھ توں گود تیکر بال دے کنیں جیہڑیاں آوازاں پیندیاں نیں اوہ اپنے آل دوالے مختلف چیزاں ویکھ کے اوہناں نال اپنے سُنے اکھراں دی سانجھ بنا لیندا اے۔ ایہدے مقابلے وچ جدوں بالوں نوں ابتدائی تعلیم دو جیاں زباناں وچ دتی جاندی اے تے اوہ اوہناں زباناں نوں سکھن تے مختلف اکھراں تے شیواں دے نویں رشتے قائم کردیاں کردیاں تعلیم توں ای باغی ہو جاندا اے۔ ڈاکٹر ہر شندر کوردی تحقیق موجب:

” امریکی سائنسیاں نے ایہہ نتارا کر دتا اے کہ جیہڑے وی امریکہ وچ وسدے غیر امریکی ٹبراں دے بچے ہن اوہ پہلاں اپنی ماں بولی تے اپنے وسیب وچ پرک ہون۔ تاں ہی اوہ بچے بہت ودھیا طریقے نال انگریزی بولی سکھ سکدے نیں۔ اجیہے بچیاں دی ذہنی ترقی دو جے بچیاں نالوں گھٹ ہوندی اے، جیہڑے چھیتی ماں بولی توں ٹُٹ کے انگریزی سکھن لگ جاندے ہن اتے سکول وچ وی ایہہ بچے گھٹ نمبر لیندے ہن۔“⁽²⁾

تعلیم دے ماہراں ایس گل نوں منیا اے کہ بالوں لئی مڈھلی تعلیم صرف مادری زبان راہیں ہی ہونی چاہیدی اے۔ نبی پاک ﷺ دا وی ایہو انداز سی۔ ”پاکستان کے لیے مثالی نظام تعلیم کی تشکیل تعلیمات نبوی کی روشنی میں“ وچ ڈاکٹر لیاقت علی خاں نیازی لکھدے نیں:

” آپ ﷺ مخاطب کی بولی اور اُن کے لہجے میں گفتگو فرماتے،“⁽³⁾ ایس توں ایہہ ثابت ہوندا اے کہ تعلیم تے تربیت دا موثر ترین طریقہ تے ذریعہ کسے فرد نوں اوہدے اپنی زبان تے لہجے وچ سمجھاؤنا تے گل کرنا اے۔

ایہدے نال سانوں ایہہ گل وی ذہن وچ رکھنی چاہیدی اے کہ کوئی وی زبان خود علم (Knowledge) نہیں ہوندی بلکہ علم حاصل کرن دا ذریعہ (Tool of Knowledge) ہوندی اے۔ علم دی اصل روح تک اپڑن دا واحد ذریعہ کسے وی فرد دی اوہو زبان ہوندی اے

جیہوں اوس بچپن توں سنیا یاں سکھیا ہووے تے کامیاب منکھ وی اوہو ہوندا اے جیہدے وچ اپنی صلاحیت ہووے کہ اوہ اپنی سوچ تے فکر نوں صاف صاف تے سادہ لفظاں وچ دو جیاں تیکر اپڑا سکے۔ B.P. Ballard اپنی کتاب Thought and Language وچ لکھدے نیں:

” (ترجمہ) قوت فکر اور زبان کا چولی دامن کا ساتھ ہے۔ پس اگر قوت فکر اور ذہن کا اتنا گہرا رشتہ ہے تو ایک کی نشوونما اور تنزل دوسرے کی نشوونما اور تنزل کے ساتھ وابستہ ہے، ہم ایک دوسرے کے بغیر حاصل نہیں کر سکتے اور مادری زبان کی تعلیم جس میں بچہ سوچتا اور خیال آرائی کرتا ہے تربیت کی سب سے بڑی ضرورت اور انسانی تہذیب کی سب سے اہم چیز بن جاتی ہے۔“ (4)

برصغیر وچ انگریز دے آؤن توں بعد بھاری کئی شعبیاں وچ خاص کر کے آوا جائی دے وسیلے تے امن امان دی صورت پہلے نالوں بہتر ہوئی پر ایہتوں دی عام لوکائی خاص کر کے پینڈو وسیب تعلیمی میدان وچ کچھے چلی گئی سی ایہدی وجہ انگریز دا نظام تعلیم سی۔ جیہدے وچ دیسی زبانوں اُکا کچھے سٹ دتا گیا سی تے ایس نوں تعلیمی نظام نوں ایہتوں دی لوکائی نے قبول توں انکار کر دتا۔ ایہہ صورت حال دیکھدیاں سرسید احمد خاں نے انگریزی حکومت نوں ایہہ یادداشت پیش کیتی سی کہ ہندوستان وچ ورنگلر یونیورسٹی دا قیام عمل وچ لیا جاوے۔ جس وچ ایہتوں دی لوکائی نوں دیسی زبانوں وچ تعلیم دتی جاوے۔ جدوں کہ ایس اپنے تعلیمی نظام وچ نہ صرف دیسی زبانوں دا بھارا اپنے بالاں اُتے پاچھڈیا بلکہ دیسی زبانوں (مادری زبانوں) نوں اکا نند چھڈیا اے تے خاص طور تے پنجاب واسی اپنیاں محرومیاں تے احساس کمتری پاروں ایس پالیسی دا سب توں ودھ شکار ہوئے۔ جے دنیا دے ترقی یافتہ تے ترقی پذیر مکاں دے تعلیمی نظام نوں سامنے رکھیے تے نتیجہ ایہو نکلد اے کہ ایہناں سارے مکاں اپنی مادری زبان نوں ذریعہ تعلیم بنایا۔ جیہدے وچ فرانس، جاپان، چین، جرمنی، کوریا، ملائیشیا، ایران، سپین، اٹلی وغیرہ دیاں ونگیاں دتیاں جاسکدیاں نیں۔ سارے عرب مکاں وچ وی مڈھلی تعلیم توں لے کے پی ایچ۔ ڈی تیکر سارے سائنسی تے پیشہ وارانہ علوم عربی وچ سکھائے تے پڑھائے جا رہے نیں۔ پاکستان وچ وی پنجاب توں وکھدو جے صوبیاں وچ خاص طور تے سندھ دے ماہرین تعلیم ایس حوالے نال سلاہن جوگ

نیں کہ اوہناں اپنے بالوں دی نفسیات نوں مڈھ رکھدیاں اپنی تہذیب، ثقافت تے زبان نوں سنبھالن دا آہر کیتا تے ابتدائی تعلیم دا سلسلہ مادری زبان وچ جاری کیتا۔ حالاں کہ پنجاب ایس محرومی توں اے تیکر باہر نہیں نکل سکیا۔ جدوں کہ پاکستان وچ پنجابی بولن والیاں دی تعداد سب توں ودھ اے۔ 1998ء دی مردم شماری رپورٹ دے مطابق پاکستان وچ مختلف صوبائی زبانوں دی شرح کجھ انج اے:

“Around 44% speak Punjabi, 15.5% speak Pashto, 15.5% speak Sindhi, 10.5% Saraiki, 7.5% Urdu, 3.5% Balochi and 3.5% other languages (Hindko, Brahvi etc)⁽⁵⁾

ایس رپورٹ دے مطابق پنجابی تے سرانیکسی (پنجابی دالمتانی، ریاستی تے ڈیروی لہجہ) نوں ملا کے دیکھیا جائے تے ایہہ شرح 50% توں وی اُتے چلی جاندی اے۔ انج اک ملک وچ سب توں ودھ بولی تے سمجھی جان والی زبان دے بالوں نوں اوہناں دی مادری زبان وچ ابتدائی تعلیم دے حق توں محروم رکھنا اک مجرمانہ کوتاہی اے۔ جدوں کہ پاکستان دے آئین دی دفعہ 251 وچ بڑا واضح طور تے لکھیا اے کہ:

“With out prejudice to the status of the national language a provincial assembly may be law prescribes measure for the teaching, promotion and use of a provincial language in addition to the national language.”⁽⁶⁾

پاکستان دے آئین دی ایس دفعہ وچ صاف صاف لکھیا اے کہ ہر صوبہ اپنی صوبائی زبان دے فروغ تے اوہدی تعلیم لئی قانون سازی کرے گا۔ انج پوری دنیا دے تعلیمی ماہر مڈھلی تعلیم نوں مادری زبانوں وچ دین دی ضرورت تے اہمیت نوں نہ صرف اُگھیر رہے نیں بلکہ شرح خواندگی وچ ودھائی ایس گل تے زور دیندے نیں پئی مڈھلی تعلیم مادری زبانوں وچ ای دتی جاوے۔ انگریز نے جدوں ہندوستان تے حکومت کیتی اوہ اوس ویلے ای ایس حقیقت نوں تسلیم

کرداسی کہ ہندوستان وچ بے تعلیم نوں عام کرنا اے تے فیہر مقامی زبانوں نوں ای ذریعہ تعلیم بنانا ہووے گا۔ 1835ء دی لارڈ میکالے دی رپورٹ وچ ایہو سفارش کیتی گئی سی کہ عوام نوں دیسی زبانوں وچ تعلیم دتی جاوے بھاویں بعد وچ جدوں اوس پیر پکے کر لے تے ایہتھوں دے واسیاں نوں ذہنی طور تے غلام بنان لئی تے اوہناں دی اپنی بھونیں تے کچھ نال جڑت نوں کمزور کرن لئی انگریز نے اپنی ایس رپورٹ تے عمل نہیں کیتا۔ کیوں بے انگریز ایس حقیقت دا وی چنگی طرح جانوں سی کہ اوس ویلے تیکر کسے وی قوم اُتے قبضہ قائم نہیں رکھیا جاسکدا جدوں تیکر اوہناں دی جڑت اپنے کچھ تے زبان نالوں کمزور نہ کیتی جاوے۔ بقول مولانا مودودی:

”ایک قوم کی زبان اور اس کا رسم الخط اس کی تہذیب اور اس کی قومیت کے بقا و فنا میں فیصلہ کن اہمیت رکھتا ہے۔ کسی قوم کو اگر آپ دوسری قوم میں تبدیل کرنا چاہیں تو اس کی زبان اور رسم الخط کو بدل دیجئے۔ رفتہ رفتہ وہ خود بخود دوسرے سانچے میں ڈھلتی چلی جائے گی، اس کی آنے والی نسلوں کا تعلق اپنے اسلاف سے منقطع ہو جائے گا..... جن جن لوگوں نے قومیتوں کے بنانے اور بگاڑنے کا کھیل کھیلا ہے ان سب نے یہ ہتھیار ضرور استعمال کیا ہے۔“ (7)

ایہو وجہ اے کہ کسے وی ملک دی تعلیمی پالیسی دا وڈا مقصد جتھے اپنی تہذیب ثقافت تے نظریاتی فکر دا فروغ ہوندا اے او تھے ایہہ نکتہ وی سامنے رکھیا جاندا اے کہ اجیہی پالیسی بنائی جائے جیہدے نال خواندگی وچ اضافہ ہو سکے تاں بے نویں نسل تعلیم نوں بوجھ جان دیاں اوہدے توں دور نہ ہوندی جاوے۔ ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے دنیا وچ تعلیم دے دو ای معروف طریقے نیں: اک کچھ راہیں تعلیم تے دو جی ترجمیاں راہیں۔ ایہناں دوواں وچ کچھ راہیں تعلیم دا طریقہ زیادہ کامیاب تے آسان فہم متھیا جاندا اے۔ اج وی پنڈاں وچ حساب تے اسلامیات ورگے مضمون اردو وچ ہون دے باوجود پنجابی وچ پڑھائے جان دے نیں۔ او تھے دا بچہ ”الف“ آم توں پہلاں ”الف“ انب دی پچھان کردا اے۔ ایس لئی اج جدوں ساڈے پنڈو وسیب دی اکثریتی آبادی نوں دو جیاں زبانوں وچ ابتدائی تعلیم دتی جاندی اے تے اوہناں نوں اوکھیائی محسوس ہوندی اے۔ ایس طرح جدوں اسیں مادری زبان دی اہمیت توں انکاری ہون دے آں

اوتھے اک پاسے تے اپنی اکثریتی آبادی نوں تعلیم توں وانجے رکھن دا آہر کر رہے ہوندے آں تے دوجے پاسے اوہناں دی جڑت اپنی تہذیب تے کلچر نال وی کمزور کرن دا پر بندھ کیتا جا رہیا ہوندا اے کیوں جے قوماں اپنیاں زباناناں، اپنے کلچر تے اپنی تہذیب نال اپنی جڑت نوں قائم رکھ کے ای دنیا وچ اپنے آپ نوں منوان دا چارہ کردیاں نیں جدوں اوہناں دی ایہہ جڑت ختم ہو جائے تے اوہ کدے وی اپنی دھرتی تے اپنی قوم دی حفاظت لئی اپنیاں جاناناں دین نوں تیار نہیں ہوندے۔ ڈاکٹر ناصر عباس دے بقول:

”زبان انسانی گروہ کو شناخت دیتی ہے۔ زبان کے خاتمے سے ایک انسانی گروہ اپنی شناخت سے محروم ہو جاتا ہے۔ اس نے دنیا اور کائنات سے جو رشتہ قرونوں کی گرد آلود مسافت کے بعد قائم کیا ہوتا ہے زبان کے خاتمے سے اس رشتے کی ڈور اس کے ہاتھ سے چھوٹ جاتی ہے اور گروہ در بدر ہو جاتا ہے۔“ (8)

اج ساڈا اپنا معاشرہ ایس چیز دا بڑا بھرواں نمونہ پیش کر رہیا اے۔ ساڈے ایس معاشرے دے افراد دی مجموعی سوچ تے فکر جس ٹٹ بھج تے انتشار دی سطح تے اڑ چکی اے اوہدی بنیادی وجہ ایہو اے کہ اسیں اپنی نویں نسل دا ایہناں غیر فطری تعلیمی پالیسیاں پاروں تہذیب، ثقافت تے دھرتی نال تعلق کمزور کر رہے آں۔

دراصل ساڈے کجھ دانشور ایس غلط فہمی دا شکار ہو گئے نیں کہ قومی کلچر دی تشکیل واسطے علاقائی کلچر نوں خورے پچھے سٹنا ضروری ہوندا اے۔ جدوں کہ اوہناں دی ایہہ منفی سوچ حقیقت دے بالکل برعکس اے بلکہ ایس سوچ نال قومی کلچر دی تشکیل وچ رکاوٹاں پیدا ہوئیاں کیوں کہ ایہہ حقیقت وے کہ قوماں تے ملکاں دے علاقائی تے قومی کلچر دی تشکیل اک دوجے نال مل جل کے ہوندی اے تے دوویں اک دوجے دا سہارا بن کے اگے ودھدے نیں۔ یعنی علاقائی کلچر یا زبان نوں اوہدے حق توں محروم کرن نال کدے وی قومی کلچر تشکیل نہیں پاسکدا۔ ایسے پاروں ڈاکٹر جمیل جالبی اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں:

”اس مسئلے کا حل یہ ہے کہ مغربی پاکستان کے مختلف لسانی علاقے کے لوگ دو زبانیں پڑھیں اور اسی طرح مشرقی پاکستان کے لوگ بھی دو زبانیں

پڑھیں: ایک اپنی علاقائی زبان اور ایک اردو۔“ (9)

اصل وچ مختلف صوبائی اکائیاں زبان، تہذیب تے کلچر نوں اگے ودھن دے مواقع دے نال ای ایکٹا ول جاسکدیاں نیں تے ایہو سانجھ اگے جا کے اک اجتماعی تے قومی کلچر دی تشکیل دا ذریعہ بن دی اے۔ بد قسمتی نال پنجابی زبان دے حوالے نال شروع توں ای ایہہ رویہ اپنایا گیا۔ خاص طور تے ایہوں بوہتا نقصان اودوں اڑیا جدوں ہندوستان وچ اردو ہندی جھگڑا شروع ہويا۔ ہندوواں نے جدوں ہندی نوں ہندوستان دی قومی زبان بناؤن دا چارہ کیتا تے سارے مسلمان اردو دی حمایت وچ اک مٹھ ہو گئے۔ بلکہ اوہناں اردو دی اپنے مذہب نال خود ساختہ جڑت قائم کر کے ایہدی حفاظت اپنی مذہبی ذمہ داری قرار دتی۔ جیویں مولانا اشرف علی تھانوی دی رائے موجب:

”اس وقت اردو زبان کی حفاظت دین کی حفاظت ہے۔ اس بنا پر یہ حفاظت حسب استطاعت واجب اور طاعت ہو اور باوجود قدرت کے اس میں غفلت کرنا معصیت موجب مواخذہ آخرت ہوگا۔“ (10)

انسوس دی گل ایہہ وے کہ مولانا اشرف علی تھانوی ورگی علمی شخصیت اتھے ایس گل نوں اُکا بھل ای گئے کہ ساڈی مذہبی زبان اردو نہیں بلکہ عربی اے۔ انج مذہب تے زبان دے ایس تال میل نوں تحریک پاکستان ویلے اجیہی شدو مد نال پیش کیتا گیا کہ علاقائی زبانان خاص کر کے صوبہ پنجاب دی مادری زبان پنجابی نوں مستقل بنیاداں تے ختم کرن دے آہر کیتے گئے۔ کیوں جے دو بے صوبیاں اپنیاں مادری زبانان دے خلاف ایس رویے دی سخت مخالفت کیتی جس پاروں ایہناں سازشاں دا گڑھ پنجابی نوں متھ لیا گیا تے ایہوں دی لوکائی اندر اوہناں دی اپنی ثقافت، کلچر تے زبان بارے اک اجیہا احساس کمتری دا رویہ پیدا کیتا گیا جیہڑا ویلے دے نال نال ودھدا ای گیا تے اوہ اپنی مادری زبان نوں گھٹیا تے کمتر سمجھن لگ پئے۔ بھائیں کجھ ماہراں مذہب تے زبان دے ایس تال میل دے خلاف وی رائے دتی۔ سید ابوالقاسم اپنے اک مضمون ”ڈاکٹر تارا چند سے دو باتیں“ وچ لکھدے نیں:

”زبان سے متعلق بہت سی بہکی بہکی باتیں ہو رہی ہیں۔ کچھ نے تو چار کر لیا ہے کہ زبان کے ساتھ مذہب ایسا بدھا ہوا ہے کہ اگر زبان پر کوئی وار ہوا

جس سے اس میں کوئی کمزوری آئی تو مذہب بھی چل بسے گا۔“ (11)

بہر حال ایس ساری صورتحال وچ مسلمان لکھاریاں خاص طور تے پنجاب نال تعلق رکھن والے لکھاریاں اردو زبان دے فروغ تے اوہدی ترویج وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا۔ شاید ایہہ اوس ویلے دی ضرورت سی پر ساڈے ایہناں سارے لکھاریاں تے سوجھواناں ایس جوش وچ مادری زبان پنجابی نوں ہولی ہولی اوہدے اصل حق توں محروم کردتا۔ ایس حوالے نال اک دو جا پہلو ایہہ وی سامنے آؤندا اے کہ جدوں دو قومی نظریہ پیش کیتا گیا، اوہدی آڑ وچ وی پنجابی زبان تے کلچر نوں نقصان پچان دی کوشش کیتی گئی۔ کیوں جے اوس ویلے دا پنجابی کلچر تے زبان ہندوستان دے مشترکہ کلچر دی پیداواری تے ایہدے وچ مسلمان، ہندو، سکھ سارے لکھاریاں دا مشترکہ حصہ سی۔ جیویں اک پاسے ملکھی رام باراں ماسے لکھدے نیں تے دوجے پاسے قادر یار قصہ پورن بھگت نوں بیان پیا کردا دکھالی دیندا اے۔ پنجابی زبان تے کلچر دی ایس شراکت داری نوں کجھ سوجھواناں نظریہ پاکستان دی ضد سمجھدیاں ایہدی نندیا شروع کردتی جیہدے نال ہولی ہولی ایہہ صورتحال پیدا ہوگئی کہ اج پنجابی زبان تے کلچر اک اجیے احساس محرومی دا شکار دکھالی دیندا اے کہ اوہناں نوں اپنی زبان کو جھی تے غریب جاپن لگ پئی آخر اوہناں ہولی ہولی اپنے بالوں کولوں اوہناں دی ماں بولی کھو لئی تے اج ساڈی ایس بھوری مٹی نے بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ، وارث شاہ، میاں محمد بخش تے خواجہ فرید جمنے بند کردتے تے اج جدوں اوہناں دی ماں بولی اوہناں کولوں کھسی جا رہی اے تاں اوہ بھل ای گئے نیں کہ بالوں دی مڈھلی تعلیم کیہڑی زبان وچ ہونی چاہیدی اے۔ حالانکہ پوری دنیا وچ بچے دو یا تین زبانوں پڑھدے نیں۔ ایس لئی چاہیدا تے ایہہ وے کہ پنجاب وچ وی دوجے تہاں صوبیاں طرح مڈھلی تعلیم اوہناں دی ماں بولی وچ دتی جاوے یاں کم از کم پنجابی نوں بطور لازمی مضمون ضرور پڑھایا جاوے تاں جے پنجاب واسی اپنی اوس تہذیب تے کلچر توں جانو ہوسکن جیہدے وچ رل مل کے رہن تے پیار محبت دا درس چھپیا ہو یا اے تے فیہر جدوں ساڈی نویں نسل ایس زبان نوں شوق نال پڑھنا وی چاہندی اے تے اوہناں نوں ایس حق توں کیوں محروم کیتا جاوے۔ تمام تر محرومیاں دے باوجود ساڈی نویں نسل دا ماں بولی ول رجحان اک حوصلہ افزا گل اے پر ایس رجحان دے مخالف سوجھواناں دا جدوں ہور کوئی وس نہیں چلیا تے اوہناں پنجابی زبان نوں کمزور کرن لئی اوہدے مختلف لہجیاں نوں دکھو دکھ زباناں

دے طور تے سامنے لیاؤن دیاں سازشاں شروع کر دتیاں۔ ایس حوالے نال شفقت تنویر مرزا ہوراں دے ”ڈان“ وچ چھپے مضمون وچ اک رپورٹ پیش کیتی اے، اوہ دیکھو:

“According to the latest result of the Multan board there were not single Seraiki language students in the matriculation final while. There were about 17000 students who appeared in Punjabi Language paper. Also the result of the 9th and 10th classes (Lahore Board) showed that about 107,000 students of Punjabi language appeared this year in Lahore Board alone and 93% of then passed.”⁽¹²⁾

شفقت تنویر مرزا ہوراں دی ایس رپورٹ موجب پنجاب یونیورسٹی دے موجودہ بی۔اے، بی ایس سی دے نتیجے دے مطابق 26560 پڑھیاراں نے پنجابی بطور الیکٹو مضمون امتحان دتا جدوں کہ ایہدے مقابلے اچ اردو وچ 815، فارسی وچ 4730 تے عربی وچ 8967 طلبہ نے امتحان دتا۔ ایس رپورٹ توں ایہہ اندازہ لان وچ کوئی مشکل پیش نہیں آؤندی کہ پنجاب دی نوجوان نسل دی اپنی مادری زبان نال جڑت کئی گہری اے تے جے ڈھلی تعلیم ایس زبان وچ دین دا پر بندھ کیتا جائے تے ایہدے شرح خواندگی تے معاشرتی سطح دے حوالے نال نہ صرف مثبت اثرات مرتب ہون گے بلکہ پنجاب حکومت دے اوہ کروڑاں روپے وی بچ سکدے نیں جیہڑے خرچ تے کیتے جاندے نیں پر فیروہی اوہدے خاطر خواہ نتیجے نہیں نکلدے۔

حوالے:

- 1- سیمینار 2011ء بعنوان ”2011ء پنجابی زبان دا سال“ سلور جوہلی نمبر، مسعود کھدر پوش ٹرسٹ لاہور، ص 37
- 2- ڈاکٹر ہرشندر کور: ماں بولی اک ڈاکٹری نظریے توں؛ وچار ڈاٹ کام
- 3- ڈاکٹر لیاقت علی نیازی: پاکستان کے لیے مثالی نظام تعلیم کی تشکیل تعلیمات نبوی کی روشنی میں؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور 2002ء ص 79
- 4- ڈبلیو۔ ایم رائبرن (مترجم: عبدالجید خان بی اے): ہندوستان میں مادری زبان کی تعلیم؛ بمبئی مدارس، کلکتہ، آکسفورڈ یونیورسٹی پریس 1941ء ص 5
- 5- Google.com (wikipedia languages of Pakistan)
- 6- سید روح الامین: اردو ہے جس کا نام؛ عزت اکیڈمی، گجرات 2004ء ص 47
- 7- سید ابوالاداد مودودی: مرتبہ خورشید احمد؛ تحریک آزادی ہند اور مسلمان، اسلامک پبلیکیشنز، لاہور 1964ء ص 437
- 8- ڈاکٹر عیش درانی: پاکستانی دور؛ پاکستان مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد 2008ء ص 299
- 9- اردو ہے جس کا نام؛ ص 74
- 10- ایضاً ص 124
- 11- سید ابوالقاسم: اردو ہندی ہندوستانی؛ خدا بخش پبلک لائبریری، پٹنہ 1993ء، ص 24
- 12- The Dawn News, Lahore, August 28, 2011



Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 83-88

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

عشق دی کہانی: میاں محمد بخش دے نظریے موجب

☆ ڈاکٹر عاصمہ قادری

Abstract

Mian Muhammad Bakhah (1830-1907) is one of masters of Qisa, the Punjabi epic. In the preamble of his "Sohni" Mian Mohammad has presented his philosophy of the origin of poetry and its genres. The present essay seeks to discuss the poet's ideas and relate them to the tradition of Punjabi poetry. According to Mian Mohammad Bakhsh the origin of poetry is integrally related to the origin of life itself which is Ishq (Love / Passion).

The quality of poetic practice depends on the practitioner's awareness of his relationship. The origin of Mian Mohammad Bakhsh's ideas could be traced to the Neo-Platonic Philosophy of unity. The present essay however finds Mian Mohammad Bakhsh's concept not a borrowed abstraction but deeply connected with the tradition, of Punjabi poetry.

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹیل کالج، لاہور

جتنے ہستی ساڈیوں کجھ نہ آیا رول چھپیا سی وچ نیستی ایہہ سب عالم طول
 ہو ذاتی نور سی دوئی نہ آہی مول میں توں والی گفتگو ناہی مدن مقبول
 اوہ جمال کمال سی پڑدے میں مستور آپے ناظر حُسن دا آپے سی منظور
 پاک آہا ہر تہتوں مونہہ شیشے تھیں دُور کنگھی باجھ محمد آہی زُلف ضرور
 باد صبا اس نور تھیں نہ ہلایا وال اکھیں خالی سُر میوں متھا سی بن خال
 خالی سی گل سنبلوں سبزہ نہ سی نال اوہ جمال محمد مٹے نہ وچ خیال⁽¹⁾

قصہ سوئی مہینوال تے سیف الملوک وچ قصہ چھوہن توں پہلوں میاں محمد بخش نے
 شاعری دی نظریاتی تے فنی نینہہ دا ذکر کیتا اے۔ ایہہ شاعری دی بتتر بارے اک مکمل نظریہ اے۔
 ایہہ نظریہ شاعری دی بتتر نوں جیون دی بتتر نال جوڑدا اے۔ ایہہ نظریہ مشرقی ادب دی روایت دا
 حصہ وی اے پر جیوں میاں محمد بخش ہوراں ایس نوں پیش کیتا اے ایہدی ہور ونگی ملنی اوکھی اے۔
 بتتر دا وجود ای صفاں دے وجود دی نینہہ اے۔ میاں محمد بخش ہوراں نے ہیئت دا فلسفہ بڑی
 وضاحت نال بیانیا اے۔ جگ بنن دے عمل وچ ہیئتاں وجود وچ آئیاں تے پھیر ہر ہیئت نے
 اڈواڈ روپ دھار لئے تے صفاں بن گئیاں:

ذاتوں قطرے نور دے کیتا آن ظہور چڑھیا سورج عشق دا ہویا ہنیرا دُور
 کھڑیا باغ جہان دا کارن یار ضرور گل محمد عشق دی مٹے نہ وچ شعور
 العشق نار بھائی روشن ہے مذکور نارے اندر نور تک نوروں نار نہ دُور
 حُسن عشق دو نام نیں ہو ذاتی نور جتنے حُسن محمد اوتھے عشق ضرور⁽²⁾

جدوں کوئی وی شکل، روپ، آکار موجود نہیں سی تاں بس ہکا نوری۔ اوہ نور اپنیاں تمام
 شکلاں، روپاں تے طاقتاں سمیت موجود سی۔ میں تے توں، حُسن تے عشق دو دکھ روپ نہیں سن ہو
 نوری۔ ظاہر ہون تے سراہے جاون دی لوڑ نے اینکاں روپ بنا لئے۔ اک سُن ”گن“ دے
 نال:

جاں جاں صورت حرف دی آوے نہیں نظر کیونکر اس دے معنیوں لیجھے کجھ خبر
 پر صورت دی قید وچ ہرگز رہیں نہ مر لنگھ شتاب محمد پل پر پا نہ گھر⁽³⁾
 میاں صاحب دے نظریے موجب سخن وی خالق دی ذات دا حصہ اے تے ایس نوں

فنا نہیں۔ ایہہ شکل وٹا کے رنگا رنگ صورتاں وچ ظاہر ہوندا اے تے اپنے معنیاں دی خشبو نال دلاں نوں اک کردا اے:

جس ویلے اس جوش تھیں سُخن مریندا دم پیندا باغ معانیوں پھل عجائب جم
 شاخوں توڑ اس پھل نوں ساڑے واءِ شتاب باہر کھڑے اس باغ تھیں کر کے دور حجاب
 تاں اس ویلے کن دے جا کھلائے باب سفنے ساتھ محمدؐ ہوندی ہوش خراب
 اس دے استقبال نوں ہوندا چت تیار گل ملن ہک دوسرے جیوں یاراں نوں یار
 کدی ہساوے دوستاں دے خوشی بسیار آنے کدی محمدؐ گریہ زار و زار
 کدی رواوے ہسدیاں روندے دے ہسا جاں ایہہ شان اس سُخن نوں دتا آپ خدا
 تاں مکھ موڑن اوس تھیں ناہیں کم بھلا تاں ایہہ بخشش پیر دی اساں لئی گل پا⁽⁴⁾

صورت کیہ اے؟ شکلاں کیویں بنیاں؟ کدوں بنیاں ایس تے وچار دی لوڑ اے۔
 پنجابی شاعری وچ ہیئت یاں فارم لئی صورت، بتر، روپ، آکار جیسے لفظ ورتے جانداں نیں۔
 صنف عربی زبان دا لفظ اے، ایہدا مطلب اے قسم۔ انگریزی وچ صنف واسطے ”Genre“ ورتیا
 جاندا اے۔ ہیئت، شکلاں، روپ کائنات دی تخلیق نال ای وجود وچ آئے۔ عدم وچ اک نور
 گل دے علاوہ ہور کچھ موجود نہیں سی۔ اوہ آپ حُسن تے آپ ای عشق سی۔ ہر شے نور دے
 اوہلے سی۔ امکان موجود سی جو وحدت کثرت وچ تے گل جزاں وچ کھل سکدا اے۔ جد قدرت
 نے اک نور اندر لکے روپاں نوں ظاہر کرنا چاہیا تاں تخلیق دا عمل شروع ہویتا کائنات وجود وچ
 آگئی۔ وا، پانی، رُکھ، پتھی، دھرتی، عرش، اگ، پر بت تے ہور ڈھیر شکلاں وٹا لیاں اک نور نے۔
 تخلیق لئی قدرت نے پہلا سُخن ”گن“ بولیا جس نال وحدت کثرت وچ کھل گئی۔ اک
 نے ایساں روپ بنا لئے۔ تخلیق دے عمل نال ای سُخن وجود وچ آیا سگوں سُخن راہیں ہی تخلیق دے
 عمل دا مڈھ بچھا۔ حسن ازل دے سوہنے تے ونون روپاں وچوں ای اک روپ اے ”سُخن“۔
 کلام، جس راہیں حسن نوں بیانیا جاندا اے۔ جتنے روپ حسن دے نیں اونے ای روپ سُخن دے
 نیں۔ ہر تھاں ہر شے وچ اوہ آپ موجود اے اپنا جلوہ دیندا وی اے تے لکاؤندا وی اے۔ حسن
 بن پھل اندر تے عشق بن بلبل اندر، اپنے ای حسن دی لاٹ لے شمع بن بلدا تے پتنگ بن سڑدا
 اے۔ پہلے سُخن ”کن“ نے وحدت نوں کثرت وچ وٹدیا تے ایس مگروں ہُن تیک دے سُخن کثرت

نوں وحدت وچ اکٹھیاں کر رہے نیں۔ شاعری سخن دا اک روپ اے ایہہ تخلیقی عمل اے تے تخلیق خالق دا کم، سوکائتات دا ہر روپ خالق دا اپنا روپ اے بھاری بندہ ای تخلیق کرے اوہ اصل وچ خالق دا ای کم اے۔ حسن تے سچائی قدرت دی بنائی ہوئی اے۔
ایس نوں بیانن والا وی خالق دی تخلیق اے سو حسن تے سچائی نوں بیانن والا اصل حسن تے سچائی توں وکھ نہیں:

اس دوئی دے دعوے پٹیاں سٹیاں دُور حضوروں

نوروں سایہ ظاہر آیا چھپ نسدا پھیر نوروں⁽⁵⁾

سخن اندروی ان گنت روپ لگے ہوئے نیں۔ جیویں وحدت اندر کثرت لگی ہوئی سی۔ سخن دا ہون ایس گل دا امکان سی جے ایہہ وی کنیاں روپاں وچ ظاہر ہو سکدا اے۔ دوہڑہ، شلوک، کافی، سی حرفی، خیال، وار، انجلی، پہرے، آرتی، سولہا، بٹن پد تے کبت سارے سخن دیاں ای صورتاں نیں۔ ایہناں صورتاں وچ وی امکان موجود اے۔ سخن دے ہور روپ وی بن گے یاں بن سکدے نیں۔ سخن نوں ایہہ روپ قدرت نے دتے نیں، تے ویلے دے نال نال ایہناں دیاں شکلاں ہور وی بدل رہیاں نیں۔ قدرت ایہناں روپاں نوں بنا رہی اے۔ ویلے تے تاریخ راہیں ایہناں روپاں نوں ویل کے ویتز رہی اے تے نویں نویں ناں دے رہی اے۔ کائنات دی تاریخ بدلن نال سماج بدلیا تے سماج بدلن نال ادب دے روپ تے موضوع بدلے۔ کائنات دی تخلیق نال سخن تے سخن نال صنفاں وجود وچ آئیاں:

اول الف اکلا ہونویں نقطے چھوڑ جنجالی

ہو صورت ہو ہندسہ بہت حسابوں خالی⁽⁶⁾

میاں صاحب دے ایس نظریے دی بنیاد بظاہر روایتی نوافلاطونی Neo Platonic مابعد الطبیعات ای اے پر جس طریقے نال میاں صاحب نے ایہہ نظریہ پیش کیتا اے، اوہدے نال ایہہ اپنے اوس روایتی پس منظر توں نکل کے پنجابی شاعری دی عوامی تاریخ نال جا جو یا اے۔ بہتر دا وجود وچ آون ای عشق پاروں اے۔ پنجابی قصے دی تاریخ وچ عشق اپنیاں مابعد الطبیعاتی روایتاں ول اشارہ تے کردا اے پر نال ای موجودہ زندگی دے مسئلیاں دے عین وچکار آن کھلوندا اے۔ جیویں ہیر وارث دے پہلے مصرعے توں ای ایہہ عمل شروع ہو جاندا اے:

اول حمد خدای دا ورد کیجیے عشق کیتا سو جگ دا مول میاں (7)

.....

شیشہ ہر دے روپ دا ہر سونے دی اکھ
پیو مجاز محمد مزا حقانی چکھ (8)

جگ موجودہ زندگی اے ایہدی اصل بنیاد عشق اے۔ ایہہ بنیاد قدرت نے قائم کیتی
اے پر زندگی نوں چلاون دا موجودہ نظام ایس بنیاد دی نفی کردا اے۔ ہیر وارث تے دوجے کلاسیکی
پنجابی قصے ایس نفی دی نفی کر کے جیون بتر دی قدرتی بنیاد دا اثبات کردے نیں۔ میاں محمد بخش نے
قصہ سوئی مہینوال وچ ایہو کیتا اے:

وچ مجاز حقان دے فرق نہیں اک ککھ
اس راہ اُتے چل کے واصل ہوئے لکھ (9)

سُخُن، عشق دا ای وکھالا اے تے عشق تمام رشتیاں دی بنیاد اے۔ خالق تے مخلوق دا
رشتہ ہووے بھاریں مخلوق دا آپسی رشتہ بنیاد عشق ای اے۔ سُخُن ایسے، رشتے نوں سمجھن تے محسوس
کرن دا وسیلہ اے۔ انساناں دے درمیان عشق دی کہانی اصل وچ رمز اے اوس عشق دی جو جیون
دی نینہہ اے۔ ایس رمز نوں سمجھن توں بغیر قصہ نری اک کہانی بن جاندا اے۔ جیون دی ایس نینہہ
نوں سمجھن تے ایس رمز نوں پاون بندے دی ہمت دا امتحان اے۔ میاں محمد بخش ایسے نوں بندے
دے دنیا تے آون دا مقصد سمجھدے نیں:

عشقے دی کتاب دا بنیا مُنڈھ سُخُن	ایہو پھل گلاب دا اندر عشق چمن
کار روا ایہہ عقل دا رونق وچ دہن	ایہہ نشان محمد رہندا وچ زمن
جو کجھ وچ جہان دے ہے خلق اللہ عام	کیہا دانے سُخُن دے سُخُن کہے سب کام
اول گُن سُخُن تھیں کیتی رب کلام	تاں فیکون محمد لوح قلم تمام
جاں ہو یا اس کاف تھیں ظاہر قاف قلم	کھرا کیتا اوس نے لکھ لکھ لکھ رقم (10)

میاں صاحب واسطے جمالیات (Aesthetics) دی بنیاد دی بتر دا قدرت نال رشتہ
اے۔ قدرت دی کار سُخُن تے عشق وی وحدت وچوں اے۔ زندگی دا مقصد ایس وحدت نوں قائم
رکھنا اے۔ سُخُن یعنی شاعری یا ادب قدرتی بتر دا ادبی رنگ اے تے ادبی بتر دے ساریاں روپاں

یعنی صفای دی جمالیات وی قدرت دی قائم کیتی ہوئی زندگی دی بنیادی وحدت اُتے ای کھلوتی ہوئی اے۔



حوالے

- 1- میاں محمد بخش: سوئی مہینوال؛ چوہدری برادرزنگ سیکرز، جہلم، س ن، ص 30
- 2- ایضاً ص 29, 30
- 3- ایضاً ص 31
- 4- ایضاً ص 33
- 5- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتبہ شریف صابر، سید اجمل حسین میموریل سوسائٹی، لاہور 2002ء ص 33
- 6- ایضاً ص 35
- 7- وارث شاہ: ہیر؛ مرتبہ عبدالعزیز، عزیز پبلشرز، لاہور 1993ء ص 19
- 8- سوئی مہینوال، میاں محمد بخش، ص 79
- 9- ایضاً ص 32, 33
- 10- ایضاً

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 89-98

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

”پورن بھگت“ تے ہندو دھرم

☆ ڈاکٹر مجاہدہ

Abstract

Muslim sufi poets laid the very foundation of the Punjabi literature, and reflections of their thoughts can be traced in all the works of Punjabi literature. "Pooran Bhagat", a well known Qissa of Punjabi, resembles very much with the "Ahsan-ul-Qasas", in its story and incidents. But even then the Qissa "Pooran Bhagat" describes and reflects Hindu religion, thoughts and ceremonies as well.

پنجابی دے زیادہ تر کلاسیکل شاعر مسلمان سن تے اوہناں دی شاعری دا بنیادی مقصد برصغیر پاک و ہند وچ اسلام دی تبلیغ سی۔ ایسے پاروں ہندو و سید توں متعلقہ قصے ”پورن بھگت“ وچ ہندو دھرم دا ذکر گوڑھا ہون دے باوجود اوہدے اُتے چھاپ اسلام دی دکھالی دیندی اے۔ ایہہ داستان ”احسن القصص“ دا پوکھو دسدی اے۔ حضرت یوسف تے الزام لایا گیا، پورن تے وی لونا نے الزام لایا۔ حضرت یوسف نوں کھوہ وچ سٹیا گیا، پورن نوں وی کھوہ وچ سٹیا گیا۔ آخر

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

تے حضرت یوسفؑ اپنے والدنوں مل گئے تے پورن وی اپنے باپ نوں مل گیا، پر ایس دے باوجود قصہ ”پورن بھگت“ تھاس تھاس ہندو مذہب نال جڑیاں اصطلاحواں تے دیگر گلاں نال بھریا ہو یا اے۔

ہندو مذہب بارے واضح طور تے کدھرے وی پتہ نہیں لگدا کہ اوہناں دے ہاں عبادت موجودہ روایت یا شکل کیوں تے کدوں شروع ہوئی، پر ایہہ ضرور آکھیا جاسکدا اے کہ شروع وچ دیوی، دیوتا، اگ یاں کسے جانور دی پوجا ہوندی ہووے گی۔ بعض سیانیاں دا خیال اے کہ ہندو کسے دور وچ توحید دے قائل وی رہے نیں۔ ایہہ وی گمان کیتا جاسکدا اے کہ شاید اتھے کوئی پیغمبر وی آئے ہون گے۔ جیویں قرآن وچ آؤندا اے:

ان من امتہ الاخلا فیہا نذیر

”بے شک ہر امت وچ اللہ ولوں ڈراون والے آئے۔“

پر کیوں جے تصدیق کوئی نہیں ایس لئی اتھے پیغمبر آون بارے حتمی رائے نہیں دتی جاسکدی۔ البتہ ایس دھرتی اُتے ہندو اپنے مذہبی راہنماواں نوں اتاراں دا درجہ دیندے آئے نیں۔ محمود الرشید حدوٹی دے مطابق:

”خدا کے متعلق ہندوؤں کا یہ عقیدہ ہے کہ وہ واحد ہے غیر فانی ہے۔ نہ اس کا کوئی آغاز ہے نہ انجام، وہ مختارِ مطلق، قادرِ مطلق، حکیمِ مطلق، جی اور محیِ احکم الحاکمین اور رب ہے وہ اپنی خسروی و سلطانی میں لاثانی، وہ نہ کسی سے مشابہ ہے نہ کوئی اس سے مشابہ۔“⁽¹⁾

بنیادی طور تے ہندو دھرم نوں دو حصیاں وچ وٹیا گیا اے:

1- برہمنی مت 2- جین مت

”اوہ روایت جیہڑی آریہ دی آمد توں لے کے بدھ تے جین مذہب تک رہی ایہہ دور تقریباً 400 ق-م توں لے کے 150 ق-م تک رہیا۔“⁽²⁾

برہمنی مت دا ادب مکمل طور تے ویدک ادب وچ شامل اے تے وید اکھواندا اے:

”برہمنی مت اور اس کے جانشین ہندو مت کے مذہبی ادب میں وید کو ایک مخصوص مقام حاصل ہے اور اس کو شرتی کے نام سے موسوم کیا جاتا

ہے۔“ (3)

ایہناں ویداں وچ زندگی دے تقریباً ہر گوشے بارے علم موجود اے۔ سوامی پرہادانند لکھدے نیں:

”وید کے بارے میں یہ خیال کیا جاتا ہے کہ اس میں بیان کردہ سچائیاں ادبی حقائق ہیں جو اپنا ایک الگ لازوال وجود رکھتی ہیں۔ قدیم رشیوں (روحانی شخصیتوں) نے اپنے اعلیٰ روحانی مقامات کی بناء پر ان سچائیوں کو سن لیا تھا اور پھر ان کو الفاظ کا جامہ پہنا دیا۔ اسی لیے تمام ویدک ادبی شرتی (سنا ہوا الہامی) مانا گیا ہے اور یہ خدایا انسان کسی کا تصنیف کردہ نہیں ہے۔“ (4)

ویدک ادب بارے مختلف مفکراں تے ودواناں نے مختلف نظریات پیش کیتے نیں۔ عماد الحسن فاروقی ویدک ادب بارے دسدے نیں:

”ویدک ادب کا قدیم ترین حصہ سمہتا کہلاتا ہے جو قدیم دیوی دیوتاؤں کی شان میں کہے گئے بھجوں اور ان سے متعلق گیتوں کا مجموعہ ہے۔ اس کے بعد جو ویدک ادب تصنیف ہوا وہ برہمن کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ برہمن تصانیف اپنے موضوع کے اعتبار سے زیادہ تر مذہبی رسومات، آداب زندگی، سنگیہ (قربانی) اور کہون کے قاعدوں اور ضابطوں سے متعلق ہیں..... ایک تیسری قسم کی ویدک..... اس کو آرنیکا کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔“ (5)

ایس حوالے نال جدوں اسیں پورن بھگت دے قصے ول جھات مارنے آں تے ایس دے وچ سانوں کئی اشارے لہدے نیں جیویں پورن دی پیدائش دا ذکر انج کیتا گیا اے:

الف: آکھ سکھی سیالکوٹ اندر پورن پت سلوان نے جایا ای
جدوں جمیا راجے نوں خبر ہوئی سد پنڈتاں وید پڑھایا ای (6)

س: سب بیداں جیویں لکھیا سی توں پنڈتاں آکھ سناء دتا
پورن اک انھیر یوں نکلیا سی دوجی کوٹھری دے وچ پاء دتا (7)

راجہ نے ہندو دھرم مطابق ساریاں رسماں پوریاں کیتیاں وید پڑھائے۔ رابرٹ وین

ڈی دیویر ایہدی وضاحت انج کر دے نیں:

”ویدوں کو بارہ سو قبل مسیح کے بعد کئی صدیوں تک مرتب کیا جاتا رہا۔ وید کا مطلب ہے ’مقدس علم‘۔ ویدوں کے متعلق کہا جاتا ہے کہ ویدوں کے علم کی بنیاد عظیم دیوتا (بھگوان) اور ہندو رشیوں (مذہبی رہنماؤں) کے درمیان بلا واسطہ رابطے سے وجود میں آنے والے علم کا نام ہے۔ قدیم ترین اور مقبول ترین وید کا نام ’رگ وید‘ ہے۔ اس میں ایک ہزار سے زائد بھجن (حمدیہ گیت) ہیں۔ یہ منتر صرف پروہت (برہمن) ہی پڑھ سکتا ہے۔“⁽⁸⁾

راجے نے پتر دی کنڈلی وی بنوائی تے پنڈتاں دے کہن موجب ولی عہد دی باراں ور ہے بھو ہرے وچ پرورش کردائی۔ باراں ورھیاں بعد ولی عہد جدوں بھو ہریوں باہر آیا تاں راجہ بہت خوش ہو یا تے اپنے دھرم مطابق اوہنے خوب خیر خیرات کیتی:

قادر یار میاں سلواہن راجے ہتھوں سائیں دے نام کچھ دان کیتا⁽⁹⁾

دان کرنا خیرات یا قربانی دے زمرے وچ آؤندا اے۔ مذہبی لحاظ نال ایس نوں یکیہ

(یا جنا) آکھیا جاندا اے۔ ایس دی وضاحت عماد الحسن انج کیتی اے:

”یکیہ میں مختلف اجناس، گھی، رسوم رس اور کبھی کبھی جانوروں کی نذر، مخصوص رسومات کے ساتھ دیوتاؤں کی خدمت میں پیش کی جاتی تھیں۔ عام طور سے بھینٹ چڑھائی جانے والی چیزوں کو آگ میں ڈال کر دیوتاؤں کی نذر کیا جاتا تھا۔ بعض اوقات نذر میں چڑھائے گئے یا کھانے پینے کی چیزوں کی عوامی دعوت بھی ہوتی تھی۔ جس میں پجاری اور عقیدت مند سبھی شریک ہوتے تھے۔ ابتدائی دور میں آریوں کے ہر گھر کا سربراہ گھر میں بھی بہت سی نذر و نیاز کی رسمیں ادا کر سکتا تھا۔ پہلی قسم کی اجتماعی قربانیوں شروع ہوئی یا جنا اور دوسری نوع کی گہا رسومات کہلاتی تھیں۔“⁽¹⁰⁾

عماد الحسن دی ایس وضاحت دی روشنی وچ ولی عہد دی پیدائش تے کیتیاں گئیاں ہندو دھرمی رساں دا تعلق ’گرہا‘ نال سی۔ دیوی ماں دی پوجا تے اوہدے وچ ماں دا عکس تلاش کرنا وی ہندو دھرم دا اک انداز اے۔ ایسے کر کے پورن نوں اوہدا پیومتی ماں ول بھیجا اے تاں جے اوہ

اوتھے متھا ٹیکے تے اک ہور مذہبی رسم دی پالنا کرے:

جس جایا اوس نوں مان وڈا متھا ٹیکنا اہلاں ماتراں نوں
 رانی لونا دے محل نوں رواں ہویا اندر جاء وڈیا پتر خاطران نوں
 قادر یار بہا کے نفر کچھے پوڑی چڑھیا متھا ٹیکن ماتراں نوں⁽¹¹⁾
 محمود الرشید لکھدے نیں:

”ہندوؤں کے دیوی دیوتاؤں کی کثرت کے باوجود تین بڑے دیوتا ہیں۔
 برہما، شیوا اور وشنو۔“⁽¹²⁾

شیو دی بیوی نوں دیوی ماں دے طور تے پوجیا تے اوہا پر تو ماں تصور کیتا جاندا اے:

ش: شوق دے نال جو بھگت پورن متھا ٹیکن مترئی نوں جاوندا جی
 اگے لنگھ کے سامنے کھڑا ہوندا ہتھ بنھ کے سیس نوادندا جی⁽¹³⁾
 ہتھ بنھ کے سامنے کھڑا ہوندا متھا ٹیکنا ہاں میرا دھرم مائے⁽¹⁴⁾

ہندو دھرم وچ مختلف ویلیاں دی عبادتاں دے ناں وی مختلف نیں جیویں شام دی

عبادت نوں ’سندھیا‘ آکھیا جاندا اے۔ سندھیا دا ذکر قصے وچ ایس طرح آوندا اے:

راجا ویکھ حیران اچرج ہویا محلئیں جگیا نہ شمعدان کوئی
 بیٹھ پچھدا رائیے! دس مینوں وقت سندھیا دے چڑھ پلنگ سوئی⁽¹⁵⁾

شام دی عبادت ’سندھیا‘ ویلے سونا نحوست تے بدشگونی تصور کیتی جاندی اے پر جس

طرح دوسرے مذہباں وچ وی کوئی خود غرض تے عیار مذہب دے پردے وچ کالے کرتوت

کرنوں باز نہیں رہندے تے مذہب نوں بدنام کردے نیں، ایسے طرح ہندومت وچ وی رانی لونا

پورن کولوں بدلہ لین لئی انج کردی اے کہ سندھیا ویلے پلنگ تے چڑھ کے سوں جاندی اے۔

ہندو سماج وچ عورت نوں زیادہ احترام دا مقام حاصل نہیں تے اوس نوں فتنہ، کوڑ مغز، پیردی جتی

ورگے حقیرناں دتے جاندے نیں۔ ایہہ تیج انج پیش کیتی گئی اے:

قادر یار تریمتاں ڈاڈھیاں نی!

دہسر جے تاں تھان مروا دتے⁽¹⁶⁾

دہسر لنگا دا راجا آکھیا جاندا اے۔ ایس بارے شریف صابر لکھدے نیں:

”لنکا کا راکشس راجا جو سری رام چندر کی بیوی سیتا جی کو ان کی غیر حاضری میں اٹھا کر لے گیا۔ بن باسی رام چندر نے باز قوم کے راجاؤں کی امداد سے لنکا پر حملہ کیا اور سیتا جی کو رہا کر لیا۔ رامائن کی جنگ میں لنکا کو آگ لگی۔ کہا جاتا ہے کہ راون بہت بہادر عالم تھا۔ اس کے دس سر بتائے جاتے ہیں اس لیے اسے دہسر بھی کہتے ہیں یعنی اس کے سر میں دس قسم کی قوتیں تھیں۔“ (17)

ایس بارے ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ رام چندر نے سیتا نوں راون توں چھڈان لئی راون نوں ختم کر دتا سی۔ ہندو روایتاں موجب ایہو جیسے بوہتے یدھا وچ لڑائی دی جڑ عورت ای رہی اے۔ قادر یار لکھدے نیں:

ف فیر کھلو کے صف کیتی ایہناں تریستاں خان نواد تے
 راجے بھوج اتے اسوار ہوئیاں مار اڈیاں عقل بھلا دتے (18)
 پورن دے قسے وچ گرو گورکھ ناتھ دی تلج وی بڑے ڈھنگ نال ورتی گئی اے:
 گرو گورکھ ناتھ نوں خوشی ہوئی سیالکوٹ دی طرف نوں سیل آیا (18)

گرو اکثر اپنے جتھیاں دے نال شہروں دور جنگلاں دارخ کردے سن۔ ایسے بنیاد تے جوگی گورکھ ناتھ اپنے جتھے نال سیالکوٹ ول سدھار یا سی۔ اوہتے اوہدے چیلے جدکھوہ وچوں پانی لین گئے تے اوہناں پورن نوں ویکھ کے خوف کھادا تے گرونوں نال چلن واسطے آکھیا۔ گرونے پورن نوں باہر کڈھوایا تے اپنی کرامت نال اوہدے ہتھ پیر جوڑ دتے:

پورن باہر آیا گرو لوتھ ڈٹھی جیویں گھائل کیتا شیر وچ بیلے
 صورت سوئی وچ نہ فرق کوئی ہتھ پیر میلے گرو اوس ویلے (20)

فیر گرو گورکھ ناتھ پورن نوں اپنے ڈیرے تے لے آندا اے تے اوہدی حالت ویکھ کے اوس نوں آکھیا کہ جو چاہنا ایں میتھوں منگ لے:

ی: یاد کر چیلیا کیہا کولوں گرو ناتھ جاں ہو یا بخشن ہارا
 کچھ منگ لے بے پرواہیاں تھوں ٹلے بال گندائی دا سنت بھارا
 ایہدا جوگ درگاہ منظور ہویا متھا ٹیکدا کل جہان سارا (21)

پورن نے جوگ لین دی خواہش دا اظہار کیتا جس نوں کافی منتاں ترلیاں دے بعد گرو نے من لیا:

خوشی ہوئی گرو ناتھ تائیں جل پا کے پوریا ترت میتا
ہتھیں اپنے اوس دے مونہہ لایا پردے کھل گئے جدوں گھٹ پیتا⁽²²⁾
کیوں جے بھگتی اپنے آپ نوں فنا کرن تے دنیا چھڈ دین تے یقین رکھدے نیں ایس
لئی قادر یار ہو ریں لکھدے نیں:

پورن آکھدا بے حساب ہے جی کن پاڑ میرے انگ خاک لاؤ⁽²³⁾
جدوں پورن نے ثابت قدمی دا یقین دلایا تے اوس نوں مذہبی طور طریقے دے مطابق
جوگ بخش دتا گیا:

ز: زور بے زور ہو گرو اگے پورن آکے سیس نواوندا اے
گرو پکڑ کے سیس نوں لٹ کتری کن پاڑ کے مندریں پاوندا اے
گیری رنگ پوشاکیاں کھل بچکے ہتھیں اپنی ناتھ پہناوندا اے
قادر یار گرو سوا لکھ وچوں پورن بھگت مہنت بناوندا اے⁽²⁴⁾

اتے دسے اصولاں دے مطابق پورن نوں جوگ دے دے کے مت دیاں گلاں دسیاں
گئیاں جیہڑیاں بھگتاں دے دھرم دیاں لازمی شرطیں نیں۔ جوگ بارے اسفند یار لکھدے نیں:
”یہ لوگ بارہ فرتے ہیں جن کے نام یہ ہیں: ست ناتھ، آئی پنتی لکھبر،
پیراگ، ناتیری، ارد ناری، ناری، امر ناتھ، کم ہییب، داس، جولی ہانڈی،
ترنگ ناتھ، جاگر براگ، پنتی نیک، پنت فرقدہ کو کہتے ہیں۔ ان کے خیال
میں سارے ادیان و ملل اور مذاہب کے پیشوا خواہ انبیاء ہوں یا اولیاء سب
گورکھ ناتھ کے شاگرد ہیں اور جو کچھ انہوں نے حاصل کیا ہے سب کا اسی
سے حاصل کیا ہے۔“⁽²⁵⁾

قادر یار گرو ناتھ بارے ایہناں اکھراں وچ اپنے وچاراں دا اظہار کردے نیں:

گرو ناتھ پھڑا کے ہتھ لوٹا تھاپی پشت پناہ دی مگر لائی
گرو آکھدا بچہ جی مت ساڈی ہر کسے نوں سمجھنا بھین مائی

قادر یار سنبھال کے ملکہ پھرنا مت داغ نہ صورتوں لگ جائی⁽²⁶⁾
 جوگ دیاں ساریاں منزلیاں پوریاں ہوں توں بعد پورن نوں گیان حاصل ہو گیا تے
 فیراوس نوں اوہدے باپ دی ریاست وچ گھلیا گیا جتھے اوہدی ملاقات ماں نال ہوئی:
 ارجن داس جے ڈھائیں مار گئے بنیا اک ابھیمیو کوئی ناہیں⁽²⁷⁾
 ارجن داس ورگا وڈا گرو وی اپنے پتر دی موت نہیں ٹال سکیا۔ ایس لئی موت توں کسے
 نوں فرار نہیں۔ ناتھ دھرم والے جدوں اپنے گرو دا احترام کردے نیں تے اوہدے دوالے چکر لا
 کے متھا ٹیک دیندے نیں:

ط: طرف تریا گرو اپنے دے جا کے چرناں تے سیس نیوانودا ای
 پہلاں جا پردکھنا تن کردا! مکھوں آوا لکھ جگا وندا ای⁽²⁸⁾
 پورن دی دعا نال لوناں دے گھراک پتر ہو یا جس راج گدی سمھالی۔ ایس بارے
 شاعر آکھدا اے:

و: وس سیالکوٹ اندر !! میری مائی تے باپ انا تھ سادھو
 میں تاں مائی دے نال اقرار کیتا پھر آوانگا دو جڑی وار سادھو
 پتر بھیار سالوں سالوان دے جی راج دتا ہے اوس نوں ناتھ سادھو⁽²⁹⁾



حوالے

- 1- محمود الرشید حدوٹی: مطالعہ مذاہب؛ مکتبہ آب حیات لاہور، 2005ء ص 41
- 2- ایڈورڈ اٹیرون: ہوپکس ویلیجز آف انڈیا؛ نئی دہلی، 1977ء ص 3,8
- 3- عماد الحسن فاروقی: دنیا کے بڑے مذاہب؛ فینس بکس لاہور، 1991ء ص 20
- 4- سوامی پرباوانند: ہادی اسپرینچول ہیرٹیج آف انڈیا؛ لندن، 1962ء ص 27
- 5- عماد الحسن فاروقی: دنیا کے بڑے مذاہب؛ ص 20
- 6- قادر یار: پورن بھگت؛ چنخند اکیڈمی لاہور، سن، ص 13
- 7- ایضاً
- 8- اشفاق ملک (مترجم): ہندومت؛ بک ہوم لاہور، 2007ء ص 11
- 9- قادر یار: پورن بھگت؛ ص 14
- 10- عماد الحسن فاروقی: دنیا کے بڑے مذاہب؛ ص 24
- 11- قادر یار: پورن بھگت؛ ص 15,16
- 12- محمود الرشید حدوٹی: مطالعہ مذاہب؛ ص 24
- 13- قادر یار: پورن بھگت؛ ص 16
- 14- ایضاً
- 15- ایضاً ص 12
- 16- ایضاً ص 25
- 17- شریف صابر (مرتب): ہیر وارث شاہ؛ وارث شاہ میموریل کمیٹی لاہور، 1986ء ص 633
- 18- قادر یار: پورن بھگت؛ ص 25
- 19- ایضاً
- 20- ایضاً ص 26
- 21- ایضاً ص 27
- 22- ایضاً ص 29

- 23- قادر یار: پورن بھگت؛ ص 25
- 24- ایضاً ص 30
- 25- کیسنجر واسفند یار: دبستان مذاہب (اردو ترجمہ)؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور، 2002ء
ص 187
- 26- قادر یار: پورن بھگت؛ ص 31
- 27- ایضاً ص 41
- 28- ایضاً ص 46
- 29- ایضاً ص 48

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 99-118

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

برصغیر وچ ڈرامے دی روایت تے بدھ ڈراما

☆ ڈاکٹر نگہت خورشید

Abstract

The article draws a sketch about origin of drama in Indo-Pak. It includes the dramatic evidence present in Vedic period and how it developed through next languages Parakrat, Pali Magdi, Sanskrit. The article also reveals the development of drama in the age of Budah. Budah Priests used drama as a medium for their preachings and drama prevailed all Indo-Pak subcontinents, Japan and Nepal.

دنیا دی ہر تہذیب وچ ڈراما موجود رہیا اے۔ بھائیں اوہ یونانی تہذیب اے، مصری، آریائی، انگریزی، روسی، چینی یا جاپانی۔ ایہناں ساریاں تہذیبیاں وچ ڈرامے دی ابتداء مذہبی رسم و رواج تے گیتاں دی ریت توں پھٹی اے۔ جتھوں تاں ہندوستانی تہذیب وچ ڈرامے دا تعلق اے ایہدا سٹا سانوں رگ وید دے زمانے توں ملدا اے۔ ڈاکٹر اسلم قریشی نے رگ وید دے انجیے بھجناں دا حوالہ اپنی کتاب 'برصغیر کا ڈراما' صفحہ 30 تے دتا اے جیہناں وچ اداکاری تے گیت

☆ لیکچرر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ ایم۔ اے۔ او کالج، لاہور

دے عنصر شامل نہیں۔ اگے چل کے لکھدے نہیں:

”رگ وید کے مطالعے سے اس بات کی تصدیق ہوتی ہے۔ اس سے بین طور پر واضح ہوتا ہے کہ مذہبی رسومات اور قربانیوں کے موقع پر مکالماتی بھجن ڈرامائی انداز میں پیش کیے جاتے۔ برہمن مختلف کرداروں کا روپ بھرتے تھے..... بعض مکالمات کی مذہبی رسومات میں پیش کش ہوتی تھی پہلے منڈل کے بھجن نمبر 165 کے مکالمات کی قربانیوں کے موقع پر اداکاری ہوتی۔“⁽¹⁾

ہندوستانی تہذیب وچ نائک دی ابتداء بارے میکس مولروی مذہبی رسوم و رواج نون

ای معتبر آکھیا اے:

”ماروتوں کی غیرت و توقیر میں قربانیوں کی رسومات میں ان مکالموں کو دہرایا جاتا اور عین ممکن ہے کہ دو گروہ ان کی اداکاری کرتے ہوں۔ ان میں سے ایک اندر اور دوسرا ماروتوں اور ان کے حواریوں کی نمائندگی کرتا ہو۔ بھجن کے مکالمات میں ان اشیاء کی نوعیت ابتدائی Prologue اور اختتامیہ Epilogue کی ہے۔“⁽²⁾

ایہناں مکالماتی بھجناں تون علاوہ آریاواں دیاں مذہبی رسماں وچ ناچتے ڈرامے دے عنصر واضح طور تے ملدے نیں۔ اک جدید محقق VMAPTE نے رگ وید دے عہد وچ ادا کیتیاں جان والیاں قربانی دیاں رسماں نون بیان کیتا اے۔ اوہدے مطابق ایہناں وچ سب تون اہم رسم سوم دی سی جیہدے وچ راجے تون علاوہ عام لوک تماشائی دی حیثیت نال شامل ہوندے سن۔ ایہہ موسم بہار دے عوامی میلے وانگوں سی۔ ایہدے وچ گاں دی مصنوعی خریداری دی نقل کیتی جاندی سی تے فیر اوہنوں قربان کر دتا جاندا، بعد وچ راجا بناوٹی انداز نال مال مویشیاں تے حملہ کرن دی ایکٹنگ کردا:

”وہ محض دکھاوے کے طور پر جو اکھیلتا اور اس گائے کو داؤ پر لگایا جاتا اس کھیل میں اہتمام کیا جاتا کہ راجا بازی جیت جائے۔ آخر میں اشنان کی رسم ادا کی جاتی۔“⁽³⁾

رگ وید دے مترجم Ralf-T-Griffth نے اک ہور رسم دا ذکر کیتا، جیہداناں اگنی

کیں، اے۔ ایس وچ قربان گاہ دی تھلویں تہہ وچ صدقے دے پنج سر جیہناں وچ اک انسان دا تے چار جانوراں دے سر ہوندے سن رکھے جاندے۔ تقریب توں پہلوں ای کے شخص نوں مار کے اوس داسر حاصل کر لیا جاندا۔ ڈاکٹر اسلم قریشی لکھدے نیں:

”آریاؤں کی مختلف ریتوں اور قربانی کی رسموں کے مطالعے سے واضح ہوتا ہے کہ یہ تمام رسومات عام لوگوں کے مجمع کے سامنے ڈرامائی انداز میں پیش ہوتی تھیں..... دمودر دھرماند کوسمبی نے رگ وید کے زمانے کے سماجی ثقافتی پہلوؤں کا جائزہ لیتے ہوئے بیان کیا ہے کہ ڈرامے کی ابتداء قدیم ریتوں اور مذہبی رسموں سے ہوئی۔ رگ وید کے بہت سے بھجن سنگت کا تقاضا کرتے ہیں اور دو یا اس سے زیادہ کرداروں کے ذریعے ان کی پیش کش کی ضرورت پڑتی ہے۔ اس کی مشہور مثال اروسی اور پروداوس کی کہانی میں ملتی ہے اس قدیم وید کے مکالمات سے ان کے اسٹیج پر پیش ہونے کے امکانات کا اظہار ہوتا ہے۔“ (4)

بقول میکس مولر رگ وید دے دور دے اخیر اک ہزار دو سال قبل مسیح توں لے کے سنسکرت دے ترقی یافتہ دور (کالی داس) چوتھی صدی عیسوی تک تقریباً سولہ ستاراں سو سال دے دور وچ ای ڈرامے نے مڈھلے مدارج طے کیتے۔

Holdenber, R-W-Frozer تے سنسکرت پروفیسر Levi سب ایس گل تے متفق نیں کہ ویدی عہد اندرای برصغیر وچ ڈرامے دی ابتداء مذہبی رسماں دی ادائیگی توں ہوئی:

”ویدی ہند میں مادام Z-A-Ragozin نے اوسط طور طوفان اور اوسط طور سور یہ کوفضائیہ ڈراما قرار دیا ہے۔“ (5)

تاریخی شواہد دسدے نیں کہ ویداں دی لکھت دی جنم بھومی پاکستان دا شمالی حصہ بن دی اے تے پاکستان وچ ابتدائی ڈرامائی رسومات تے عوامی تفریحات وچ جو الفاظ استعمال کیتے جاندے نیں ایہناں دا تعلق ویدی بھاشا رگ وید دے عہد دی عوامی پراکرت بھاشا اے۔ اسلم قریشی لکھدے نیں:

”ان ڈرامائی روایات کو سنسکرت ادبیات میں شامل نہیں کیا جاسکتا۔ کلاسیکی

سنسکرت صدیوں بعد کی مہذب اور ترقی یافتہ زبان ہے جو ویدی بھاشا سے
ایک مختلف زبان کی حیثیت رکھتی ہے۔“ (6)

ایس دا مطلب اے کہ ویدی زبان وچ جیہڑے ابتدائی ڈرامائی عناصر ملدے نیں
اونہاں دی بنیاد تے اگلے مختلف دوراں وچ ڈرامے نے ہر دو سطح تے ارتقائی منزلاں طے کیتیاں
جیہناں وچ اک پاسے پالی تے بدھ دور دا پراکرت ڈراما یعنی عوامی سطح تے عوام اندر مقبول ڈراما
تے دو جا جدوں سنسکرت زبان نے ترقی کیتی تے اوس دور دا سنسکرت ڈراما سی۔ جتھوں تائیں رگ
وید دے عہد دا تعلق اے ایس بارے لکھاریاں دی مختلف راء اے:

”تلک کے خیال میں رگ وید کا زمانہ 5000 ق م ہے۔ جن کو بی اس کی
تاریخ 4000 ق م بتاتا ہے جب کہ آریائی زبان بولنے والے قبائل پنجاب
میں اپنے قدم جما چکے تھے۔ کولبرک اس کتاب کی تاریخ 6000 ق م سے
پہلے مقرر کرتا ہے لیکن میکس مولر کہتا ہے کہ یہ 1200 ق م میں تصنیف
ہوئی۔ اس کی نظموں کی تعداد 1028 یا 1017 ہے۔ ساری نظمیں ایک جگہ
پر ایک وقت میں تخلیق نہیں ہو سکتیں۔ مختلف رشیوں اور خاندانوں نے انہیں
مختلف وقتوں پر نظم کیا ہوگا اور یہ عرصہ خاصا طویل اور صدیوں میں ہونا
چاہیے۔“ (7)

ویداں دی لکھت دا عہد ویکھیا جائے تے 2500 ق م توں 1200 ق م تک دا دور رگ
وید دے بھجناں دی تصنیف، تدوین تے تمثیل دا دور اے، جیہڑا پاکستانی ڈرامے دی ترویج دا مدھلا
دور قرار دتا جاسکدا اے۔ بقول رادھا کورمکرجی:

”برصغیر پاکستان و ہند کے تاریخی دور کی قدیم ترین شہادت رگ وید میں ملتی
ہے۔ مغربی پاکستان کے شمالی علاقوں میں کم و بیش اڑھائی ہزار سال قبل مسیح
میں انسانی ذہن نے ایک ایسی تصنیف پیش کی جس کی قدامت اور گونا گوں
موضوعات کی مثال دنیا بھر میں نہیں ملتی۔“ (8)

ایس توں ایہہ وی واضح ہوندا اے کہ پاکستان و ہند وچ ڈرامے دی ابتدائی شکل تاریخی اعتبار نال
کم از کم رگ وید دے زمانے وچ ہون والیاں عوامی تفریحات دا حصہ سی۔ رگ وید دے بھجناں

وانگ ایس دی ابتداء مغربی پاکستان (سپت سندھو) توں ہوئی تے ایہناں عوامی تفریحات وچ جیہڑے الفاظ استعمال کیتے گئے اوہ رگ وید دے عہد دی عوامی پراکرت بھاشا وچ موجود سن۔
 زمانی ترتیب مطابق رگ وید توں بعد دو جیاں ویداں دا عہد آندا اے جدوں سام وید بچر وید تے تھروید لکھے گئے۔ ایہہ وید رگ وید دے مضموناں دا ای اگلا کھلار تے وسعت نیں۔
 ایس دور وچ وی ڈرامائی روایات مسلسل ترقی کر دیاں نظر آؤندیاں نیں۔ سام وید دے 1549 منتراں وچوں سوائے 78 منتراں دے باقی سب رگ وید توں اخذ کیتے گئے نیں۔ اے۔ بی کینتھ ایہناں ویداں دے مضمون بارے دسد اے:

”انسانی قربانی کی فہرست میں شیلوش کی ایک ایسی اصطلاح ملتی ہے جس میں اداکار کا مفہوم پایا جاتا ہے مکالماتی بھجوں کے ہمراہ اس اصطلاح کے تلازم سے یہ مسلم ہو جاتا ہے کہ یہ دور مذہبی رسوم کے ڈرامے سے آشنا تھا۔“⁽⁹⁾

یعنی رگ ویدی دور وچ عوام اندر ناچ تے مکالمے دی کوئی نہ کوئی شکل موجود سی جس دا ذکر رگ وید توں بعد باقی ویداں وچ وی مکالماتی بھجناں تے ابتدائی ناکی انگ دی صورت نظر آؤندا اے۔ ویداں دا عہد ستویں اٹھویں صدی قبل مسیح دے درمیان کسے دور وچ ختم ہوندا اے۔ جتھوں تک ہندوستان وچ ڈرامے دی ابتداء دا تعلق اے اس نوں دیو مالا دی اساطیری روایت نال وی جوڑیا جاندا اے:

”ایم گھوش کے ٹائٹل وکیشن کی روایت کے مطابق قدیم زمانے میں نائک پہلے عالم بالا میں وجود میں آیا اور پھر دنیا میں اُتر۔“⁽¹⁰⁾

ایہہ اوہ ای گل اے جیہڑی افلاطون وی آکھ چکیا اے کہ دنیا دی ہر نقل دی اصل عالم بالا وچ موجود اے۔

ہندی دیو مالا وچ ایہہ دسیا جاندا اے کہ دیوتاواں دی اک الگ دنیا اے جس دا راجا اندر دیوتا اے۔ اک دن سارے دیوتاواں نے رل کے سب توں وڈے دیوتا برہمانوں اتجا کیتی کہ عالم بالا دے رہن والے اپنی بے کاری توں تنگ آگئے نیں تے اوہناں دے شان مطابق کوئی تفریح مہیا کیتی جائے۔ راجا اندر نے برہمانوں درخواست کیتی کہ شو دراں دی تعداد ودھ گئی اے تے ویداں دا علم اوہناں واسطے ممنوع اے لہذا اک اجیہا وید تخلیق کیتا جائے جیہڑا ذات پات

دے امتیاز توں بغیر ہر شخص دی دسترس وچ ہوئے:

”برہما جی نے رگ وید سے رقص سام وید سے سرود بیجر وید سے حرکات و سکنات اور اتھر وید سے اظہار جذبات کا طریق لے کر اس وید کو تیار کیا۔ جب ڈراما کا وید مرتب ہو گیا تو آسمانی معمار وشنو کرم کو حکم صادر ہوا کہ وہ اندرا من میں سٹیج کی تعمیر کرے۔ سٹیج کی خدمات بھرت نامی اک رشی کے سپرد ہوئیں، جنہوں نے ہدایت سٹیج کے مطابق بھرت ناٹھ شاستر کے نام سے ایک کتاب تصنیف کی۔“ (11)

بھرت اپنی کتاب نٹ وید وچ روایت کر دیا اے کہ برہما نے اندرون ایہہ ناکھ کھیڈن دی فرمائش کیتی تے اُس آکھیا کہ دیوتا ایہدے اہل نہیں۔ لہذا ایہہ کم بھرت تے اوہدے سو چیلیاں دے سپرد کیتا گیا۔ بھرت نے ہر شخص دی صلاحیت مطابق اُس نوں ناکھ دا پارٹ دتا۔ ایس دوران پتہ لگا کہ کجھ کردار تے رقص ایجیے نیں جیہدے صرف عورتاں ای ادا کر سکدیاں نیں۔ چنانچہ بھرت دی درخواست تے برہما نے حسین وجمیل عورتاں جیہدے ایسپراواں کہایاں پیدا کر دتیاں۔ ڈرامے دی ایس دیو مالائی روایت نوں عالم بالا توں دنیا تک پہنچان دی کتھا اسلم قریشی ایس طرح بیان کردے نیں:

”ناٹک کے فن کو تعلیم و تربیت کے بعد برہما نے بھرت کو حکم دیا کہ ’اندر دھوج‘ اندر کا میلا کے موقع پر جو برسات میں ہوتا تھا اور اس میں اُسروں پر اندر کی فتح دکھائی جاتی تھی اپنا ہنر دکھائے۔ بھرت اپنے اداکاروں کی پوری سنگت نارد (آسمانی گویئے) اور آسمانی ادکسٹرا لے کر حاضر ہوا اور ’اُسروں کی شکست‘ نام کا ناٹک تیار ہوا۔ اُسروں کی ہوائی مخلوق جو دیوتاؤں بالعموم اور اندر سے بالخصوص عداوت رکھتی تھی کو یہ بات ناگوار گزری اور انہوں نے حملہ کر کے یہ کھیل روک دینا چاہا۔ اس سے حفاظت کی غرض سے برہما کے حکم سے آسمانی معمار وشنو کرم نے بھرت اور اُس کے اداکاروں کے لیے ایک تھیٹر تعمیر کیا اس کے بعد برہما کے حکم سے امرت منٹھن ناکھ کھیلا گیا جو برہما کو بہت پسند آیا۔ برہما نے پوری سنگت کو شو جی سے ملایا۔ شو

جی کے سامنے ایک ڈراما تری پڑواہ (تین شہروں کا جلنا) کھیلا گیا۔ موجد اد نے لکھا ہے کہ شو جی نے اداکاروں کی بہت تعریف کی اور کھیل کو بہتر بنانے کے لیے اپنی ذاتی نگرانی میں ناچ اور گانا تماشے میں شامل کر دیا۔“ (12)

ایس طرح عالم بالا وچ کھیڈے جان والے ایہناں تن ڈرامیاں داتھوہ پتہ ملدا اے جد کہ ڈرامے دے زمین تے پہنچن دی دیو مالائی روایت ایس طرح اے:

”آر کے بجنک نے اپنی تصنیف دی انڈین تھیٹر‘ میں بھرت کے حوالے سے لکھا ہے کہ ایک دفعہ اندر کے آسمانی تھیٹر میں ایک نائک دکششی سریم ور کھیلا جا رہا تھا۔ اس میں خاص امپرا روسی وشنو کی بیوی دکششی کا پارٹ ادا کر رہی تھی۔ روسی کسی انسان کی محبت میں مبتلا تھی۔ کھیل کے دوران یکا یک اسے اپنا دنیاوی عاشق یاد آ گیا وہ لمحہ بھر کے لیے اس کی یاد میں ایسی کھو گئی کہ مکالمے میں بڑی غلطی سرزد ہو گئی۔ برہمانے غیظ و غضب میں آ کر اسے بدعا دی اور سزا کے طور پر اسے زمین کی پستیوں میں اتار دیا اس طرح نائک کا فن روسی کے ساتھ دنیا میں آ گیا۔“ (13)

برصغیر دی دیو مالائی روایت ویدی عہد تے منتر اں دے دور توں بعد اسیں رامائن تے مہا بھارت دے دور وچ داخل ہوندے ہاں۔ ایہناں دوہاں کتاباں دی تکمیل وی عرصہ دراز تے محیط اے تے ایہناں وچ وی نائکی کرن دے کئی نمونے ملدے نیں۔ اک تحقیق مطابق رامائن تے مہا بھارت 1000 ق م توں 100 ق م دوران لکھیاں گئیاں۔ (14)

اسلم قریشی لکھدے نیں:

”وائیکی کی تصنیف رامائن کے آغاز کو چھٹی صدی قبل از مسیح کے دوران قرار دیا جاسکتا ہے۔“ (15)

رامائن وچ نائکاں دے ذکرتوں علاوہ اک جگہ ”ویام شرت“ دی اصطلاح استعمال ہوئی اے۔ رامائن دے مفسرین تے ترجمہ نگاراں دی تشریح موجب اس لفظ توں مراد مخلوط زبان وچ ڈراما اے۔

مہا بھارت مرکزی طور تے بھرت دی اولاد وچوں کوراواں تے پانڈواں وچکار جنگ دی

کتھا اے جس وچ پاڈواں نوں فتح حاصل ہوندی اے۔ اسلم قریشی ایس وچ ڈرامائی انگ دی موجودگی بارے لکھدے نیں:

”اس تصنیف میں حقیقتاً ایک عوامی اسٹیج کی موجودگی کی شہادت دستیاب ہوتی ہے۔ جس میں ڈرامے کے تمام لوازم موجود ہیں۔ اس تصنیف میں ناصرف دو گروہوں میں منقسم خوش الحانی سے پڑھی جانے والی عبادتیں موجود ہیں بلکہ ایسے نٹوں کا ذکر بھی آتا ہے جو گاتے بھی تھے۔ یہاں ایک اصطلاح ”بھروکنس“ استعمال ہوئی ہے جس سے مراد ایسا شخص ہے جو عورتوں کا پارٹ ادا کرتا ہے۔“ (16)

سنسکرت ڈرامے وچ ایہہ روایت کافی عرصہ رہی اے کہ مردای عورتاں دا پارٹ ادا کردے:

”مہا بھارت میں شو کے تیوہار کے بیان میں اس نوع کی تفریح کا بیان موجود ہے جس میں شراب نوشی گانے اور ناچ وغیرہ شامل ہیں۔“ (17)

تقریباً چھویں صدی وچ اپنشد تے بھگوت گیتا دا دور وی شروع ہو جاندا اے۔ برہمنیت نے ویداں نوں صرف اعلیٰ ذات تک محدود کر دتا۔ پٹھلے طبقے وچ پراکرت ویدی عہد تے اوس توں بعد دے دور وچ ترقی پا رہیاں سن۔ برہمنیت دے ایسے تعصب دے خلاف سدھارتھ (623-543 ق م) نے بدھ مت دی بنیاد رکھی۔ ایس دور دی زبان بارے محمد شفیع لکھدے نیں:

”اگرچہ سنسکرت کی اتنی حفاظت ہوئی مگر پھر بھی منوسمرتی جو ویدوں کے کئی برس بعد لکھی گئی ہے اس میں اور ویدوں کی زبان میں بین فرق ہے اور اب اور بھی زیادہ ہو گیا ہے۔ اتفاق وقت کے 543 ق م بدھ مذہب کے بانی گوتم بدھ پیدا ہوئے وہ مگدھ کے رہنے والے تھے اس لیے انہوں نے وہیں کی پراکرت میں وعظ کہا اسکا نتیجہ یہ ہوا کہ وہ ہی پراکرت عوام میں پھیل گئی مگدھی کہلائی اس میں مختلف علوم کی کتابیں تصنیف ہوئیں۔ کہیں کسی گوشہ میں جہاں کے راجا ویدوں کو مانتے تھے وہاں سنسکرت کا اثر رہا باقی زبان کے لحاظ سے کل ملک مگدھ دیس ہو گیا اس کی گرائمر صرف و نحو بھی بن گئی۔ خدا کی قدرت کہ جو زبان ایک

دم حاکم تھی وہ محکوم کے سامنے سرنگوں ہوگئی۔ زمانہ ایک حالت پر نہیں رہتا پندرہ سو برس کے بعد بدھ مذہب بھی خال خال رہ گیا اور اس طرح اس کی زبان بھی انحطاط کے درجہ کو پہنچ گئی۔ شکر چاریہ کے طفیل سے برہمنوں کا کوکب بخت بلند ہوا اور سنسکرت کی گرم بازاری شروع ہوئی اور سابق کی طرح پراکرت کا مرتبہ ہو گیا۔ کالیداس سے شکنتلا میں مفریزین کی باتیں سنسکرت میں اور پراکرت میں عوام الناس کی بول چال کہی ہے۔⁽¹⁸⁾

ایس دور دیاں بدھ مت تے جین مت دیاں مذہبی کتاباں وچ وی نائک دی موجودگی دا پتہ لگدا اے۔ اسلم قریشی لکھدے نیں:

” (Jacobi) جیکوبی کی مرتب کردہ جین سوتروں (2-3-3) اور بدھ کے مکالمات (1-9-10) میں ترقی یافتہ ڈرامائی نمائشوں کی موجودگی کی بین شہادتیں دستیاب ہوتی ہیں۔ ان نمائشوں کو پراکرت میں ”سامج“ (Samajja) کے نام سے موسوم کیا گیا ہے۔ ان ڈرامائی نمائشوں میں مناظر کی پیش کش میں ناچ اور موسیقی بھی شامل ہوتی۔“⁽¹⁹⁾

”سامج“ نوں اک مشہور مستشرق Lassen ڈراے نال تھیڑ کر دا اے weber ایس سلسلے وچ لکھدا اے کہ:

” Lassen دا ایہہ کہنا درست اے کہ بدھ مت دیاں تحریراں وچ ڈراے نوں دیکھن دا رواج عام ملدا اے۔“⁽²⁰⁾

وادھا سمود مگر جی مطابق:

”پالی ٹیکسٹ سوسائٹی کی ایک تالیف ”Commentry on Dhammapade“ جلد چہارم ص 59 میں سامج کی ایک ایسی صورت کا ذکر کیا گیا ہے جسے نائک منڈلی پیش کرتی تھی بعض اوقات اس منڈلی کے اداکاروں کی تعداد پانچ سوتک پہنچ جاتی تھی۔ یہ نائک منڈلی یاں راج گڑھ میں راجا کے سامنے ششماہی یا سالانہ کھیل تماشے کرتی تھیں۔“⁽²¹⁾

گوتم بدھ دے دو پیرواں Maudgalya yana تے Upatishya دی زندگی دے

حالات وچ ایہناں دے سامنے ڈرامائی پیش کاریاں دا ذکر موجود اے:
 exhifitions of specatacles کو نماشوں نے ان نماشوں کو Cosma Korosi
 قرار دیا ہے۔“ (22)

Rhy Davids اس دور وچ ڈرامے دی موجودگی بارے لکھدا اے:
 ”جس طرح اس عہد میں مستقبل کے حماسہ کی طرف اقدامات کی شہادت ملتی
 ہے اس طرح ہمیں مستقبل کے ڈرامے کے ابتدائی نقوش بھی دستیاب
 ہوتے ہیں جب سالانہ جلسوں اور تہواروں کے مخصوص دنوں میں مختلف
 قبیلوں کے اجتماع میں سینری موسیقی اور ناچ کے ساتھ اس نوع کی پیش کش
 ہوتی تھی۔ بدھ اور جینی مرقومات اور اشوک کے کتبات میں بھی ان باقاعدہ
 نماشوں کے متعلق جنہیں سماجین کہتے تھے وافر شہادتیں موجود ہیں۔“ (23)
 بدھ مت دی اک قدیم ترین تحریر ڈیگھ نکائے Digha Nikaya دے پہلے حصے
 ”برہما چل سوت“ وچ گوتم بارے لکھیا گیا:

”وہ ساز راگ ناچ کے ہمراہ پیش ہونے والی نماشوں کا تماشائی بننے سے گریز
 کرتا ہے تارک الدنیا گوتم ایسے کھیلوں کو دیکھنے سے احتراز کرتا ہے۔“ (24)

اگے چل کے لکھاری ایہناں کھیڈاں دی تفصیل گنواندے ہوئے دسدا اے کہ ایہناں
 وچ منظوم قصے نثری داستاناں ڈھول، گیت، عشق بازیاں دے منظر چندالاں دیاں بازی گریاں
 وغیرہ شامل نیں ایہناں وچوں ای اک تماشے نوں اوہ پیکھم Pekham داناں دیندا اے۔
 لفظ پیکھم دی تشریح مختلف مفکراں نے کیٹی۔ T.W.Rhy Davids نے اس دی
 تشریح کردے ہوئے لکھیا اے کہ اس لفظ دا مفہوم ہمیشہ ڈرامائی پیش کش لیا جاندا رہیا اے۔
 Clough نے وی Sinhalese dictionary (ص 665) وچ اس دا ایہہ ای مطلب لیا
 اے۔ اردو کلاسیکی ہندی تے انگریزی لغات وچ پیکھنا دا لفظ دتا گیا اے جس دے معنی
 Farce, Comedy, Play, Show, Spectacle دے نیں۔ ویرنے وی پیکھم نوں
 Dramatic spectacle یا ڈراما قرار دتا اے:

”Grimbolt کے تراجم میں بھی پیکھ یا پرکھے کی اصطلاحات کا

ترجمہ Spectacle, Exhibition, Theatrical اور

Representations dramatiques سے کیا گیا ہے۔

Weber کا بیان ہے کہ رس روپک اور Hall کے یہاں اس نوع

کا ڈراما پرگشنگ کے نام سے مذکور ہے۔“ (25)

ایتھوں ایس گل دا پتہ لگدا اے کہ بدھ دے زمانے وچ یعنی پنجویں صدی ق م تک ابتدائی تمثیلی روایات بالکل ڈرامائی شکل اختیار کر چکیاں سن تے عوامی سطح تے ایہہ مقامی زبانوں وچ پیش کیتیاں جاندیاں۔ جیہناں دا عمومی ناں پراکرت سی۔ پراکرت اوہ زبانوں نیں جیہڑیاں ویدی عہد توں وی پہلوں توں لے کے عوامی سطح تے ہر دور وچ بولیاں جاندیاں رہیاں نیں۔ پراکرت زبان دی قدامت تے بعد دے سنسکرت ڈراما نگاراں دے پراکرت وچ لکھن بارے Indian Theatre وچ وی اشارے ملدے نیں:

“The Bahartas and magadhas began to introduce vernacular versions of both epics and gradually discarded bookish Sanskrit altogether. The interpreter being needed no longer, henceforth took part in the recitation musical accompaniment and dramatic gestures added to the success of the two performers. The oldest Indian dramas or rather colloquies (sanvadas), were not composed in Sanskrit but in prakrit.” (26)

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ نائک دی موجودگی بارے انج لکھیا ہویا اے:

“Allusions to dramatic representation in early Brahmanic literature in the Buddhist Dighanikaya and Avadanashataka, Paninis 400-Bc mention of Natasutras (iv-3.110-111), patongali's 200-B-C

reference to mimetic showing of the killing of Kamsa and Binding of Belt and the mention of earlier writers on dramaturgy in Bharata's Natyashastra, all go to show the existence of some kind of dramatic activity round about the 5th or 6th century BC.” (27)

ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ سنسکرت زبان اُمرءِ عالماں تے خواص دے حلقیاں وچ تے پراکرتاں عوامی سطح تے بین بین چلدیاں پیاں سن تے عوام وچ ڈرامائی نمائشاں دا رواج زمانہ قدیم توں موجود سی۔ ڈاکٹر Haparth Buhler دے حوالے نال TwrhysDavid لکھدا اے:

”ازمنہ قدیم سے ہی برصغیر پاکستان و ہند میں ڈراما کی نوع کی تفریحات کا رواج عام چلا آتا ہے۔ ڈرامائی روایات کے سلسلہ میں Dr. Buhler جاتک کی کہانیوں کے متعلق لکھتا ہے۔ ان میں بدھ ازم کا سراغ بہت کم ملتا ہے۔ یہ تیسری یا چوتھی قبل مسیح میں ہندوستان کے معاشرتی حالات کو پیش نہیں کرتیں بلکہ ان سے بہت قدیم حالات کو۔ جن بہت سے حکمرانوں کا ان میں ذکر کیا گیا ہے ان میں اکثریت ان راجاؤں کی ہے جن کا ذکر ویدوں میں پایا جاتا ہے..... جاتک میں جس تہذیب تمدن کی حالت بیان کی گئی ہے وہ بہت سے پہلوؤں سے ابتدائی زمانوں سے تعلق رکھتی ہے۔“ (28)

سنسکرت دی قدیم ترین گرامر پائینی دی ”شبدانثاسن“ سبھی جاندی اے۔ پائینی مغربی پاکستان دے شمالی علاقے موجودہ اٹک دے کول اک قدیم شہر ”شلاتر“ دارہن والاسی ایہدے زمانہ حیات بارے وی کافی اختلاف اے۔ AAmacdonall نے indian's post وچ اس دازمانہ حیات چوتھی صدی قبل مسیح قرار دتا اے۔ (29) مکر جی نے Hindu Civilization وچ ایہہ رائے ظاہر کیتی اے کہ ایہہ 500 ق م دے فوراً بعد دے زمانے وچ زندہ سی۔ (30) تحقیق ایہہ دسویں اے کہ سب توں پہلوں پائینی نے نٹ تے ناک دا ذکر کیتا۔ ایہہ پراکرت دے الفاظ میں جیہڑے سنسکرت وچ ایکٹ تے ڈرامے واسطے استعمال ہوئے نیں۔ ڈاکٹر اسلم قریشی

لکھدے ہیں:

”اس حوالے سے یہ بات ثبوت کو پہنچ جاتی ہے کہ 500 ق م سے پہلے اس سرزمین میں ڈراما اپنی مکمل شکل میں موجود تھا یہ بات یہیں ختم نہیں ہو جاتی بلکہ یہ بھی واضح ہوتا ہے کہ اس عہد تک ڈرامائی فن کی ترقی کا یہ عالم تھا کہ اس کے قواعد مرتب کرنے کی نوبت پہنچ چکی تھی۔ چنانچہ پائینی نے دونٹ سوتروں کے مصنفین ”شیلالین اور کڑشاشو“ کا بھی ذکر کیا ہے۔ جنہوں نے نٹ یا نائک کے فن کے اصول و قواعد وضع کئے تھے۔ یہ نٹ سوتر ڈرامائی فن کے اصول و قواعد وضع کرنے کی کوئی منفعل کوشش نہ تھی۔ بلکہ آئندہ زمانے میں اس نچ میں ایک مسلسل روچلتی نظر آتی ہے۔ ان ہی سوتروں کی اساس پر تقریباً دو سو قبل از مسیح میں بھرت تے نائیہ شاستر تصنیف کی اور پھر اس کے مقلدوں نے اس روایت کو آگے بڑھایا۔“ (31)

کلاسیکی سنسکرت نون کسے وی زمانے وچ عام بول چال دی حیثیت حاصل نہیں رہی۔ T.W. Rhy Davids ایس سلسلے وچ اپنی کتاب ”بدھ متی ہند“ وچ تفصیل نال ذکر کردا اے۔ (32) ایس دور وچ جدوں جین مت تے بدھ مت جیواں عوامی مذہبی تحریکاں نال پراکرتاں نون انتہائی عروج حاصل ہويا۔ ماہرین لسانیات نے ایس دور نون درمیانی ہند آریائی دور آکھیا اے۔ جیہڑا پراکرت بھاشا دا عہد سی ایس زمانے وچ برصغیر پاکستان و ہند دے شمال مغرب وچ گندھارا حکومت دے پایہ تخت ٹیکسلا توں لے کے مشرق وچ انکا راجدھانی دے صدر مقام چمپا تک پالی یا اس دے نال ملدی جلدی زبان بولی جاندی سی:

”پراکرت کو اس عہد میں ہر جگہ زندہ زبان کا درجہ حاصل رہا نیز تحریر میں بھی پراکرت ہی کو اولیت کا شرف حاصل تھا۔ اس میں شک کی گنجائش نہیں رہ جاتی کہ اس دور کا ڈراما پالی یا کسی نوع کی پراکرت میں تھا۔ بدھ ڈرامے کو ہندو ڈرامے یا کسی دوسرے الفاظ میں پراکرت ڈرامے کو سنسکرت ڈرامے پر تقدم اور عوامی حیثیت حاصل رہی۔“ (33)

ایس گل دا ثبوت سنسکرت دے ڈرامیاں دے تحریری نمونیاں توں وی ملیا اے۔ سنسکرت

نائٹکاں وچ سنسکرت تے پراکرت دونوں زبانوں وچ کرداراں کولوں مکالمے بلوائے جاندے پر ایہہ گل سچ اے کہ تیسری توں پنجویں صدی قبل مسیح تک دے بدھ دور وچ ڈراما عوامی سطح تے موجود سی۔ جس دی پہلے پہل تے بدھ مذہب نے ننڈیا کیتی پر فیہ بدھ بکھشواں نے ڈرامے نوں اپنی مذہبی تبلیغ دا ذریعہ بنایا تے ایس صنف نوں ہور وی ترقی ملی۔ ایہناں بدھ بکھشواں کارن ای برصغیر وچوں نائٹک دا ایہہ فن چین، جاپان، انڈونیشیا، نیپال تے دنیا دے دوسریاں خطیاں تک پھیلدا چلا گیا۔ عشرت رحمانی لکھدے نیں:

”جب بدھ کے مبلغوں نے رقص و نغمہ اور تمثیل کو مذہبی تعلیم کا آلہ بنانا مناسب سمجھا تو اس دور میں ڈراما تبلیغ و تلقین اور اصلاح و اعمال کا ذریعہ بن گیا۔ اعلیٰ ذات و کمالات کے لوگ نائٹک کے فن کار اور ادا کار بن گئے اور فن تمثیل نے مذہبی رنگ اختیار کر کے بے حد مقبولیت حاصل کی۔ بدھ مت کو تمثیل کاری سے بے حد فروغ ہوا۔“ (34)

بدھ بکھشواں دی دیکھا دیکھی ہندو برہمنوں نے وی تبلیغی مقاصد واسطے ہندو سٹیج اُتے اپنے مذہبی نائٹک پیش کرنے شروع کیے، لیکن کجھ عرصہ بعد ای پیشہ ور لوکاں نے تجارتی منڈلیاں بنا کے جگہ جگہ سٹیج ڈرامے شروع کردتے۔ فن سستی تفریح دا ذریعہ بن گیا ایس طرح بدھ دور دا ڈراما زوال پذیر ہونا شروع ہو گیا پر ایسے دور وچ سنسکرت ڈرامے دے عروج ول ابتدا ہو رہی سی۔ تاہم جتھوں تاہیں ابتدائی ڈرامے دا تعلق اے ایہدے بارے اختلاف اے:

”بعض کہتے ہیں کہ سب سے پہلا ڈراما پانچ سو سال قبل مسیح ریاست مگدھ کی راجدھانی راج گڑھ میں ایک بڑے میلے کے موقع پر کھیلا گیا کجھ لوگوں کا خیال ہے کہ اسی عہد کے لگ بھگ ”بھمساد کے زمانے میں بھکاری ٹھا کر ایک فنکار گزرا جو بھوج پوری علاقہ کا رہنے والا تھا اور اسی کے ڈرامے اولین خیال کیے جاتے ہیں۔“ (35)

R.C Majumdar پراکرت بدھ دور دے ڈرامیاں بارے دسدے نیں:

”سنگا خاندان کے عہد حکومت میں پیشیا متر کے زمانے 187-151 ق م میں ایک مشہور قواعد نویس پتھلی گزرا ہے اس نے اپنی تصنیف ”مہا بھاشہ“ میں

اپنے پیش رو ”کاتیاپن“ کے گرائمر کے قاعدے پر بحث کرتے ہوئے ڈرامائی خوش نوائی اور دو ڈراموں ”کس بدھ“ (جس میں کرشن کے ہاتھوں کس کا قتل ہے) اور ”بلی بندھ“ (جس میں پست قامتی کی تجسیم میں وشنو کے ہاتھوں بلی کی بندش کا بیان ہے) کی پیش کش کا ذکر کیا گیا ہے نیز پتھلی نے شو بھکاؤں یا شو بھکاؤں کی ڈرامائی نمائش کا بھی ذکر کیا ہے جو تماشائیوں کے روبرو ان ڈراموں میں مذکورہ واقعات کی حقیقی نمائش کرتے تھے۔“ (36)

بدھ عہد پنجویں صدی قبل مسیح توں دوسری صدی عیسوی تک دا زیدین دور اے خصوصاً اشوک دے زمانے وچ ایس مذہب نوں خاص شہرت حاصل ہوئی تے تخلیقی سطح تے ڈرامے دے فن نے ترقی کیتی بادشاہ حسین لکھدے نیں:

”ڈراما کی ہر دل عزیزی نے بدھ مذہب کی تبلیغ میں بجلی کی سی سرعت پیدا کر دی اور بہت جلد بدھ مت تقریباً تمام ہندوستان میں پھیل گیا۔ مذہبی علما کے علاوہ بادشاہوں نے بھی ڈرامے کی ترقی میں کافی دلچسپی لی خصوصاً اشوک اور ہرش نے دل کھول کر سرپرستی کی۔“ (37)

رام بابوسکسینہ بدھ ڈرامے بارے لکھدے نیں:

”بدھ مت کا ڈراما تو راجہ ہرش اور اشوک کے زمانہ میں بڑی ترقی کر گیا تھا۔“ (38)

بادشاہ حسین کے رام بابوسکسینہ نے اشوک (232 تا 274 ق م) تے راجا ہرش (606ء تا 647ء) دے نوں سو بانی (922) سال دے لے عرصے نوں ملاندے ہوئے اس دور نوں بدھ نائک دے حوالے کیتا اے۔ ایس تفصیل توں بعد برصغیر وچ ڈرامے دی ترقی بارے زمانی ترتیب دا گویڑا ایس طرح لایا جاسکدا اے کہ ویدی عہد توں بعد منتراں تے بدھ مت دا دور شروع ہوندا اے۔ جیہڑا 500 ق م توں تیسری صدی عیسوی تک رہندا اے۔ ایس دوران بدھ نائک نے عوامی سطح تے عروج حاصل کیتا تے ایہدے زوال دے عرصے دوران دوسری صدی عیسوی توں بعد سنسکرت نائک دے عروج دا دور آیا جدوں کالی داس بھھوتی، اشوگوش وغیرہ نائک کاراں نے سنسکرت نائک نوں تھرتے پچا دتا۔ عشرت رحمانی لکھدے نیں:

” برصغیر پاک و ہند میں ڈراما اور اسٹیج کا آغاز قدیم ہندو عہد میں سنسکرت ڈرامے سے ہوا۔ سنسکرت ناکلوں کے مشاہیر میں خاص ہستیاں کالی داس مہاراجہ ہرش دیو اور بھو بھوتی مانے جاتے ہیں۔“ (39)

تاریخ دسویں اے کہ سنسکرت ہمیشہ اعلیٰ طبقے دی زبان رہی، لیکن بدھ دور داناٹک عوامی زبانوں کی صورت وچ پھیلیا، ایس لئی اشوک جیہڑا قبل از مسیح دور داراجاسی اوہدا دور پراکرت ناکٹ یا پالی زبان دے ناکٹ دے عروج دا دور تے ہوسکدا اے پر سنسکرت ناکٹ دا نہیں۔ ایسے طرح راجہ ہرش جیہڑا ستویں صدی عیسوی وچ ہو یا اوہدا دور سنسکرت ناکٹ داتے ہوسکدا اے بدھ ناکٹ دا نہیں۔ ڈاکٹر اسلم قریشی لکھدے نیں:

” ہرش اگرچہ ذہنی طور پر بدھ مت کے نظریات کی طرف مائل تھا لیکن اس کے عہد اور خود اُس کے ہاتھوں سنسکرت ڈرامے کو فروغ حاصل ہوا۔ اُس کے نام سے جو ڈرامے منسوب ہیں وہ سنسکرت ڈراموں کے عمدہ نمونوں میں شمار ہوتے ہیں۔ اس کے بعد بھو بھوتی جیسا عظیم فن کار سنسکرت ڈرامے میں اپنی تخلیقات پیش کرتا نظر آتا ہے۔ اگر ان راجگان کے عہد پر الگ الگ بھی غور کریں تو اشوک کے زمانہ میں سنسکرت کے برعکس کسی اور ڈرامے کا امکان ہو سکتا ہے۔ لیکن ہرش کے دور میں کوئی ڈراما خواہ کسی نوع کے خیالات کا حامل کیوں نہ ہو بہر حال اس کا شمار زبان کے اعتبار سے سنسکرت ڈرامے میں ہوگا۔“ (40)

گوپی چند نارنگ برصغیر وچ بدھ عہد تے دو جیاں مذہباں دی زمانی ترتیب نوں ایس طرح بیان کردے نیں:

” یہ مذہب (بدھ) چوتھی صدی قبل مسیح سے تیسری صدی عیسوی تک ہندو مذہب کی جگہ پر ہندوستان کا قومی مذہب بنا رہا اور اشوک جیسے بادشاہوں کی سرپرستی میں ہندوستان سے باہر دوسرے ایشیائی ممالک میں بھی پھیل گیا لیکن اپنے پیچیدہ نظری عقائد کی وجہ سے کائنات کی غرض و غایت کا کوئی دلنشین تصور بھی پیش نہ کر سکا اور نہ ہی اس میں شخصی یا مطلق معبود کا کوئی ایسا تصور موجود تھا جو ہندوستانی مذہبی احساس کی تسکین کرتا۔ اس لیے ہندو

مذہب کو جو اس دوران میں اپنا کھویا اقتدار حاصل کرنے کے لیے برابر
کوشاں رہا تھا تیسری صدی عیسوی میں بدھ مت کو ہندوستان سے ہٹا کر پھر
سے برسر اقتدار آنے کا موقع مل گیا۔“ (41)

ایس ساری بحث توں ایہہ گل سامنے آؤندی اے کہ برصغیر وچ 2000 ق م یعنی ویدی
عہد توں لے کے بعد دے دور تک عوامی زبان وچ جیہنوں پراکرت آکھیا گیا، ڈرامائی تمثیلاں
موجود سن جیہناں نے بدھ دور یعنی دوسری صدی قبل مسیح تک آندے آندے پختہ ڈرامائی
تماشا نیاں دی شکل اختیار کر لئی۔ ایس عرصے وچ سنسکرت زبان بادشاہاں عالماں تے اعلیٰ طبقے
تک محدود رہی تے اوہدی سماجی حیثیت کدے وی متعین نہ ہوئی۔ پاننی بھرت تے پتہجلی نے
ایہدے وچ عالمانہ بحث بھریاں کتاباں ضرور لکھیاں پر سنسکرت زبان دا عروج اصل وچ دوسری
صدی عیسوی توں بعد بدھ دور دے زوال نال شروع ہويا، جدوں سنسکرت وچ اعلیٰ کلاسیکی ادب
تخلیق ہويا۔ اس توں سارے عرصے یعنی دوسری صدی توں نویں صدی عیسوی تک وی عوامی سطح
تے پراکرت زبانوں ہی رائج رہیاں تے اس لیللا تے رام لیللا دے ناک عوامی سطح تے مذہب
دی ترویج واسطے پراکرت وچ ہی رچے جانے رہے، پر چونکہ پراکرت زبانوں دی سرپرستی کسے
حکومت یا سرکاری دربار وچ نہ ہو سکی لہذا ایہناں عوامی پراکرت زبانوں وچ رچیا ادب زمانے دی
دستبرد توں محفوظ نہ رہ سکیا تے نہ اوس نوں محفوظ کرن دے کسے نے جتن کیتے۔ ایس لئی وقت گزرن
دے نال نال ایہہ ناکلی ادب سینہ بہ سینہ تے منتقل ہويا پر پکی پیڈی تحریری شکل وچ ایہدے نمونے
بہت گھٹ ملدے نیں۔ گیارویں بارویں صدی عیسوی وچ جدوں سنسکرت ڈرامے دا زوال ہويا،
اودوں وی عوامی سطح تے پراکرتاں موجود سن۔ ڈاکٹر اسلم قریشی پراکرت وچ ڈرامائی تخلیق بارے
لکھدے نیں:

”پراکرت ڈرامے کی یہ روایت یہیں ختم نہیں ہو جاتی بلکہ صدیوں بعد تک
اسے اپنایا جاتا رہا اور اس برعظیم میں ہمیشہ اس کی حیثیت عوامی اور نیشنل
ڈرامے کی رہی۔ چنانچہ ہم دیکھتے ہیں کہ 900ء میں ایک مشہور سنسکرت ڈراما
نگار راجا سنگھر ایک بلند پایہ ڈراما تمام تر پراکرت میں تحریر کرتا ہے۔ اس میں
پراکرت شاعری کے اعلیٰ نمونے پیش کیے گئے۔“ (42)

برصغیر دے مختلف علاقیاں وچ بولیاں جان والیاں ایہہ عوامی پراکرتاں بیرونی حملہ آوراں دے حملیاں نال اوہناں دیاں زباناں نوں وی اپنے اندر سمونڈیاں رہیاں۔ یونانی، ترکی، عربی، فارسی زباناں دی آمیزش نال ایہناں دا کھلار وی ودھدا رہیا تے مگھدی، اردھ مگھدی، مہارشری، گجراتی، پشاپچی، شورسینی دی صورت وچ ایہہ مختلف علاقیاں وچ عوامی تخلیقات نوں اپنے اندر جذب کردیاں رہیاں تے اپنا اپنا مہاندرا وٹانڈیاں رہیاں۔ ایہناں وچوں ای ہندی تے پنجابی اے جیہدے وچ لکھاریاں نے دکھو دکھو سطح تے اپنا اپنا ادبی حصہ پایا۔ چنانچہ برصغیر وچ ڈرامے دی روایت نے عوامی سطح تے عوامی زباناں وچ سماجی تے مذہبی حوالے نال ودھیری ترقی کیتی، جیہدے سانگے موجودہ دور وچ پنجابی زبان نال ملدے نیں تے اج وی سنسکرت ڈرامے دی نسبت دونوں پنجاباں وچ ایسے عوامی زبان پنجابی دا ڈراما مقبول و معروف اے۔ لیکن سنسکرت ڈرامے دی اک اپنی روایت اعلیٰ ادبی سطح تے اشرافیہ اندر بحر حال ماضی وچ موجود رہی اے۔

O

حوالے

- 1- محمد اسلم قریشی: برصغیر کا ڈراما؛ مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور 1987ء ص 31
- 2- ایضاً ص 31
- 3- ایضاً ص 32
- 4- ایضاً ص 33
- 5- Ragozin, Zemaide, A vedic india, London 1985, P-191
- 6- محمد اسلم قریشی: برصغیر کا ڈراما؛ ص 36
- 7- رشید ملک: انڈیا لوجی؛ ”فنون“ مدیر احمد ندیم قاسمی شمارہ 27، میکورڈ روڈ لاہور، اکتوبر 1988ء ص 62-63
- 8- RathaKumud Mookerji, Hindu Civilization, London 1936, P-29

- 9- Rampson EJ, The Combrige History of India, Op-cit, P-138
- 10- محمد اسلم قریشی: برصغیر کا ڈراما؛ ص 39
- 11- نور الہی محمد عمر: نائک ساگر کے دو باب ہندوستانی اور ایرانی ڈرامے کی تاریخ اُردو، پنجاب یونیورسٹی لکھنؤ، 1944ء ص 3
- 12- محمد اسلم قریشی: برصغیر کا ڈراما؛ ص 40
- 13- ایضاً ص 40
- 14- Marashimham Com 8k/culture-Art Sanskrit drama, July 2008
- 15- محمد اسلم قریشی: برصغیر کا ڈراما؛ ص 41
- 16- ایضاً ص 42
- 17- ایضاً ص 42
- 18- شفیع محمد خاں: سنسکرت علم و ادب؛ مراد آباد نیر اعظم پریس، سن، ص 50
- 19- محمد اسلم قریشی: برصغیر کا ڈراما؛ ص 42
- 20- Weber Albrecht, The Hisitory of Indian Literature, London 1982, P-199
- 21- RadhaKumud Mookerji, Asoka, London 1928, P-130
- 22- محمد اسلم قریشی: ڈرامے کا تاریخی و تنقیدی پس منظر؛ مجلس ترقی ادب لاہور، 1971ء ص 65
- 23- David, T.W-Rhy, Buddhist india, London 1930, P-184,185
- 24- Dabids, T.W.Rhys, Dialognts of Buddha, London 1899, P.5,7
- 25- Weder, Albrecht, The history of Indian Literature, Trams by Jhon Mann and Throdor Zachariae, London 1882, P.199,319
- 26- R.K. Yujnk The Indian Theatre a brief history of sanskrit drama origin of hindu drama, London 1912, P.19,31
- 27- Encyclopadia of Indian Literature Voliume-2 Editor Amares Datta Dehli Sahitya Accademi 2005, P.1100
- 28- Davids, T.W. Rhys, Buddhist India, P.200,202
- 29- Macdonell-A.A, Indians past, oxford 1927. P.97,136

- 30- Mookerji, Radha Kumud, Hindu Civilization, London 1936, P.121
- 31- محمد اسلم قریشی: ڈرامے کا تاریخی و تنقیدی پس منظر؛ ص 211
- 32- Davids, T.W. Rhys, Buddhist India, Chapters-VII-X
- 33- محمد اسلم قریشی: ڈرامے کا تاریخی و تنقیدی پس منظر؛ ص 71
- 34- عشرت رحمانی: اردو ڈراما تاریخ و تنقید؛ ہاشمی مکتبہ الفاظ علی گڑھ، 1986ء ص 60
- 35- قمر اعظم ہاشمی، ڈاکٹر: اردو ڈراما نگاری تاریخ و تنقید کی روشنی میں؛ مظفر پور بہار کتابستان چندوارہ، 2002ء ص 17
- 36- Majumdar R.C An advanced history of india, vol-I, London 1960, P. 134, 141
- 37- سید بادشاہ حسین: اردو میں ڈراما نگاری؛ تاج بک ڈپو اردو بازار، لاہور 1962ء ص 74, 75
- 38- رام بابو سکسینہ: تاریخ اردو ادب (ترجمہ) مرزا محمد عسکری؛ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ، طبع سوم (حصہ نثر) ص 141, 142
- 39- عشرت رحمانی: اردو ڈراما تاریخ و تنقید؛ 1957ء ص 76, 77
- 40- محمد اسلم قریشی: ڈرامے کا تاریخی و تنقیدی پس منظر؛ ص 198
- 41- گوپی چند نارنگ: اُردو غزل اور ہندوستانی ذہن و تہذیب؛ سنگ میل پبلی کیشنز، 2005ء ص 44
- 42- محمد اسلم قریشی: ڈرامے کا تاریخی و تنقیدی پس منظر؛ ص 225

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 119-130

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

جمالیات تے پنجابی کلاسیکی شاعری

☆ محمد یوسف ملک

Abstract

This article is about analytical study of Punjabi classical poetry on aesthetic grounds. First of all the writer has described that the aesthetic is a branch of Philosophy and relates to the study of the nature, art and beauty.

The writer has discussed the aesthetic aspects in detail through some comprehensive examples from Punjabi classical poetry. He has also described that the main reasons for popularity of Punjabi classical tales besides their theme, conception and technic are also aesthetic aspects witch are images in words, verbal music along with rhythm and a truthful picture gallery of the Punjabi people and local scenery paint by the Punjabi classical poets in their poetry. However the writer has selected a very prominent article for research with sparkling points for further research on aesthetic grounds.

☆ مکان نمبر 299، ایچ بلاک گلشن راوی، لاہور

پنجابی کلاسیکی شاعری دلاں نوں موہ لین دی خوبی رکھدی اے۔ ایہہ درویشاں، صوفیاں، بھگتاں تے اللہ والیاں دے دلاں دی آواز تے پیڑاں نال سچی ہوئی اے۔ ہر انسان ایس کائنات نوں وکھو وکھری اکھ نال ویکھدا اے۔ پنجابی زبان دے صوفی شاعراں نے ایس دھرتی نوں تہی یعنی اندرلی اکھ نال ویکھیا اے۔ پنجابی دی صوفیانہ تے کلاسیکی شاعری دی لوکائی وچ مقبولیت دی وڈی وجہ ایہناں شاعراں دی ایسے اندرلی اکھ دے تجربے نیں۔

پنجابی کلاسیکی شاعراں نے ایس کائنات وچوں اپنی اندرلی اکھ نال جمالیاتی کچھ نوں گوہ نال ویکھیا تے لوکائی دے سامنے بیان کیتا اے۔ سیانے کہندے نیں کہ خوبصورتی انسان دے اندر ہوندی اے جیہدی وجہ توں انسان باہرلیاں خوبصورتیاں تے سوہن سپہن نوں بھال لیندا اے۔ اک مغربی مفکر تے ماہر جمالیات کروچے اپنی کتاب جمالیات وچ لکھدا اے:

” (ترجمہ) ساڈے وچوں ہر بندہ تھوڑا جیہا شاعر، معنی، مصور، سنگ تراش تے نثر نگار ہوندا اے پر فنکاراں دے مقابلے وچ یقیناً بہت گھٹ ہوندا اے۔“⁽¹⁾

پنجابی زبان دے عظیم شاعر، شاعر ہون دے نال نال مصور وی سن۔ ایہناں اپنی شاعری وچ انمول تصویراں الکیاں۔ کیوں جے پنجابی دے کلاسیکی تے صوفی شاعراں کول اندرلی اکھ دی دولت دے نال نال جمالیات نوں بھال لین والا گن وی سی۔ ایہناں بزرگاں تے بابیاں دے اندر جمالیاتی حس تے جمالیاتی ذوق موجود سی۔ عربی مقولہ اے:

اللہ جمیل و یُحِبُّ الجمال⁽²⁾

(ترجمہ) اللہ سوہنا اے تے سوہن سپہن نوں پسند کردا اے۔

جمالیات دا موضوع پنجابی زبان لئی بڑا اُچھا اے۔ ایس توں پہلاں پنجابی کلاسیکی شاعری دافنی تے فکری تجزیہ ڈھیر سارے محققاں نے کیتا اے پر پنجابی کلاسیکی شاعری، خاص طور تے پنجابی داستاناں وچ اک نویکلا کچھ جمالیات دی گل گھٹ ہوئی۔ ایس بارے کوئی بھرواں تحقیقی تے تنقیدی ویروا سامنے نہیں آیا۔ لوڑ ایس گل دی اے پئی جمالیات دے کچھ نوں لوکائی سامنے پیش کیتا جائے۔

یورپ تے مغرب وچ جمالیات اُتے یونیورسٹیاں وچ شعبے قائم نیں پر ساڈے اتھے

ایہو جیہا کوئی شعبہ نہیں۔ جدوں کہ پنجابی زبان توں اڈ فارسی، اردو دے وڈے شاعراں رومی، اقبال، غالب، بیدل تے حالی دے کلام وچ وی جمالیات دا کچھ ودھیرا دکھائی دیندا اے۔

رب تے بندے وچکار سب توں سوہنا تے من موہنا اک رشتہ جمالیات دے حوالے نال وی اے۔ اتھے سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ جمالیات کس نوں آکھدے نیں۔ جمالیات فلسفے دی اوہ ٹاہنی اے جیہدے وچ سوہن سپہن دی اصل تے حقیقت دی جانکاری دی حکیمانہ کوشش بارے بحث کیتی جاندی اے۔⁽³⁾ انگریزی وچ جمالیات لئی Aesthetics دا لفظ ورتیا جاندا اے جیہڑا حسن بینی تے حسن شناسی دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ جدوں کہ ادبی اصطلاح وچ فنون لطیفہ دا دوسرا ناں جمالیات اے۔⁽⁴⁾

جمالیات دا موضوع حسن ای نہیں سگوں فن وی اے۔ خطاطی، مصوری، تعمیر، سنگتراشی، ظروف سازی، موسیقی، رقص تے شاعری سارے فنون لطیفہ وچ شمار ہوندے نیں۔ فنون لطیفہ تے جمالیات دا وڈا تعلق اے دوویں اک دوجے لئی لازم و ملزوم نیں۔ حسن تے سوہن سپہن دکاشی تے نظر افروزی فنون لطیفہ دے کچھ نیں۔ یعنی زندگی تے حیاتی وچ سلیقہ، توازن، تہذیب تے تمدن، مصوری، خطاطی، سنگ تراشی، مجسمہ سازی، موسیقی، شاعری تے رنگ نور دے متعلقہ سارے لطیف علوم تے فنون جمالیات وچ آندے نیں۔ شاعر جمالیات دے دکھو دکھ کچھ بیان کردے نیں۔ اک وگی پیر فضل گجراتی ہوراں کول دیکھو:

محبوباں دی سوجھ سجاوٹ حسن جمال غزل دا
 عشوے ناز اشارے غمزے رعب جمال غزل دا
 سوچاں دے ہر پنچھی تائیں پوریاں آون گھریاں
 خبرے کیہڑے سنگھڑ سیانے بٹیا جال غزل دا
 کوئی نہیں روکن ٹھاکن والا ہوڑن ہٹکن والا
 چوڑیاں ہر پاسے بھروائے شوخ غزال غزل دا⁽⁵⁾

ادب وچ اوہ ادب کلاسیک دا درجہ رکھدا اے جیہڑا سوز، گداز تے درد دے نال نال غم دے جذبات رکھدا ہوئے۔ صوفی شاعراں دی شاعری وچ جمالیات دا غم والا کچھ ڈاڈا ملدا اے۔ ایسے پاروں ہیر وارث شاہ، سسی ہاشم شاہ، سیف الملوک میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال فضل شاہ، پیلو

دی مرزا صاحبان دی تاثیر اج وی قائم اے۔

پنجابی زبان دیاں کلاسیکل داستاناں وچ موضوع، مضمون تے خیال توں ودھ جمالیات دا کچھ نو بیکلا اے۔ پنجابی زبان دے کلاسیکی شاعراں نے اپنی شاعری وچ فطرت نگاری، حسن نگاری، منظر نگاری، سراپا نگاری، مرقع نگاری جیسے نئے نمونے موتی جڑ دتے نیں۔ ایس شاعری وچ لفظاں دی جڑ تے بندش، صوتی آہنگ، ردیف تے ٹھکویں قافیے دی بندش، اثر کرن والیاں ترکیباں، موسیقیت تے سُر اں دے بھنڈارتوں اڈ سونہیاں تشبیہاں نال شنگھاریا ہويا کلام دکھالی دیندا اے تے ایہو ای ایس شاعری دے وڈے جمالیاتی کچھ نیں۔

جھوں تائیں بابا بلھے شاہ دی فکر دا تعلق اے تاں اوہناں دی شاعری وچ حقیقی محبوب دا

حسن مرکزی حیثیت رکھدا اے:

سب اکو رنگ کپاہیں دا
تائی تاناں ، پٹا ، نلیاں
بھیڈاں بکریاں چارن والا
اٹھ مجھیاں دا کرے سنبھالا
روڑی اُتے گدوں چارے
اوہ بھی واگی گائیں دا
سب اکو رنگ کپاہیں دا⁽⁶⁾

بلھے شاہ دے کلام وچ جمالیاتی کچھ صوتی آہنگ، لفظاں دی جڑ تے بندش،

موسیقیت، ردیف تے قافیے دی موزونیت دا نمونہ دیکھو:

نہ میں مومن وچ مسیتاں نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں
نہ میں پاکاں وچ پلیتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون
بلھیا کیہ جاناں میں کون
نہ میں بھیت مذہب دا پایا نہ میں آدم حوا جایا
نہ کچھ اپنا نام دھرایا نہ وچ پیٹھن نہ وچ بھون
بلھیا کیہ جاناں میں کون⁽⁷⁾

موسیقیت، ردھم تے جمالیاتی سوہن دا اک نمونہ بلھے شاہ دی ایس کافی وچ دکھالی دیندا اے تے ردیف تے قافیے دا خوبصورت استعمال وی ایس کافی دے حسن وچ ودھا کر دا نظر آؤندا اے:

اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں

ایہہ سون تیرے درکار نہیں

پھلاں پھل ، چنبیلی لالہ

سون سُنبل سرو نرالا

باد خزاں کیتا بر حالا

زگس نت خمار نہیں

اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں⁽⁸⁾

فلسفہ عشق دے بیان وچ بلھے شاہ ہوراں ترنم، ردھم، صوتی آہنگ جیہیاں جمالیاتی خوبیاں توں کم لیا اے۔ ایہہ کلام ایہدی چنگی مثال اے:

تیرے عشق نچایا کر کے تھیا تھیا!

تیرے عشق نے ڈیرا میرے اندر کیتا

بھر کے زہر پیالہ میں تاں آپے پیتا⁽⁹⁾

ہیر وارث شاہ دا شمار وڈے تے اعلیٰ ادب وچ ہوندا اے۔ ایہہ شعری جمالیات دا بہترین نمونہ اے۔ بقول ڈاکٹر نوید شہزاد:

”ہیر وارث شاہ وچ اُچ کوئی دے خیالاں توں دکھ زبان تے بیان دی

خوبصورتی وی وڈا مقام رکھدی اے۔“⁽¹⁰⁾

ہیر وارث شاہ وچ منظر نگاری، حسن نگاری، سراپا نگاری، خوبصورت تشبیہات توں اڈ شعری جمالیات دیاں ساریاں خوبیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ ردیف قافیہ دی سلکھنی جڑت، موسیقیت تے لفظی چننا دیاں خوبیاں اُچ پدھرتے نظر آؤندیاں نیں۔ نمونے لئی شعر ویکھو:

مان متیے روپ گمان بھریے اُٹھکلیئے رنگ رنکلیئے نی

عاشق، بھور، فقیر تے ناگ کالے باجھ منتروں مول نہ کیلیئے نی⁽¹¹⁾

بندش الفاظ، حسن بیان، موثر بحر، ردھم تے موسیقیت دے نال نال ردیف تے قافیہ دی

موزونیت جہاں جمالیاتی خوبیاں نال پرچیا اک ہور نمونہ دیکھو:

چہرے سوہنے تے خال خط بندے خوش خط جیوں حرف کتاب دا جی
 چلو لیلۃ القدر دی کرو زیارت وارث شاہ ایہہ کم ثواب دا جی⁽¹²⁾
 ہاشم شاہ دی شاعری وچ دلاں نوں موہ لین والی نغسگی، موسیقی تے مٹھاس اے۔
 اوہناں نے شعری جمالیات والی مترنم بحر دا انتخاب کیتا اے۔ دلاں تے اثر کرن والیاں بحر
 دے نال لفظی تکرار نال ایہو جیہی جادو اثر لے پیدا ہوندی اے کہ ہر شعر دل دی گہرائی نوں چھو
 لید اے۔ وگی دیکھو:

نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال شنگارے
 عاشق وکھ بے اک واری جی تہاں پر وارے
 بالوریت تپے وچ تزکن بھنن جوں بھنیا رے
 ہاشم وکھ یقین سسی دا پھیر نہیں دل ہارے⁽¹³⁾

اک ہور وگی دیکھو:

سسی جنم لیا شب قدرے مثل ہلال درخشاں
 وکھ بے آب ہوون نگ موتی مانک لعل بدخشاں
 عقل خیال قیاسوں باہر نظر کرے ول نقشاں
 ہاشم آکھ تعریف حُسن دی شمس مثال زرافشاں⁽¹⁴⁾

ہاشم شاہ نے من موہنیاں تشبیہاں تے لفظاں دا ایہو جیہا خوبصورت استعمال کیتا اے کہ
 پڑھن سنن والا اپنے من وچ کچھ محسوس کر دا اے۔

میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچ اک دکھرا جمالیاتی جہان آباد دکھالی دیندا اے۔
 میاں صاحب دی تخلیق سیف الملوک جمالیاتی پکھاں دا انمول جہان اے۔ جیہدے وچ اوہ سراپا
 نگاری نوں حسن نگاری دے برش نال ماہر مصور وانگوں پینٹ کردے نیں۔ ایہدے نال نال
 ایہناں شعراں وچ الفاظ دی بندش تے موسیقیت وی نظر آؤندی اے۔ وگی دیکھو:

سورج وانگ نورانی متھا نظر نہ کیتی جاوے
 جے پتھر دل والا تکے اکھیں پانی آوے

قوس قزح بھروٹے دوئے جیوں عیدی چن چڑھدا
صبر صوفی دا روزے داراں تک روزہ بھن کھڑدا⁽¹⁵⁾

میاں صاحب دی شاعری وچ جمالیات دے حوالے نال ورتیاں گیاں علامتاں تے
استعاریاں وچ پرندیاں نوں نمایاں حیثیت حاصل اے۔ جیویں طوطا، مینا، مور، بلبل، کوئل تے
کاں وغیرہ۔ وگئی ویکھو:

بلبل کھر سو توتے مینا قمری گھگھھی بھائی
کونجاں مور لٹورے کوئل انت نہ آہا کائی⁽¹⁶⁾

بولن خوش آواز تمامی رنگ رنگاں دی بولی
ہکناں کوک اُچیری آہی ہکناں دی گل ہولی⁽¹⁷⁾

پنجابی دے موڈھی شاعر بابا فرید ہوراں دی شاعری وچ وی جمالیاتی کچھ والیاں خوبیاں
موجود نیں۔ ردیف قافیہ دی موزونیت، عشق دا بیان، لطافت و نفاست، زبان تے بیان دی
خوبصورتی ذکر جوگ اے۔ ایہناں اشلوکاں دا اک اک لفظ دل اُتے اثر کردا اے تے ایس تاثر
نوں اسیں جمالیات آکھاں گے۔ نمونے دے شعر ویکھو:

اُٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اتار
فریدا بے نمازا کُتیا ایہہ نہ بھلی ریت
کدی چل نہ آیوں، پنچے وقت مسیت
اُٹھ فریدا سُنیا جھاڑو دے مسیت
توں سُن تار ب جاگدا تیری ڈاڈے نال پریت⁽¹⁸⁾

حضرت سلطان باہو پنجابی شاعری وچ تصوف دے نونیکے توضیحی ڈھنگ پاروں اُچ
پدھرتے کھلوتے دکھالی دیندے نیں۔ ایس توں اڈ ایہناں دی شاعری دا ہر من پیارا ہون دا اک
سبب ایہناں دے شعراں وچ جمالیات دا کچھ اے۔ وگئی ویکھو:

الف: ایہہ تن رب سچے دا حجرہ ، کھڑیاں باغ بہاراں ہو
 وچے کوزے ، وچ مصلے ، سجدے دیاں ہزاراں ہو
 وچے کعبہ ، وچے قبلہ ، الا اللہ پکاراں ہو
 کامل مرشد ملیا باہو، اوہ آپے لیسے ساراں ہو⁽¹⁹⁾

ایہہ ابیات اک عجیب طرح دی سرمستی، سرشاری، موسیقیت، ردھم تے کیف دسروردی
 کیفیت رکھدے نیں جیہڑی روح دیاں گہرائیاں تیکر اتر جاندی اے۔ اک ایہہ وگی ویکھو
 جیہدے وچ سلطان باہو ہوراں دی سوچ اڈاری کئی بلندی اُتے اے تے لفظاں دی جڑت کئی
 خوبصورت اے:

ت: تسبیح پھری تے دل نہ پھریا ، کیہ لینا تسبیح پھڑ کے ہو
 علم پڑھیا تے ادب نہ سکھیا ، کیہ لینا علم نوں پڑھ کے ہو
 چلہ کٹیا کجھ نہ کھٹیا ، کیہ لینا چلیاں وڑ کے ہو
 جاگ بناں دُدھ جمدے ناہیں، بھائیں لال ہوون کڑھ کڑھ کے ہو⁽²⁰⁾
 خواجہ غلام فرید مٹھن کوئی جمالیاتی ذوق رکھن والے پنجابی زبان دے وڈے صوفی تے
 کافی دے آخری وڈے شاعر متھے جاندے نیں۔ اوہناں تپدی روہی دے جمالیاتی ماحول وچ رہ
 کے وڈا تجربہ حاصل کیتا سی۔ ایہہ عشق دا تجربہ آگ بن کے اوہناں دے لوں لوں وچ چن لگ پیا
 اوہ تجربہ ایہناں شعراں راہیں تسیں وی ویکھو:

میڈا عشق وی توں میڈا یار وی توں
 میڈا دین وی توں ایمان وی توں
 میڈا جسم وی توں میڈی روح وی توں
 میڈا قلب جگر جند جان وی
 جے یار فرید قبول کرے
 سرکار وی توں سلطان وی توں⁽²¹⁾

خواجہ غلام فرید دی جمالیاتی حس تے جمالیاتی ذوق دا اک ہور نمونہ ویکھو کیوں جے اوہ
 روہی وچ قیام دے دوران فطرت نگاری کردیاں ہویاں بہار دا نقشہ انج کھچدے نیں کہ پڑھن

والا اپنے آپ نوں تخیل راہیں روہی دی سیر کردا محسوس کردا اے:

وچ روہی دے رهندیاں نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیندے ، ڈیہاں ولوٹن ٹیاں
گگھڑے تیر چلاون کاری، سے سے دڑیاں پھٹیاں
کر کر درد منداں کوں زخمی ، ہے ہے بدھن نہ پٹیاں⁽²²⁾

اک ہور ونگی تکو:

پیلوں پکیاں نی وے	آ چنوں رل مل یار
کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں	کئی بگڑیاں کئی ساویاں پیلیاں
کٹیالی رتیاں نی وے	کئی اودیاں گلنار
کہیں گل ٹوریاں کہیں سرکھاریاں	پیلوں ڈیلھیاں دیاں گلزاراں
بھر بھر پچھیاں نی وے ⁽²³⁾	کئی لا پیٹھیاں بار

شاہ حسین پنجابی کافی دے پہلے شاعر نہیں۔ شاہ حسین ہوراں عشق دا فلسفہ کمال خوبی نال بیان کیتا اے۔ ایس کافی وچ الفاظ دی جڑت، خیالاں دی لطافت تے نفاست، ردیف دے استعمال وچ صوتی آہنگ، ردھم تے موسیقیت دیاں خوبیاں موجود نیں، دیکھو:

نی تینوں رب نہ بھلی ، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھلی ، رب نہ بھلن جیہا
سونا رُپا سبھ چھل ویسی ، عشق نہ گدا لیہا
ہور ناں نال ہندی کھڈیندی شوہ نال گھونگھٹ کیہا
چارے نین گڈا وڈ ہوئے ، وچ وچولا کیہا
عشق چوبارے پایو جھاتی ، ہُن تینوں غم کیہا⁽²⁴⁾

اک ہور ونگی ویکھو شاہ حسین ہوری اپنے جمالیاتی ذوق دا دکھالا ایس طرح کردے نیں:

کوڑی دنیا کوڑا پسارا جیوں موتی شبنم دا

مترن دی مجھانی خاطر لہو جگر دا چھانی دا
 ہور توفیق نہیں کجھ میرے ، پپو کٹورا پانی دا
 تن وچ طاقت رہی نہ مولے ، رور و حرف پچھانی دا
 سانوں ہور عذر نہ کائی ، چارہ کیہا نمائی دا
 کہے حسین فقیر نمانا ، تیں باجھوں کوئی ہور نہ جاناں
 توں ای دانا ، توں ای پینا ، توں ہی تان نتانی دا⁽²⁵⁾

مکدی گل ایہہ پئی ایہناں صوفی شاعراں دی شاعری وچ دریاواں دی روانی جہی
 موسیقیت ، ترنم تے سُر اں دی چاشنی دے نال نال لفظاں دی جڑت ، سونہیاں تے من موہنیاں
 تشبیہاں ، خوبصورت ردیفاں تے قافیے ، ان مکیاں ترکیباں تے نوبیکلی شعری جمالیات دیاں ہور
 ان گنت خوبیاں لبھدیاں نیں۔ ایہناں خوبیاں دی وجہ توں ایہہ شاعری کل وی زندہ ، اج وی قائم
 دائم تے آون والے وقت وچ وی جیوندی جاگدی رہ کے دلاں دے تار ہلاندى رہوے گی۔

لوڑ ایس گل دی اے کہ اسیں ایہناں صوفی شاعراں دی شاعری دا صرف روحانی ای
 نہیں سگوں جمالیاتی پکھ وی سامنے رکھیے۔ بقول ایڈا گراہلین پو:

”شاعری کو صرف جمالیاتی نظر سے ہی دیکھنا چاہیے صداقت اور اخلاقیات
 کے لیے نہیں۔“⁽²⁶⁾

حوالے:

- 1- نصیر احمد ناصر: تاریخ جمالیات؛ جلد اول، مجلس ترقی ادب لاہور، 1963ء ص 30
- 2- شاہ محمد جعفر، پھلواری، مولانا: اسلام اور موسیقی؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور، 1976ء ص 7
- 3- وارث سرہندی (مرتب): علمی اردو لغت؛ علمی کتاب خانہ لاہور، 1972ء ص 542
- 4- قومی انگریزی اردو لغت؛ مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد، 2002ء ص 741
- 5- پیر فضل گجراتی: نگوراں؛ ادارہ اشاعت ادب گجرات، 1970ء ص 21
- 6- بلھے شاہ: کلیات بلھے شاہ (مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر)؛ الفیصل ناشران و تاجران کتب 1997ء ص 82
- 7- ایضاً ص 82
- 8- ایضاً ص 51
- 9- بلھے شاہ: کلام بلھے شاہ؛ (مرتب: ڈاکٹر سید نذیر احمد) ناشرین پیکچر لمیٹڈ لاہور، 1976ء ص 26
- 10- ڈاکٹر نوید شہزاد: سلجھانتا؛ کلیہ علوم شرقیہ جامعہ پنجاب لاہور، 2007ء ص 29
- 11- وارث شاہ: ہیر وارث شاہ (مرتب: عبدالعزیز بارایت لا)؛ عزیز بکڈپو لاہور، 1995ء ص 348
- 12- ایضاً ص 51
- 13- ہاشم شاہ: سسی ہاشم شاہ (مرتب: ڈاکٹر محمد اسلم رانا)؛ عزیز پبلشرز لاہور، 1988ء ص 39
- 14- ایضاً ص 24
- 15- سید اختر جعفری، ڈاکٹر: انتخاب سیف الملوک میاں محمد بخش؛ مقصود پبلشرز لاہور، 2007ء ص 164
- 16- ایضاً ص 243
- 17- ایضاً
- 18- بابا فرید: آکھیا بابا فرید نے (مرتب: محمد آصف خان)؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1986ء ص 215
- 19- ابیات باہو: مرتبہ محمد شریف صابر، سید اجمل حسین میموریل سوسائٹی لاہور، 1996ء ص 9
- 20- ایضاً ص 22
- 21- خواجہ فرید: دیوان خواجہ فرید؛ ترجمہ، تحقیق و تصحیح خواجہ طاہر محمود گوریجی، الفیصل ناشران لاہور،

- 2002ء ص 141
- 22 ایضاً ص 123
- 23 دیوان فرید مع دوہڑاجات، ناشر دارالاشاعت جامعہ دارالعلوم عبیدیہ ملتان، 2000ء ص 82
- ص 150
- 24 شاہ حسین: کلام شاہ حسین مع اردو ترجمہ؛ مترجم ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ص 65
- 25 ایضاً ص 76
- 26 اقبال صلاح الدین: لعلای دی پنڈ؛ مضمون محمد اسلم سجاد، وارث شاہ تے مغرب دے تنقیدی اصول، عزیز بک ڈپو، ص 487

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 131-152

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

اشرف منچری دا قصہ کما د برٹش لائبریری لندن وچ موجود نادر تے نایاب قلمی نسخہ

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

Abstract

The mystic poetry is replete with the imageries. These imageries have been employed for social as well as moral refinement. Punjabi Sufi poetry is no exception to this. Almost every note-worthy Punjabi poet has rendered imageries. Ashraf Manchri is a famous poet of 12th century al-Hijrah. He has also composed imagery namely "Qissa Kamad". Through this imagery he has shown the various and arduous stages of a Sufi life. The manuscript of this imagery verse is available with the British Library, London. This research article presents the study of imagery poetry in Punjabi with special reference to this imagery. The article has also been incorporated with the full text of the said Qissa.

☆ چیئر مین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور یونیورسٹی آف کالج، لاہور

جان پچھان

مولانا اشرف مٹھری اوہناں شاعراں وچ شامل نہیں جیہناں سکھاں دے عہد وچ فارسی، اردو تے پنجابی وچ ودھیرا کجھ لکھیا پر حیرت دی گل اے اوہناں نوں کسے مستند یا نامور تذکرے وچ جگہ نصیب نہیں ہوئی۔ ایہدی بنیادی وجہ شاید پنجابی تے اردو ادب وچ تحقیق دی بھرویں روایت دانہ ہونا اے۔ ایسے کارن اشرف مٹھری دی طرح دے ان گنت لکھاری تے اوہناں دیاں لکھتاں گمنامی دے پردے وچ نہیں۔ مولانا اشرف مٹھری دا تھوڑا بہت ذکر بلاشبہ ماضی قریب دے نامور محققاں دیاں تحریراں وچ لہدا اے پر اوہناں دیاں علمی خدمات نوں منظر عام اُتے لیان لئی وقت درکار اے۔ حافظ محمود شیرانی⁽¹⁾، قاضی فضل حق⁽²⁾، بذل حق محمود⁽³⁾ تے مولوی حبیب اللہ قادری⁽⁴⁾ نے ایس حقیقت دی دس پائی اے کہ اشرف مٹھری ہوراں دا اصل ناں عزیز الدین سی پر پچھن توں ای اوہناں دی پچھان اشرف دے ناں نال سی۔ ایہناں محققاں دے ایس بیان دی بنیاد اصل وچ اشرف مٹھری ہوراں دا اپنا اک فارسی شعر اے جیہڑا اوہناں دی کتاب کنز الرحمت وچ درج اے تے جیہنوں مولوی حبیب اللہ ہوراں پنجابی وچ انج ترجمایا اے:

نام عزیز الدین بلاون اشرف میرے تائیں⁽⁵⁾

چھوٹی عمروں اشرف سدن اللہ شرم رکھائیں

مولانا اشرف مٹھری دی ولادت 1155ھ⁽⁶⁾ وچ چک بھارا وچ ہوئی جیہڑا راوی کنارے آباد سی پر بعد وچ ایہناں دا خاندان چنھاں دے کول ضلع گوجرانوالہ دے اک پنڈ پانڈو کے وچ جا آباد ہويا۔ ایس دی تصدیق مولانا دے اپنے اک قلمی نسخہ ”قصہ چاہ“ توں وی ہوندی اے:

چک بھارے دا آکھدے ساڈا وطن قدیم⁽⁷⁾

آندا پاس چنھاں دے حکمت نال حکیم

دانے پانی قسمتی کیتی سانوں کھج

ہوئی رہائش آئے کے پانڈوکیاں دے وچ

مولانا دا گھرانہ علمی ادبی گھرانہ سی ایس لئی اوہناں نے قرآن، فقہ، حدیث، صرف نحو

تے طب دی تعلیم اپنے گھروں حاصل کیتی تے مڑ باطنی تعلیم لئی اپنے اپنے عہد دے معروف روحانی بزرگ حضرت شیخ ضیاء اللہ نوشاہی قادری سچاری دے حلقہ عقیدت وچ داخل ہو کے سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ اوہناں دا شجرہ طریقت دو واسطیاں توں بعد سلسلہ نوشاہیہ دے بانی حضرت حاجی محمد نوشہ گنج بخش قادری (1014-1103ھ) (8) نال جا رلدا اے۔ مولانا نے ایہدی دس خود انج پائی اے:

اشرف پیر اپنے دا تابع ہو یا صدق صفاؤں (9)
 نام ضیاء اللہ دے نوروں جھڑیا زنگ گناہوں
 پیر محمد اُسدا مُرشد گنج اسرار نہانی
 رحمت والے جھڑیاں لائیاں کھلے راز معانی
 نوشہ حاجی پیر مکمل مظہر نور ربانی
 شاہ سلیمان (10) ولیاں اندر عرفانی لاثانی

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں پورے ہندوستان وچ عام طور تے آتے پنجاب وچ خاص طور تے ہر پاسے سیاسی کھلبلی مچی ہوئی سی۔ مغلاں دے عروج دا سورج غروب ہون دیاں ویکھ کے سکھ مسلاں نے پنجاب وچ ات مچائی ہوئی سی۔ اک مسل دوجی اُتے دھونس قائم کرن لئی پوراٹل لا رہی سی۔ راویوں پار چنھاں توں جہلم تک چڑھت سنگھ تے گجر سنگھ بھنگی مسلمان چھٹیاں دی عملداری دے پچھے ہتھ دھو کے پئے ہوئے سن تے اخیر غلام محمد چھٹے دی موت اوہناں دی کامیابی ثابت ہوئی۔ غلام محمد چھٹہ نیک دل تے انصاف پسند حکمران سی پر اوہ چڑھت سنگھ دے پتر مہان سنگھ دی چالاکی تے مکاری اگے ہار گیا۔ اوہدے دور وچ منچر شہرامن تے سکون دا گوارہ سی۔ مولانا اشرف منچری آسے پاسے دی افراتفری ہتھوں تنگ آ کے اپنے خاندان سمیت منچر آگئے تے ایہتوں دی نسبت نال منچری مشہور ہوئے۔ ایس سیاسی منظر نامے نوں مولانا نے قصہ چاہ دے دو شعراں وچ انج بیان کیتا اے:

رہے ہمیشہ خلفی بھاجڑ پوندی نت
 ویکھ قضیہ خلق دا رہے اداسی چت
 نظری دے آوندا منچر وچ قیام

لے حویلی وکھری کیتا جا مقام
 آخر جدوں 1789ء وچ غلام محمد چٹھے دی موت⁽¹¹⁾ پاروں مہان سنگھ دا مٹر اُتے قبضہ
 ہو گیا تے سکھاں دی لٹ مارتے قتل و غارت نے مٹر دا امن وی غارت کردتا، جیہدے نتیجے وچ
 مولانا اشرف اوتھوں ہجرت کر کے موضع کالے والا وچ جا ٹکانا کیتا تے 1225ھ/1810ء وچ
 اتھے ای فوت ہوئے۔

مولانا اشرف مچری اپنی پُر تاثیر مؤثر تے اُچ پدھر دی شاعری پاروں اچھی خاصی شہرت
 رکھدے سن۔ حضرت میاں محمد بخش ہوراں اوہناں دی شاعرانہ عظمت نوں انج سراہیا اے:

اشرف اک نوشاہی ہويا اشرفیاں شعر اُسدے
 واصل دے سُن بیت محبتی بکرے وانگوں اُسدے

مولانا اشرف مچری ہوراں نے کل کنیاں کتاباں لکھیاں ایہدے بارے حتمی رائے تے
 نہیں دتی جاسکدی البتہ شرافت نوشاہی ہوراں دے بقول مولانا دیاں 23 کتاباں بارے پتا چلدا
 اے۔ تن کتاباں فارسی وچ نیں کنز الرحمت، مثنوی یوسف زلیخا تے مصباح الطب۔ باقی کتاباں
 دے ناں ایہہ نیں: مناقب نوشاہی، فقر نامہ، سی حرفی ہائے دو عدد مسمی بہ اشرفی، قصہ مرزا صاحبان،
 قصہ مُلاں، قصہ جٹ، قصہ کبوتر، قصہ شتر و موش، قصہ گر بہ و موش، قصہ گھوڑی، قصہ مرغ، قصہ چاہ،
 قصہ قند، چرخہ نامہ، قصہ تسبیح، قصہ کنگھی شیشہ، قصہ کجلا دنداسہ، بیاض اشرف، توبہ نامہ تے رسالہ
 وراثت۔⁽¹²⁾ ایہناں وچوں بوہتیاں کتاباں اے ان چھپیاں نیں۔ کنز الرحمت فارسی متن توں
 علاوہ مولانا حبیب اللہ فاروقی دے پنجابی شعری ترجمے نال چھپ چکی اے۔ ایس توں وکھ اک سی
 حرفی مدح حضرت نوشہ گنج بخش راقم نے مرتب کر کے مجلہ کھوج نمبر 40 وچ چھپوائی پر پچھلے ورھے
 لندن وچ کجھ دن قیام دے دوران برٹش لائبریری لندن توں ملن والے ”قصہ کماد“ دے قلمی نسخے
 دی ایس توں پہلے کدھرے دس نہیں پیندی۔ ایس قصے سمیت باقی ان چھپے قصیاں دے عنوانات
 توں صاف پتا لگدا اے کہ مولانا شیخ سعدی ورگے بزرگاں دی طرح بظاہر نکلے نکلے (پر حقیقت
 وچ وڈھے وڈھے) مسئلیاں نوں تمثیل بنا کے تصوف تے معرفت دیاں گلاں سمجھان دا چارہ
 کردے نیں۔ قصہ کماد وی ایسے طرح دی اک خوبصورت کوشش اے۔ جیہدی فوٹو کاپی کجھ دن
 بعد محترم کامران بھٹی ہوراں ڈاک راہیں لندن توں مینوں بھجوائی۔

قصہ کما دقلمی نسخے دا تعارف

مولانا اشرف منجری دی تخلیق قصہ کما دقلمی نسخہ برٹش لائبریری لندن دے اورینٹل سیکشن وچ موجود اے۔ ایہدا اندراج نمبر PTSS PANJ-B25 اے۔ ایہدا سائز 24×15 سم اے۔ ٹائٹل توں علاوہ کل صفحے اٹھ نیں۔ کاغذ موٹا سفید کھر در۔ پہلے صفحے اُتے نسخے دا ناں قصہ کما یعنی نیشکر جلی قلم نال درج اے۔ پہلے صفحے توں لیکے آخری صفحے تک متن لئی درمیانی قلم تے سیاہ روشنائی استعمال کیتی گئی اے۔ پہلے صفحے اُتے 9 سطران، آخری صفحے اُتے 11 سطران باقی ہر صفحے اُتے تیراں سطران نیں۔ خط نستعلیق وچ پہلا شعر ایہ اے:

اول حمد خدائے نوں سرجن ہارا پاک (مخطوطہ ص 1)
وت درود رسول نوں اللہ دا لولاک

آخری شعر:

برکت کلے پاک دی بخشیں مومن عام (مخطوطہ ص 8)
قصہ ایہہ کما دا ہویا سب تمام

تتمہ موجود نہیں۔ البتہ اک شعر توں ایہہ اندازہ ضرور ہوندا اے کہ شاعر نے ایہہ قصہ شہر رسول نگر وچ بہہ کے لکھیا اے:

وچ رسول نگر دے کیتا ایہہ بیان (مخطوطہ ص 8)
راہے ٹردیاں ہویاں سارا کل بیان

ایہہ شہر پہلوں غلام محمد چھٹے دے دادے دے ناں تے ”کوٹ نور محمد“ مشہور سی۔ بعد وچ چٹھیاں نے ایہدا ناں رسول نگر رکھیا تے جدوں مہان سنگھ نے ایہدے اُتے قبضہ کر لیا تے ایہدا ناں رام گڑھ رکھ دتا گیا۔ ڈاکٹر شیکل دا خیال اے کہ ایہہ قصہ 19 ویں صدی دے شروع وچ لکھیا گیا اے۔⁽¹³⁾

قصے دا ماخذ

مولانا اشرف منجری دے قصہ کما دقلمی نسخہ معروف بزرگ حضرت خواجہ نجم الدین کبریٰ

دی تصنیف مرصاد العباد اے۔ جہدے وچ تصوف دے ان گنت مسئلے تے باریکیاں قرآن حدیث تے بزرگان دین دے فرمودات دے حوالے نال بیان کیتے گئے نیں۔

خواجہ نجم الدین کبریٰ دا اصل ناں احمد بن عمر ابوالجناح نجم الدین کبریٰ سی۔ ولادت خوارزم دے علاقہ خیوق دے اک پنڈ وچ 540ھ/1145ء اندر ہوئی تے تقریباً 78 سال دی عمر نوں اپڑ کے 618ھ/1221ء وچ وصال ہويا۔ تصوف دی تعلیم مصر جا کے اوس عہد دے مشہور روحانی بزرگ شیخ روز بہان الوڑان دے حلقہ ارادت وچ داخل ہو کے حاصل کیتی۔ آپ بارہویں تیرہویں صدی عیسوی دے ایرانی صوفیاں وچوں اوہ سرکڈھویں صوفی گنے جان دے نیں جیہناں کولوں اوس عہد دے جید علماتے صوفیاء نے براہ راست فیض حاصل کیتا۔ آپ دے حلقہ ارادت وچ مجدد الدین بغدادی، فرید الدین عطار دے مرشد سعد الدین جموی، بابا کمال جندی، شیخ رضی الدین علی لالائے سیف الدین باخرزی و رگے اچ پدھر دے صوفی شامل رہے۔ آپ نوں سلسلہ کبرویہ یا زہبیہ دا بانی وی کہیا جاندا اے۔ آپ دیاں اٹھ توں ودھ کتاباں دی دس پیندی اے جیہناں وچ مرصاد العباد وی شامل اے۔ جیہڑی اج وی تصوف دے مسائل اُتے بہترین حوالے دی کتاب منی جاندی اے۔⁽¹⁴⁾

آپ نے مرصاد العباد دے دو بے باب وچ حلوائی دے عمل دی اک مثال راہیں ایہہ حقیقت سمجھان دی کوشش کیتی اے کہ جیویں گنے وچوں حاصل ہون والی سفید چینی نوں حلوائی بار بار کاہڑ کے اوہدے من وچوں کالک یا میل دُور کرن دی کوشش کردا اے، جیہڑی آخر کار تلچٹ دی طرح رہ جاندی اے تے جیہنوں قطارہ آکھیا جاندا اے۔ ویکھن نوں بھاری چینی بظاہر سفید رنگ دی ہوندے اے پر حلوائی دا عمل ثابت کردا اے کہ اوہدے وجودی اجزاء وچ کالک یا تیرگی شامل ہوندی اے اوہنوں دُور کر کے ای مٹھائی بنائی جاندی اے فیر کدھرے مٹھائی لوکائی دے من پسند دی شے بندی اے تے جیہڑا شخص حلوائی دے ایس عمل نوں نہیں سمجھدا کہ اوہ سفید چینی نوں بار بار جوش دے کے اوہدے وچوں اوہدی میل کنج دور کردا اے اوہنوں ایہہ گل وی سمجھ نہیں آسکدی کہ بظاہر چنگے بھلے بندے دے من وچوں کالک دُور کرن لئی سا لک یا مرشد نوں کئی محنت کرنی پیندی اے تاں کدھرے جا کے بندہ صوفی بن دا اے۔⁽¹⁵⁾

ساڈے پنجابی دے عام شاعراں توں وکھ صوفی شاعر خاص طور تے قرآن، فقہ، حدیث

دے نال نال عربی تے فارسی زبان دا گہرا مطالعہ تے تربیت رکھدے سن۔ اوہ جدوں وی تصوف دے مسائل اُتے روشنی پاندے اوہناں دی بنیاد قرآن، حدیث، فقہ تے بزرگان دین دے اقوال، احوال تے ملفوظات ہوندے سن۔ البتہ اوہ بیان دارنگ ڈھنگ نوں بکلا، وکھراتے اپنا موثر اختیار کردے سن کہ پڑھن سنن والیاں نوں ایہہ سارا کجھ اوہناں دا اپنا بیان ای لگدا۔ مولانا اشرف مٹھی ہوراں دا قصہ کما دی کجھ ایہو جیسے اسلوب دا حامل قصہ اے۔ جیہدے لئی اوہناں نے مرصاد العباد دی مثال توں اشارے لے کے کما توں گڑ تیکر دے عمل نوں اوس ساک دے سفر دی علامت بنایا اے جیہدے من دی صفائی ستھرائی لئی تصوف دیاں صبر آزما گھاٹیاں وچوں لنگھن ویلے کئی مشکل منزلاں چوں گزردا اے تے آخر کار اپنی ثابت قدمی دی وجہ نال اک کامیاب تے بامراد صوفی دے مرتبے اُتے جا پڑدا اے۔

قصے دی کہانی

شاعر خدا تعالیٰ دی حمد، نبی پاک دی صفت، چارے صحابہ دی تعریف تے اہل بیت توں وکھتا بعین نوں سلام پیش کرن توں بعد قصے دا مڈھ بھدیاں ہویاں لکھدا اے کہ اک دن اوہ فجر ویلے توں بعد بازار وچوں لنگھ رہیا سی کہ اوہنے ویکھیا کہ بیوپاری اوٹھاں اُتے گڑ شکر دیاں بوریاں لے کے آرہے نیں۔ لوکاں اپنی اپنی جیب مطابق گڑ دی خریداری وچ مصروف ہو گئی۔ لوکاں دی دلچسپی ویکھ کے اللہ دا اک فقیر گڑ نوں پچھن لگا کہ بھراوا! تیری ہر پاسے بڑی مانگ اے۔ تینوں ویکھیاں ای ہر کوئی تیری طلب کرن لگ پیندا اے۔ تیرے بغیر شادی غمی دی کوئی رسم نہیں ہوندی۔ پیر فقیر اگے تینوں نذر نیاز دے طور تے رکھیا جاندا اے۔ ہر امیر کبیر دا توں نذر منظور اے۔ تیرے بغیر دین دنیا دا کوئی شگن پورا نہیں ہوندا۔ گڑ گڑ کر کے ہر کوئی تینوں پیار نال بلاندا اے۔ توں خدا دے ناواں وچوں کبھڑے اسم دا چلہ کٹیا اے جیہدے وجہ نال تینوں ایہہ عزت آدر ملی اے۔ گڑ اپنی زبان توں اپنے حال دی کیفیت بیان کردیاں ہویاں آکھدا اے۔ فقیر! میں تینوں اپنی حیاتی دی کتاب پھول کے وکھا دیناواں۔ ویکھ لوکاں میرے نال کناں زیادہ ظلم کیتا اے۔ پہلے میں کما دساں ایہناں دا تری لے کے کما توں شہید کیتا۔ کوئی جنازہ تے نہ درود پڑھیا تے نہ ای فاتحہ۔ اوہناں ای کپڑیاں (چھلکیاں / پتراں) سمیت (گنج شہیداں) دی طرح

امانت کر کے زمین وچ دب کے چو فیروں مٹی پادتی۔ انج میں اک لمی مدت تک قبر وچ پیا رہیا
واں۔ ایس دوران کسے نے میرے دکھ درد دی وات نہیں کچھی۔ فیر کہیاں لیکے مینوں پٹیا اے۔
چھویاں نال میرا کفن اتار کے میرے نکلے نکلے ٹوٹے کر دتے۔ مڑ دوجی وار میرے ٹوٹیاں نوں
وکھو دکھ کر کے زمین وچ دب کے سہاگے نال میرے ٹکڑیاں اُتے مٹی برابر کردتی۔ گویا مینوں فناہ
کردتا پرایتھوں ای اللہ تعالیٰ نے مینوں دوبارہ حیاتی دے کے زندہ کر دتا۔ لوکاں تہی واری فیر
مینوں گوڈی دتی ایتھوں تیکر کہ کہیاں نال میریاں جڑھاں ہلا کے رکھ دتیاں، پر اللہ تعالیٰ نے
مینوں فیر اک واری فناہ ہون توں بچا لیا۔ ایس توں بعد میرے سراتے اروڑی پادتی گئی۔ میں
ایہوں اللہ دی رضا سمجھ کے ایہہ ساری ملامت جھلدا تے رب دا شکر ادا کردا رہیا۔ سردیاں دیاں
ٹھنڈیاں راتاں وچ مینوں پانی لگدا رہیا تے میں ککر دی سردی دا ظلم سہندا رہیا۔ جوان ہو یا تے
پنڈوں لوکاں نوں ونگار کے لیاندا گیا۔ اوہناں چھویاں نال مینوں شہید کرنا شروع کردتا۔ مڈھوں
داتری نال مینوں وڈھ کے میرا کفن اتار کے میریاں بھریاں بنا کے رکھ دتیاں گئیاں۔ بڑاچر میں
ایسے حالت وچ ننگ دھڑنگ پیا رہیا۔ کسے میری وات نہ کچھی۔ جیہد ادل کردا نکا وڈا آ کے مینوں
بھن لیدتا تے شاہ شمس تبریز دی طرح میری کھل اتارن لگ پیندا۔ مڑ اپنے دندان پٹھ پھیہہ کے
چو پدے تے میرا پھوک سکا لیندے رہے۔ فیر میری قسمت نوں ایہہ ترکھان نوں بلا لیا تے کہ اوہ
ککڑی وڈھ کے ویلنا بنائے۔ ویلنے دیاں بھاریاں بھاریاں لٹھاں دے وچکار چھانی لا کے میرا سر
ایہناں لٹھاں وچ دے کے میرا جسا پیڑ سٹیا۔ مینوں کئی وارا ایہناں لٹھاں دے وچوں لنگھایا گیا۔ میں
ایس دکھ درد نوں از لوں لکھیا سمجھ کے سہہ گیا تے آہ نہ کیستی۔ میری روہ دیاں چائیاں بھر بھر رکھیاں
گئیاں۔ میں سمجھیا شاید ایہہ ظلم زیادتی ایتھے ای بس ہو جائے گی پر زمینداراں نوں کجھ ہور ای فکر
لگی ہوئی سی۔ کڑا ہیا گرم کرن لئی میرے جُستے دا چورا بالن بنا کے چُننے وچ سٹ دتا گیا۔ میری
کھوری جیہڑی میرا کفن سی، اوس نوں وی کڑا ہے پٹھ بال مواتا لایا۔ جیوں جیوں میرا کفن آگ وچ
بلے ایہہ تیوں تیوں خوش ہوندے سن۔ جدوں میری روہ نوں کڑا ہے وچ ابا لے آئے تے میری
میل دور کرن دی کوشش کیستی گئی۔ میں اک اجیہے عذاب وچوں گزریا جیہد احوال صرف اللہ ای جان
دا اے۔ اوس توں بعد میری پت نوں گنڈ وچ پا کے لوہے دیاں رنیاں نال پھرولی دتی جان لگ
پئی۔ اک ہتھ نال رنبی اُتے میری پت چکدے تے دو جا ہتھ پانی نال گلا کر کے اوہدی دب نال

میریاں روڑیاں بنان لگ پئے۔ اینیاں زیادہ سختیاں سہن توں بعد میں مٹھے گڑ دی شکل وچ آیاواں۔ ایسے لئی مینوں بڑے چاء تے شوق نال بھن بھن کھاندے نیں۔

گڑ شاعر نوں مخاطب ہو کے کہندا اے کہ ہُن میں ایس لئی لوکاں نوں مٹھا لگنا واں کہ میں ہر قسم دا غرور تکبر چھڈ کے تے حالات دیاں ہر طرح دیاں سختیاں چپ وٹ کے برداشت کیتیاں نیں۔ توں وی بے میری طرح غرور تکبر چھڈ کے حالات دیاں سختیاں نوں صبر شکر نال سہہ جاویں تے فقر دی اوس منزل اُتے اپڑ سکنا ایں جیہڑی مٹھے گڑ ورگی اے، تے جیہدی ہر کوئی تمنا کردا اے پر ایہہ منزل کسے ور لے نوں ای نصیب ہوندی اے۔ کیوں بے بوہتیاں نوں شیطان راہ وچوں ای گمراہ کر دیندا اے۔ ایس منزل نوں اپڑن لئی جتھے غرور تکبر دی دھون اُتے گوڈا رکھنا ضروری اے او تھے کلمہ رسولی دادل دے کناں نال سن کے اوہدا ادراک وی لازم اے۔ صرف زبانی پڑھنا کافی نہیں۔ کیوں بے ایسے دے ادراک نال بخشش دی منزل تک اپڑایا جاسکدا اے۔

نسخے دیاں املائی خصوصیات

پرانے قلمی نسخیاں دی طرح ایس نسخے وچ وی لفظاں دی املا دا پرانا انداز دکھالی دیندا اے۔ جیہدے وچ ت، ٹ، ج، چ، ج، خ، د، ڈ، ذ، ر، ٹ، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ہ، ہ، ہائیے، ی تے دے دا کوئی واضح فرق موجود نہیں۔

لفظاں دے نکتے کسے خاص ترتیب نال نہیں پائے گئے۔ بعض تھاواں تے دو دو تن لفظاں نوں اکٹھیاں لکھیا گیا اے۔ تھ، ٹھ، ڈا نکھیر نہیں۔ دو اکھی (ھ) دی جگہ ہائیے نال کم چلایا گیا اے۔ ایسے طرح ”یا“ دے تھلے دو نقطے پان دی بجائے الف اُتے (ء) پا کے اوہدے توں (ی) دی آواز پیدا کیتی گئی اے۔

ایہو جیہی صورتحال وچ متن نوں صحیح طریقے نال پڑھنا یقیناً اوکھا ہوندا اے پر تھوڑا جنا گوہ نال پڑھن توں دکھ سیاق و سباق دی مدد نال متن نوں سمجھن وچ آسانی پیدا ہو جاندی اے۔ اتھے اسیں پڑھن والیاں لئی ایس نسخے وچ ورتی گئی پرانی املاء دے مقابلے تے اجوکی املا دے فرق نوں واضح کرن لئی نسخے وچوں چُنے کجھ لفظاں دی املا آموں سامنے درج کر رہے آں تاں جے گل نوں سمجھن وچ آسانی رہوے:

اجوکی املا	پرائی املا	اجوکی املا	پرائی املا
خدائے نوں	خدائینوں	آئے کے	آئیکے
دُکھ	دکھہ	ادہ بھی	ادوبھی
دھاڑے	دھاڑی	باجھوں	باچھو
ڈھیر	دھیر	باجھ	باچھہ
طوفان	دھوفان	بیٹھ کے	بیہتکی
دیکھ	دیکھہ	بیٹھ	بیہتہ
دین	دینہ	بیٹھے	بیہتی
دے	دیہہ	پالے	پالسی
راضی	راضیے	پٹن	پٹن
رسول نوں	رسولنوں	چکھدا	چکھدا
رکھدے	رکھدی	چکھے	چکھی
رکھن	رکھن	چنے	چی
سب	سپہ	بھاریاں	پھاریاں
کاٹھی	کاٹھی	بھراوا	پھراوا
کچھ	کچھ	پڑھے	پہڑی
گھٹا	گھٹا	پھن	پھن
کھل	کھل	پچھے	پھوچھی
کھول	کھول	تُریا	تُریا
کھیہ	کھیہ	تھیں	تھیں
کیہ	کی	تے	تی
لاہ کے	لاہکی	جنے کھنے	جنیں کھینی
لکھ	لکھہ	جڑھاں	جڑھاں
لٹھاں	لہتاں	جوالے	جیوالی
مڈھوں	مدھو	چارے	چاری
مٹھے	مہتی	چوہاں	چوہاں
واتڑی	واتڑیے	چھدا	چھدا
وڈھن	وڈھن	جھل کے	چھلکی
ہتھ	ہتھ	چھوڑین	چھوڑین

نسخے دی اہمیت

ایس قلمی نسخے دی اہمیت ایس حوالے نال وی اے کہ:

- (الف) ایہہ کلم کلانسخہ اے۔
 (ب) ایہہ متن مکمل اے۔
 (ج) نسخہ نستعلیق وچ صاف ستھرا لکھیا ہویا اے، جیہڑوں پڑھن وچ کوئی خاص دقت نہیں ہوندی۔
 (د) ایس راہیں واہی واہنی دے اوہ لفظ محفوظ ہو گئے نیں جیہڑے آج توں صدیاں پہلے پنجاب دے زرعی معاشرے وچ پرچلت سن پرہن صنعتی انقلاب پاروں اوہ لفظ مٹدے جا رہے نیں۔
 (ہ) ایہدے توں ایہہ اندازہ لگان وچ وی خاصی مدد ملدی اے کہ آج توں دو ڈھائی صدیاں پہلے املاء دا انداز کیہو جیہا سی۔

متن دی سودھ کاری

ساڈی تحقیق مطابق ہن تک دستیاب ہون والا اشرف مچری دا ایہہ واحد قلمی نسخہ اے۔
 کوشش دے باوجود سانوں ایس نسخے دی کوئی ہو نقل نہیں لہ سکی۔ کسے اک موضوع اُتے اک توں دکھ قلمی نسخیاں دے مل جان نال متن دے تقابل وچ جنی آسانی پیدا ہو جاندی اے۔ کلم کلے نسخے دی موجودگی وچ تدوین دے مراحل اونے ای اوکھے ہو جاندے نیں۔ ایس قصے دا کوئی ہو مخطوطہ نہ ملن پاروں متن دا تقابل ناممکن سی البتہ پرانی املا نونں اجوکا روپ دین دے نال نال فٹ نوٹ وچ اوکھے تے ناموس لفظاں دے معنی دین توں دکھ فنی حوالیوں کجھ ضروری وضاحتاں وی کر دتیاں گئیاں نیں۔

سودھیا ہو یا متن

اول حمد خدائے نوں سرجن ہارا پاک
 وت⁽¹⁾ درود رسولؐ نوں اللہ دا لولاک⁽²⁾

چارے یار رسولؐ دے چوہناں لکھ درود
 وت آل تے اصحاب نوں جے چاہیں مقصود

حرماں⁽³⁾ اہل تمام نوں یاراں نوں صلوٰۃ
 فرتا بعین نوں آکھ توں مومن لہیں نجات

اک دھاڑے فجر دے طرف بازار فقیر
 تریا اپنے کار نوں دل وچ کر تقریر

گڑ شکر دیاں بوریاں سٹیاں آن کروان⁽⁴⁾
 روک⁽⁵⁾ روپے لے کے بیٹھے گا ہک آن

کھول دیتو نی بوریاں پئے خریدن لوک
 چنگا مندا پلیوں کڈھ پھڑائیے روک

1- وت: پھیر

2- لولاک: لولاک لما خلقت الافلاک (حدیث قدسی)

3- حرماں: گھر والیاں

4- کروان: بھارلد کے اونٹھاں نوں ٹورن والے

5- روک: نقد

تائے⁽¹⁾ آپو اپنی لئے لوکائی مل
بہن چوفیراں آئیکے گڑ مٹھے دی ہل⁽²⁾

پچھن لگا بیٹھ کے گڑ دے کول فقیر
آکھ بھراوا ایہہ جیوں تده پائی تاثیر

کھوں تینوں مرتبہ ہتھ آیا سی ایہہ
ہریک⁽³⁾ تینوں دیکھ کے منہ تھیں کڈھے دیہہ⁽⁴⁾

تیرے باجھ نہ سوردی شادی نئی جے کاء
اگے پیر فقیر دے تینوں رکھن جاء

شاہ امیر فقیر تھیں [توئیں] ہیں منظور
تیرے باجھوں شگن سب دین دُنی دے گوڑ

کیونکر ہے تده پایا گڑ دا ایہہ خطاب (مخطوطہ ص 3)
گڑ گڑ کر کے تده نوں لیندے ودھ شتاب

کیہڑا اسم خدائیدا بیٹھ کمایا اے
گل جگ⁽⁵⁾ دے وچ آئیکے رتبہ پایا اے

-
- 1- تائے: رلیں کر کے۔ تقلید
 - 2- ہل: مشہوری۔ خبر
 - 3- ہریک: ہر ایک۔ وزن دی خاطر الف حذف کیتا گیا اے۔
 - 4- دیہہ: دے۔ دینا۔ تافیہ دی خاطر شاعر نے دے نوں دیہہ لکھیا اے۔
 - 5- گل جگ: دُنیا۔ زمانہ

نال لسان الحال⁽¹⁾ دے گڑتوں دے جواب
سُن فقیرا تہدھ نوں کہناں پھول کتاب

دیکھ جو کیتا میں نال لوکاں ستم مزید
پہلے لے کے داتری کرن کما د شہید

عُسل جنازہ کچھ نہ ، نہ کوئی پڑھے درود
نابتارک⁽²⁾ فاتحہ⁽³⁾ جس وچ ہے مقصود

اوہنی کپڑیں دبدے گنج شہید بنا
کر امانی⁽⁴⁾ رکھدے خاک چوفیروں پا

کتنی مدت پیا میں قبرے وچ رہاں
کوئی نہ پچھے واتری⁽⁵⁾ کتنے دکھ سہاں
(مخطوطہ ص 4)

پُن مینوں آ کے کہیاں لے کے فیر
کفن دوالیوں لاه کے ٹک ٹک کردے ڈھیر

لے تلواریں کپدے انجو انج چھوراء
مُڑ [کے] دوجے دبدے دکھو دکھ جداء

1- لسان الحال: حال زبانوں بول کے

2- تبارک: ثنا۔ اللہ دی تعریف۔ سبحانک اللهم

3- فاتحہ: سورۃ فاتحہ۔ الحمد شریف

4- امانی: امانت۔ امانت کر کے دفن کرنا

5- واتری: خبر گیری

پھیر سوہاگہ سرے تے کرن برابر خاک
وت جوالے⁽¹⁾ حکم نال مینوں اللہ پاک

ترجی وار چوفیروں وڈی گوڈی دین
دیکھو ایہہ اموڑ⁽²⁾ نہ اے خیال چھوڑین

کہیاں لے کے آوندے سٹن جڑھاں ہلا
رکھن والا رب ہے کردا کون فنا

فیر اروڑیوں آن کے⁽³⁾ سرتے پاؤن کھیہ
دیکھ رضا خدائ دی ورتی مینوں ایہہ

جیوں جیوں پوندا سرے تے گھٹا مٹی آ
میل ملامت جھل کے لیاواں شکر بجا
(مخطوطہ ص 5)

ٹھنڈا پانی دیوندے راتیں مینوں آن
ککر وچ میں جالدا کیڈا ظلم طوفان

چھویں [دے نال] فیر مہ مینوں کرن شہید
پنڈوں لوک ونگار کے لیاون نال تاکید

مڈھوں لے کے داتری وڈھن مینوں آ
سٹن کفن اتار کے رکھن بھری بنا

-1 جوالے: زندہ کرے

-2 اموڑ: ضدی۔ نہ مڑن والا

-3 آن کے: لیا کے

کچرک⁽¹⁾ پالے وچ میں ننگا پیا رہاں
کوئی نہ کچھے واٹری کس نوں جا کہاں

نگوا وڈا لے کے بھنن نال پیار
وانگوں شاہ شمس تیریز دے لیندے کھل اُتار

بھن بھن مینوں پُو پدے دنداں اندر پیہہ
پانی پھوگ⁽²⁾ سکاوندے اکھیں وکھہ صریح⁽³⁾

مُر میری تقصیر نوں سد پہلے ترکھان
لکڑ کاٹھی وڈھ کے ویلنا آن بنان[☆]

لٹھیاں چاڑھن بھاریاں پھانی دُوسر لا
سر میرے نوں بہہ کے دیون وچ پھسا

کنتی واریں فیریاں لٹھاں دے وچ میں
لکھی آہی توڑدی ہن کیہ آکھاں میں

بھر بھر رکھن چاٹیاں پانی سبھ نچوڑ
اے خیال نہ چھٹدا فکر کریندے ہور

-1 کچرک: رَنا چر۔ کئی دیر تک

-2 پھوگ: چھلکا

-3 صوتی قافیہ

☆ شاید اوس زمانے وچ لکڑی دے ویلنے استعمال ہوندے ہون

آن کڑاها تاوندے اگ جو اوتھے بال
ترس نہ آوے کسے نوں کوئی نہ پچھدا حال

پنڈا میرا پچھیاں⁽¹⁾ اوہ بھی لین سکا
مویاں کر کے اگ وچ ساڑن خوب بنا

کفن میرا سی پترے اوہ بھی ناہ چھوڑین (مخطوطہ ص 7)
پٹھ کڑاہے آن کے راضی ہو بلین

دیکھ فقیرا اساں نوں وکھو وکھ بنے
کوئی نہ پچھے واتری ہسے جنے کھنے

وچ کڑاہے آئے کے لیا میں ایہہ عذاب
سبھو معلم رب نوں کیہ کجھ کراں حساب

جاں فرولتے آونیں معاف کرن تقصیر
پائین⁽²⁾ اُتے آٹھرے⁽³⁾ دین تیبہ⁽⁴⁾ قتیج

دباں دین ہتھیریاں جتناں ہووے زور
وت بنائین روڑیاں انجو انج مروڑ

1- پچھیاں: گئے داسکا ہو یا پھوگ

2- پائین: گلا کپڑا جہو اگرو دیاں ڈھیلیاں بنان ویلے لکڑی دے پھٹے اُتے وچھایا جاندا اے۔

3- آٹھرے: خشک ہونا

4- قتیج: قافیے دی غلطی [شاید: تیبہ کبیر بمعنی زیادہ دب دینا]

اتنی سختی کٹ کے پاواں گڑ دا ناؤں
مُر چک کھاون تروڑ کے دل وچ رکھ سواؤں⁽¹⁾

سُن اشرف میں تَدھ نوں کہی⁽²⁾ حقیقت حال (مخطوطہ ص 8)
خودی تکبر چھوڑ دے اپنے ہوش سمہال

اتنے چلے لکھائے کے گڑ دا ناؤں رکھا⁽³⁾
اڈ نہیں توں غافلا کھپ پرائی پا

اوکھی منزل فقر ہے جے کوئی پچھے جا
راہوں شیطاں ماردا کرے ایمان فنا

کلمہ آکھ رسول دا کھول دے دے کن
روز قیامت حشر دے کھڑسیں وانگوں چن

وچ رسول نگر دے کیتا ایہہ بیان
راہے تڑدیاں ہونیاں سارا گل بیان

برکت کلمے پاک دی بخشیں مومن عام
قصہ ایہہ کما دے ہونیا سبھ تمام
تمت تمام بُد

-1 سواؤں: ایس طرح/خوشی نال

-2 اصل متن: کہیں

-3 اصل متن وچ رکھان

حوالے

- 1- حافظ محمود شیرانی: پنجاب میں اُردو؛ آئینہ ادب، انارکلی لاہور 1972ء ص 401
- 2- اورینٹل کالج میگزین شمارہ فروری 1932ء
- 3- سہ ماہی الذہیر، اردو اکیڈمی بہاولپور
- 4- حبیب اللہ مولوی: مترجم کنز الرحمت؛ فضل الدین تاجران کشمیری بازار لاہور، ص 13
- 5- ایضاً
- 6- عبدالرشید خواجہ: مرتبہ تذکرہ شعرائے پنجاب (فارسی)؛ اقبال اکیڈمی کراچی ص 33
- 7- قصہ چاہ (قلمی)، بحوالہ شریف التواریخ مرتبہ شرافت نوشاہی، جلد 3 حصہ چہارم ادارہ معارف
نوشاہیہ ساہیوال، گجرات 1984ء ص 7
- 8- عصمت اللہ زابد ڈاکٹر: حضرت نوشہ گنج بخشؒ حالات و آثار؛ سنگھوئی جہلم 2009ء ص 132,75
- 9- قصہ چاہ (قلمی)، بحوالہ شریف التواریخ مذکور، ص 7
- 10- شاہ سلیمان نوری حضوری: حضرت نوشہ گنج بخشؒ دے مرشد، وصال 1065ھ،
مزار بھلووال شریف
- 11- غفران سید، بشیر حسین ناظم: کلاسیکی ادب؛ عزیز پبلشرز اردو بازار، لاہور 1990ء ص 404
- 12- شریف التواریخ مذکور، ص 8
- 13- Catalogue of the Punjabi and Sindhi Manuscripts in the Indian
office Library compiled by C.Shackle, London 1977, P-47
- 14- دائرہ معارف اسلامیہ جلد 22، پنجاب یونیورسٹی لاہور، ص 989
- 15- نجم رازی: مرصاد العباد؛ باہتمام ڈاکٹر محمد امین ریاحی، شرکت استشارات علمی و فربہنگی ایران
1374 ہجری ص 38

قصہ کما (قلمی نسخہ) صفحہ نمبر 2 داکس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اول حدیثیوں سر جن کا راپاک
وت دور و رسولون الہ والولاک

چاری یار رسولی جو اہمانی لکھو روو
وت اول تی اصحاب نون جی چاہیں مقصود

حرمان اہل عام نون یاران نون صلوة
فرتابین نون لکھو نون موس لہیں نجات

اک دہڑی فخر دی طرف بار از فقیر
تریاہینی کار نون دلوجہ کر تقسیم

گر شکر دیان بوریان سٹیان آن کردان

ردک پیم

کیونکر ہی تڑپ پائیا گمراہیہ خطاب
 گمراہ کی تڑپ نون لندی دہودہ شتاب
 کینا رسم خدا بیدار بیتہ کاٹیا سیٹے
 گل جگت دی دچہ آئی رتیبہ پائیا سیٹے
 مال سان الحال دی گمراہ نون دیتھیا
 سن فقیر اتڑہ نون کہنان پھول کتاب
 ویکہ جو کیتا میں مال لوکان ستم مزید
 پھیلے پھیلے کی داسری کرن کاوشہ پید
 غسل جنازہ کجناہ نکوشی پھری درود
 ناستبارک فاتحہ جسو جیہی مقصود
 ادھانی کپڑی دتدی گنج شہیدینا
 کرمانی رکھی خاک جو فیرون پائیا
 کتیبہ دت پیمانہ قبری وجہ رمان
 لکھی



Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:65, July-Dece. 2010, pp 153-160

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2010ء، مسلسل شماره 65

کشمیر، پنجاب اور پنجابی ادب

☆ ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز

Abstract

Kashmir and the Punjab both are the closest neighbours, having natural beauty and moderate climate, which are the specialities of both lands. In the 13th century (A.D), the preachers and scholars of Central Asia played an important role to introduce the Islamic principles and also promote Islamic culture in Kashmir and adjacent areas of the Punjab. After the partition of Indian subcontinent in 1947 A.D, the inhabitants of Punjab supported the migrated Kashmiri people morally and financially. These Kashmiri refugees also played their important role in the progress and prosperity of the Punjab. Punjabi literature promoted in state of Jammu and Kashmir during Sikh era. The Punjabi scholars and writers of Kashmir contributed a lot in the field of Punjabi, poetry, drama, fiction and novel etc. Both territories have same cultural, social and religious rituals. Strong

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ کشمیریات، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

relationship between two lands is a symbol of prosperity and development.

کشمیر جس طرح دنیا کے حسین و جمیل خطوں میں سے ایک ہے۔ اُسی طرح پنجاب بھی رواں دریاؤں، شاداب میدانوں اور حسین وادیوں کی سرزمین ہے۔ کشمیری جہاں خوش شکل، خوش فکر اور خوش اندیش ہیں تو پنجاب کے باسی بہادری، محنت اور جفاکشی کی زندہ و جاوید علامتیں ہیں۔ کشمیر جسے بادشاہ سے لے کر ایک عام چرواہے تک ہر شخص زمین پر اترا ہوا فردوں تصور کرتا ہے تو اسی طرح پنجاب بھی خطہ پاکستان کا دل اور دُنیا بھر کے سیاحوں کے لیے دلکشی کا باعث خیال کیا جاتا ہے۔ خطہ پنجاب کی تاریخ بھی کشمیر کی تاریخ کی طرح کئی قسم کے ہنگامہ خیز واقعات و انقلابات کا مرقع ہے۔

کشمیر کی آب و ہوا صحت بخش مفرح اور قدرتی مناظر دلچسپ و نظر فریب ہیں۔ اُسی طرح صوبہ پنجاب کی آب و ہوا ہر موسم میں ہندوستان کے دوسرے صوبوں کے مقابلے میں ہمیشہ خوشگوار رہی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ وسطی ایشیا اور ایران سے آنے والے سینکڑوں خاندان کشمیر اور پنجاب میں آکر آباد ہوئے⁽¹⁾ اور آج بھی پنجاب اور آزاد کشمیر کے دیہاتوں میں ارجاسب، لہراسپ، فرامرز، خداداد، مہر داد، نُور داد، گوہر داد وغیرہ خالصتاً ایرانی نام رکھے جاتے ہیں۔ ہندو کشمیر کو زمین کا سر اور آنکھ کہتے ہیں اور مغلیہ حکمران جہانگیر نے اسے ”جنت دنیا“ کا خطاب دیا۔ مغلیہ عہد ہی میں خطہ پنجاب کے دل لاہور شہر کو ”مثل کشمیر“ سمجھا جاتا تھا۔ شہنشاہ جہانگیر اور ملکہ نور جہاں نے اپنے عہد کا بیشتر عرصہ شہر لاہور اور پنجاب کے میدانوں میں ہی گزارا۔ ملکہ نور جہاں سے منسوب یہ شعر لاہور سے ان کی جذباتی وابستگی کا مظہر ہے:

لاہور را بہ جان برابر خریدہ ایم

جان دادہ ایم و جنتِ دیگر خریدہ ایم⁽²⁾

ترجمہ: (ہم نے لاہور کو جان کے بدلے خریدا ہے۔ گویا ہم نے جان دے

کر ایک دوسری جنت خرید لی ہے)۔

ہندوستان میں اسلام کا آغاز اوائل صدی ہی میں ہو گیا تھا جب کہ کشمیر چودھویں صدی میں اسلام کی روشنی سے منور ہوا۔ کشمیر اور پنجاب کی کچھ تہذیبی و تمدنی روایات مختلف ہیں مگر دین اسلام کا گہرا رشتہ انہیں ایک مملکت کی لڑی میں پرو دیتا ہے۔ کشمیر میں مختلف زبانیں بولی جاتی

ہیں۔ جن میں کشمیری، پنجابی، پہاڑی، گوجری، شینا اور ملتی وغیرہ شامل ہیں۔ کشمیری زبان صرف وادی میں بولی اور سمجھی جاتی ہے جب کہ جموں کے علاقہ میں پہاڑی یا گوجری بولی جاتی ہے جو پنجابی سے ملتی جلتی ہے⁽³⁾۔ پنجاب چونکہ کشمیر کا قریبی ہمسایہ بھی ہے اور 1947ء میں جب انگریز سرکار کی چالبازیوں کے سبب کشمیر میں خانہ جنگی نے جنم لیا تو اُس وقت پنجاب ہی کشمیریوں کے لیے ایک بہترین پناہ گاہ ثابت ہو۔ ڈاکٹر یوسف بخاری ”کا شکر کتھا و کشمیری لسانیات“ میں رقمطراز ہیں:

پنجاب یُس از پاکستانک حصہ چھ، رودہ ایمن سائرینی کاشرن گوڈہ دیوان
تہہ لول بران۔ تہہ موسی سببہ تہہ بنیائی یہ تہنہ خاطرہ اکھ قدرتی پناہ گاہ۔⁽⁴⁾
ترجمہ: (پنجاب جو آج پاکستان کا حصہ ہے، وہ ان تمام کشمیریوں کی راہنمائی
کرتا رہا اور پیار دیتا رہا اور موسم کے اعتبار سے بھی یہ ان کے لیے ایک
قدرتی پناہ گاہ بن گئی)

ریاست جموں و کشمیر 84471 مربع میل پر محیط ہے۔ اس میں اگرچہ صوبہ جموں، صوبہ لداخ، صوبہ گلگت اور صوبہ کشمیر شامل ہیں، لیکن عموماً اسے کشمیر کے نام ہی سے پکارا جاتا ہے۔ کشمیر کی سرحد جنوب میں پنجاب کے وسیع میدان کے اختتام سے شروع ہوتی ہے اور شمال میں قراقرم کے سلسلے تک پھیلی ہوئی ہے۔ پنجاب کے شمال سے جو علاقہ شروع ہوتا ہے، اس کی جغرافیائی خصوصیات پنجاب ہی سے ملتی جلتی ہیں۔⁽⁵⁾ اگر جموں، سیالکوٹ، امرتسر اور لاہور کی آب و ہوا کا موازنہ کریں تو اس میں ذرا بھر بھی فرق نہیں ہے اور یہی صورت حال پیداوار، رہن سہن، خوردونوش اور زیست کے آداب میں بھی نظر آتی ہے۔ کشمیر اور پنجاب کی ہمسائیگی کی بدولت کچھ تہذیبی اور تمدنی قدریں آپس میں مشترک ہیں۔ آرتھر نیو لکھتے ہیں:

Halva Puri, Saltish tea, eating rice, kehwa are all
common in Punjabi as well as in Kashmiri Culture.
Islamic rituals say, death and birth, marriage and
festivals are also very common for both the
communities in Kashmir and Punjab.⁽⁶⁾

1846ء میں بیجانامہ امرتسر کے بعد کشمیر میں ڈوگرہ مہاراجہ گلاب سنگھ کا شخصی راج شروع ہوا۔ اس شخصی راج کا اختتام 1947ء میں برصغیر کی تقسیم کے ساتھ ہی ہوا۔ 1947ء کے اواخر میں

ہندوؤں کے مظالم کی تاب نہ لا کر کشمیریوں نے جب اپنے ہمسایہ خطے پنجاب کا رخ کیا تو یہاں کے باسیوں نے ان لٹے پٹے مظلوموں کو کھلے دل کے ساتھ قبول کیا اور ان کی ہر ممکن مدد کی۔ دوسری طرف کشمیری بھی ان پر بوجھ نہ بنے بلکہ اس خطے کی ترقی اور خوشحالی کے لیے دن رات محنت سے کام کیا۔ خطہ پنجاب کے لیے کشمیریوں کی محنت کی جھلک پنجاب کی ثقافت میں نمایاں طور پر نظر آتی ہے۔ ڈاکٹر یوسف بخاری لکھتے ہیں:

صنعتکس میدانس منز اینہہ کا شریو مسلمانو اکھ گرانقدر تکنیک تہہ مہارت پانس
سائی۔ مثلاً سنگتراشی، مصوری، نقاشی، لکڑہ ہنز کندہ کاری تہہ گلکاری، پتلی
کام، ریشم بانی، پیپر ماشی ہنزہ کم ایہہ چھ تیمہ کائہ ایہہ کا شریو پنجابس منزہ
عام کرہ۔۔ اتھ تجارتس پیٹھ ایہند تصرف چھ امہ ترقی ہند اکھ بڈھ ثبوت۔⁽⁷⁾
ترجمہ: (صنعت کے میدان میں کشمیری مسلمان ایک بہترین ٹیکنیک اور مہارت
اپنے ساتھ لائے۔ مثلاً سنگتراشی، مصوری، نقاشی، لکڑی پر کشیدہ کاری، پتلی
کا کام، ریشم بانی، پیپر ماشی کے کام ایسے کام تھے جنہیں کشمیریوں نے
پنجاب میں متعارف کروایا۔ اس تجارت میں ان کا ماہر ہونا ان کی ترقی کا بڑا
ثبوت تھا)۔

کشمیری اور پنجابی زبانوں میں بھی کچھ قدریں مشترک پائی جاتی ہیں۔ جس طرح کچھ علماء کا خیال ہے کہ پنجابی زبان آریاؤں کی اندرونی جزوی زبان کے گروہ سے تعلق رکھتی ہے۔ اسی طرح کشمیری زبان بیرونی جزوی زبان کے گروہ سے تعلق رکھتی ہے۔ جدید لسانی گروہ بندی کو سامنے رکھتے ہوئے یہ نتیجہ اخذ کیا جاسکتا ہے کہ کشمیری اور پنجابی دونوں زبانیں آریائی زبان کی پروردہ ہیں اور یہ دونوں زبانیں مغربی اور مشرقی ایرانی آریائی زبانوں کے گروہ میں آتی ہیں۔ کشمیری زبان کے بیشتر فعل سنسکرت سے نکلے ہیں اور یہی حال پنجابی زبان کا بھی ہے۔⁽⁸⁾ جیسے کشمیری لفظ گروہ (جاو) سنسکرت لفظ گچھتہ سے نکلا ہے۔ اسی طرح لفظ وٹھن (اٹھنا) سنسکرت لفظ انتھان سے نکلا ہے۔ اسی طرح پنجابی زبان میں بھی اس لفظ کا روٹ یہی ہے۔ کشمیری اور پنجابی زبانوں کے ذخیرہ الفاظ کا بغور جائزہ لیا جائے تو زندگی کے شعبہ جات میں مماثلتیں اور یکسانیت محسوس ہونے لگتی ہے:

پنجابی	کشمیری	پنجابی	کشمیری
مشوم	موسوم	ماما	مام
پردہ	پردہ	دند	دند
برقعہ	برکہ	گاں	گاؤ
کنون	کونون	داند	داند
بلگم	بلگم	بکرا	بکرہ
غریب	گریب	زمین	زمین
تسی	تسی	انسان	انسان
تیل	تیل		
دیگ	دیگ		

مگر جدید تحقیق کے مطابق پنجابی غیر آریائی زبان ہے۔ جو اپنے جنم کے اعتبار سے ہند آریائی زبانوں کے گروہ سے تعلق نہیں رکھتی۔⁽⁹⁾

کشمیر کے آخری حکمران خاندان کے ظلم و ستم سے تنگ آ کر جس طرح کشمیری خاندان پنجاب میں آ کر آباد ہوئے۔ اسی طرح اٹھارویں صدی کے درمیانے عرصے میں پنجاب میں انتشار برپا ہونے کے سبب پنجابی خاندان کشمیر کے علاقہ جات بارہ مولہ، جموں، بسوہلی، اکھنور اور سنگھ پورہ میں آ کر آباد ہوئے۔⁽¹⁰⁾ ان کی آبادی ان علاقوں میں اسی طرح رہی جس طرح کشمیری مسلمان امرتسر اور سیالکوٹ میں شروع شروع میں آ کر آباد ہوئے۔ کشمیر میں پنجابی زبان کو خاطر خواہ فروغ سکھوں کے ستائیس سالہ عہد کے دوران حاصل ہوا۔ 1941ء کی مردم شماری رپورٹ کے مطابق کشمیر میں پنجابی زبان بولنے والوں کی تعداد تقریباً 20 لاکھ تھی اور ریاست میں ہر چوتھا انسان پنجابی بولتا تھا۔⁽¹¹⁾ کشمیری اور پنجابی زبان کا آپس میں ایک ادبی و موضوعاتی بندھن قائم و دائم ہے۔ مثلاً پنجابی قصے سیف الملوک، ہیر رانجھا، سوئی مہینوال وغیرہ کشمیری زبان میں پڑھ سکتے ہیں اور اسی طرح کشمیری قصے بھی مال، ناگرائے پنجابی زبان میں پڑھ سکتے ہیں۔

کشمیر میں جہاں پنجابی ادب کے فروغ کا تعلق ہے تو اس میں کوئی دوسری رائے نہیں ہے کہ پنجابی شاعری اور ادب کو کشمیر کے اندر خاطر خواہ فروغ نصیب ہوا۔ کشمیر میں بھی پنجابی ادب

کا آغاز شاعری ہی سے ہوا اور سکھ صوفیوں میں بابا سنت دین نے شاعری کے ذریعے سکھ مذہبی عقائد کی ترجمانی کی۔ اس کے بعد دلپ سنگھ، گیانی کرتا سنگھ کول، بشن سنگھ کریٹ اور گیانی اوتار سنگھ شاد نے اپنے مذہبی عقائد کا پرچار پنجابی شاعری سے کیا۔⁽¹²⁾ پنجابی زبان میں صوفیانہ شاعری کا جو پیغام کشمیریوں تک پہنچا۔ اس کے پیغام رساں اور ترجمان شعراء سائیں قادر بخش، نواب الدین چودھری، رحیم اللہ بیگ اور بابا صاحب لاہوری تھے۔ نواب الدین چودھری کی تصنیف کا تذکرہ کرتے ہوئے ڈاکٹر یوسف بخاری لکھتے ہیں:

نواب الدین چودھری صاحبہ آسہ ڈھوک گوجرانگہ روزن واہلہ۔ تمسنزہ
تصنیف چھ نزیبۃ الواعظین۔ تہہ اکھ مشہور شعر چھ۔⁽¹³⁾

ترجمہ: (نواب دین چودھری صاحب ڈھوک گوجراں کے رہنے والے تھے
اور ان کی تصنیف نزیبۃ الواعظین تھی اور ایک مشہور شعر ہے)۔

شعر میرا ایہہ خام عزیزو پڑھ ویکھو اس تائیں
پڑھو سنوتے عمل کماؤ، کرم کرے رب سائیں

کشمیر میں پنجابی داستانیں اور مثنویاں 1850ء کے بعد لکھی گئیں۔ پہلی منظوم داستان
میاں محمد بخش صاحب کی مثنوی سیف الملوک ہے۔ جو انہوں نے 1864ء میں لکھی۔ انہوں نے
پنجابی زبان میں سیف الملوک کے علاوہ جو مثنویاں لکھیں ان میں سوہنی مہینوال، شیریں فرہاد،
شاہ منصور اور مرزا صاحبان ہیں۔ ان کے کلام کے چند اشعار ملاحظہ ہوں:

لد گئے اوہ یار پیارے قدر شناس ہمارے
سُخُن شناس محمد بخشا لالاں دے وینجارے[☆]
مجلس بہہ بہہ گئے سیانے کر کر ہوش سنبھالے
ہک دوئے سنگ الفت جیون بھلیاں دے وچارے
لے لے گئے سُخُن دی لذت پی پی مست پیالے
خالی رہ گئے مٹ محمد خالی مجلس والے⁽¹⁴⁾

☆ کتاب ”کاشرکتھا و کشمیری لسانیات“ وچ لفظ ”وینجارے“ ای لکھیا ہویا اے پر غالب امکان اے
کہ ایہہ لفظ ”ونجارے“ اے۔ (ایڈیٹر)

اس کے علاوہ کشمیر میں پنجابی مثنوی نگاروں میں داس مل، کرتار سنگھ کول اور مولوی رحیم بخش شامل ہیں۔ داس مل نے پانچ مثنویاں ”روپ بسنت، دھنا جٹ، پینڈو جٹی، ساہوکار، کرشن جنم اور سیتا بن باس لکھیں“۔ کرتار سنگھ کول نے ہیرا راجھا اور مولوی رحیم بخش نے ”گل صنوبر“ مثنویاں لکھیں۔ مثنویوں کے ساتھ ساتھ پنجابی لوک گیتوں اور نظموں کی طرف بھی بھرپور توجہ دی گئی۔ گیانی اوتار سنگھ شاد نے پنجابی لوک گیتوں کا مجموعہ بعنوان ”پہاڑی گونجاں“ لکھ کر کشمیر میں پنجابی لوک ادب کو خاصا فروغ بخشا۔ اس کے علاوہ بھی کشمیر میں پنجابی لوک ادب اور نظموں کو فروغ بخشنے کے لیے پنجابی لکھاریوں نے خاصی خدمات انجام دیں۔ اس ضمن میں ڈاکٹر یوسف بخاری رقمطراز ہیں:

لوک ادبک تہ تنظیمک منڑاضافہ کرنہ والہ منڑچھ تحصیل ہیرانگر مکہ دیس راجک
 ”ترنگاں“ مایا کور زمانک ”زمان ساگر“، جسونت سنگھن ”کچھ کویتاواں“
 کنول کشمیری ”کونپلاں“، ”جیون نون جانده راہ“ سمیر سنگھ مستانک،
 مست ٹکوراں، ”رتن سنگھ رتک“ ”بنیرے چنن“، گیانی بدھ سنگھن، ”چونویں
 رتن“ ”تہہ گھج ہیرے“ شامل۔⁽¹⁵⁾

ترجمہ: (لوک ادب اور نظم میں اضافہ کرنے والوں میں تحصیل ہیرانگر کے دیس راج کا
 ”ترنگاں“ مایا کور زمان کا ”زمان ساگر، جسونت سنگھ کا ”کچھ کویتاواں“،
 ”کنول کشمیری کا“، ”کونپلان“ اور جیون نون جانده راہ، سمیر سنگھ مستانے
 کا ”مست ٹکوراں“، رتن سنگھ رتن کا ”بنیرے چنن اور گیانی بدھ سنگھ کے
 ”چونویں رتن“ اور ”گھج ہیرے“ شامل ہیں)۔

کشمیر کے مشہور پنجابی شعرا میں غلام محمد خادم، اکالی کور سنگھ، بشن سنگھ کریٹ اور بدھ سنگھ
 گیانی بھی قابل ذکر ہیں۔ نظم کے ساتھ ساتھ افسانے اور ناول کی طرف بھی خصوصی توجہ دی گئی۔
 پروفیسر ڈاکٹر جھپال سنگھ نے ”پنڈیاں ناڑاں“ ناول اور پروفیسر دلجیت سنگھ نے ”دُکی، تکی، پنچی،
 سرن سنگھ نے ”بھلیکے“ اور گوچرن سنگھ نے ”کالیاں راتاں“ اور ”کلیاں“ افسانے لکھ کر کشمیر کے
 پنجابی ادب میں نمایاں اضافہ کیا۔

کشمیر اور پنجاب دونوں کا آپس میں چولی دامن کا ساتھ ہے۔ جغرافیائی نقطہ نظر سے

پنجاب اور کشمیر ایک ہی قدرتی خطہ ہے۔ ان دونوں خطوں کی جغرافیائی وحدت اور یگانگت کا ایک بڑا ثبوت وہ دریا ہیں جو پنجاب کی زمینوں کو سرسبز و شاداب رکھتے ہیں۔ اس کے علاوہ ان دونوں خطوں کو یکجان اور دو قالب بنانے میں ان راستوں کا عمل دخل بھی ہے، جو پنجاب اور کشمیر کو آپس میں ملاتے ہیں۔ اقتصادی اعتبار سے بھی ان دو خطوں کی حیثیت ایک وحدت کی ہے۔ دونوں خطوں کے عوام ایک دوسرے کی اقتصادی اور معاشی مدد کے بغیر خوشحال نہیں ہو سکتے۔ الغرض کشمیر اور پنجاب کا ربط و ضبط خوشحالی کا ضامن ہے۔

O

حوالے:

- 1- علی عباس جلالپوری: مقامات وارث شاہ؛ اکرم آرکیڈ، ٹمپل روڈ، لاہور، 1972ء ص 67
- 2- فوق، محمد دین: لاہور عہد مغلیہ میں؛ ظفر برادرز تاجران کتب، ظفر منزل لاہور، 1927ء ص 38
- 3- محمد عارف، پروفیسر: کشمیر انقلابی فکر کی روشنی میں؛ لالہ زار پبلشرز میر پور، آزاد کشمیر، 1992ء ص 24
- 4- بخاری، محمد یوسف، ڈاکٹر: کاشترکتھا و کشمیری لسانیات؛ محمد عمر بٹ اینڈ برادرز، لاہور، 1983ء ص 11
- 5- محمد ابراہیم خان، سردار: کشمیر کی جنگ آزادی؛ کلاسیک دی مال لاہور، 1966ء ص 8
- 6- Arthur Neve, *Travels in Kashmir*, Gian Publishing House, Delhi, 1989, p50
- 7- بخاری، محمد یوسف، ڈاکٹر: کاشترکتھا و کشمیری لسانیات؛ ص 12
- 8- آزاد، عبدالاحد: کشمیری زبان اور شاعری؛ حصہ اول، جموں و کشمیر کلچرل اکادمی، سرینگر، 1959ء ص 28
- 9- محمد آصف خان: پنجابی بولی دا پچھو کڑ؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور
- 10- سروری، عبدالقادر: کشمیر میں اردو؛ جموں و کشمیر کلچرل اکادمی سرینگر، 1973ء ص 38
- 11- بخاری، محمد یوسف، ڈاکٹر: کاشترکتھا و کشمیری لسانیات؛ ص 44
- 12- سیوا سنگھ، سردار: ریاست جموں و کشمیر میں پنجابی ادب؛ ص 159
- 13- بخاری، محمد یوسف، ڈاکٹر: کاشترکتھا و کشمیری لسانیات؛ ص 47
- 14- ایضاً ص 48
- 15- ایضاً ص 49-50

ISSN: 1992-6545

- Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid
- Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad
- Editorial Board: Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)
- Advisory Board: Dr. Syed Akhtar Hussain Akhtar,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Khalid Hamayoun,
Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)
- Composer : Muhammad Sudheer
- Printing : Punjab University Press, Lahore
- Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
- E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk
- Tel./Fax No. : 042-99210834
- Price : Rs. 250/- (in Pakistan)
: US \$. 10/- (Abroad)